МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. В. Утвенко

ЕТНОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2017

Рецензенти: *П. Ф. Вознюк*, канд. політ. наук, доц.
О. Р. Нагірняк, доц.
І. В. Сівков, канд. філол. наук

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.11)

Утвенко В. В.
Етнологія: навч. посіб. / В. В. Утвенко. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2017. — 244 с. — Бібліогр.: с. 233–243.

ISBN 987-617-02-0161-4

У навчальному посібнику висвітлено процес становлення та розвитку етнології як науки, розкрито джерельну базу та основні теорії розвитку етносу. Крім цього, розкривається зв'язок етнології з іншими науками та етнічні процеси від найдавніших часів до сьогодення. Також приділяється значна увага розгляду сучасної етнічної карти людства кожного континенту.

Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів та усіх, хто працює у галузі історії, міжнародних відносин, культурології, соціології або цікавиться процесом становлення людства.

ISBN 987-617-02-0161-4

ВСТУП

"Етнологія" — одна з дисциплін, які створюють основну базу знань, необхідну для ефективної підготовки фахівців у гуманітарній сфері, зокрема в галузі історії, соціології, культурології, міжнародних відносин, краєзнавства. Підготовка фахівців гуманітарного напряму має на меті дати слухачам теоретичні знання та виробити в них практичні навики опрацьовувати й обґрунтовувати конкретні пропозиції, які стосуються актуальних проблем теорії та історії етнологічної думки в Україні, етнічних процесів, що відбувалися та відбуваються у світі, а також розглянути етнічну карту населення сучасного світу.

Під час вивчення дисципліни студенти знайомляться з теоретико-методологічними засадами, предметом, об'єктом, метою, завданнями та функціями етнології, розглядають історію розвитку зарубіжної етнології в Україні та за кордоном, географічну, антропологічну, мовну і господарсько-культурну класифікацію народів світу, вивчають джерельну базу етнології, що дає можливість ознайомитись з:

- основними методами етнології, специфікою методики збору польових етнологічних матеріалів, яка охоплює спостереження, усне опитування, письмове опитування (анкетування), інтерв'ю;
- методикою етнологічних досліджень, що охоплює порівняльно-історичний метод, метод типологічного аналізу, метод комплексного аналізу, метод компонентного (системного) аналізу, реконструктивний метод;
- особливостями розвитку етнологічної науки в Стародавні часи, у добу Середньовіччя та у Новий час, становлення етнології як науки на українських землях, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперії, та за кордоном;

- основними напрямами етнології (еволюціонізм, дифузіонізм, соціологічна школа в етнології, функціоналізм, структурний функціоналізм, школа історичної етнології в США, етнопсихологія, структуралізм, культурний релятивізм, неоеволюціонізм), ознайомившись з представниками цих напрямків;
- джерельною базою етнології, яка містить матеріали етнологічних експедицій, писемні джерела, музейні матеріали та зображувальні матеріали.

Вивчення дисципліни дає змогу **простежити** зв'язок етнології з етнографією, історією, археологією, антропологією, лінгвістикою, географією, соціологією, культурологією, фольклористикою, статистикою, а також **встановити** відмінності між етнологією та етнографією.

Особливе місце в етнології займає вивчення характерних рис розвитку етносу та етнічних процесів, які відбуваються в сучасному світі, що дозволяє слухачам:

- дізнатись про фактори утворення етносу (народу, нації);
- вивчити основні теорії етносу, серед яких головне місце посідають біологічна, енергетична (теорія етносу Гумільова), соціальна, інформаційна теорія;
- проаналізувати основні концепції етногенезу, вивчити фази розвитку етносу, етнічні процеси, які відбуваються в сучасному світі, у країнах Європи, Азії, Африки, Північної та Південної Америки, Австралії та Океанії;
- простежити етнічну історію людства упродовж останніх двох тисяч років, динаміку зростання чисельності населення земної кулі у зазначений період; провести класифікацію народів світу за етнолінгвістичними, антропологічними, релігійними та іншими ознаками;
- ознайомитися з психологічними особливостями етносу (нації), вивчивши при цьому сутність етнічної (національної) свідомості, самосвідомості, з основними теоріями нації, націоналізмом, національною самобутністю, традиціями, звичаями, обрядами;

- встановити, які етнічні та етнографічні групи, міжетнічні спільноти існують в сучасному світі, де і в яких країнах живуть малочисельні народи, які проблеми постають перед ними, як ставляться титульні нації держав до корінних і малочисельних народів, навівши при цьому приклади Російської Федерації, Бразилії, Індії та інших країн;
- простежити взаємозв'язок між етносом, культурою та мовою, розкрити сутність національної культури;
- проаналізувати етнічні процеси в сучасному світі, їхні позитивні та негативні сторони, особливості міжетнічної інтеграції та консолідації у різних регіонах земної кулі, специфіку, основні риси міжетнічних відносин та фактори, що впливають на них; простежити, в яких регіонах земної кулі найяскравіше виражені процеси міжетнічної асиміляції;
- розкрити сутність, природу та характер міжетнічних конфліктів, знайти регіони, в яких ці конфлікти набули особливої гостроти, визначити найоптимальніші шляхи їх подолання.

Третій розділ посібника присвячено сучасній етнічній картині людства, в ньому розглядається становлення та розвиток народів світу, їхня культура та побут. Під час вивчення сучасної етнічної карти людства, враховуючи континентальний та регіональний поділ світу, студенти мають зосередити головну увагу на висвітленні:

- історико-географічного районування Австралії та Океанії, Північної та Латинської Америки, Африки, Азії, Європи;
- етногенезу та етнічної історії, сучасного етнічного складу народів світу;
- особливостей європейської колонізації Австралії та Океанії, Північної та Латинської Америки, Африки та її впливу на зміну етнічного складу населення зазначених регіонів;

- сучасного антропологічного, лінгвістичного та релігійного складу народів Австралії та Океанії, Північної та Латинської Америки, Африки, Азії та Європи.

Таким чином, навчальний посібник дасть можливість студентам, які навчаються за гуманітарними напрямами, оволодіти ґрунтовними знаннями з теоретичних засад етнології, а також практично використовувати ці знання як у повсякденній роботі за фахом, так і в перспективних наукових дослідженнях з відповідної тематики.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Основні поняття “етнології”

1.1. Сутність етнології як навчальної дисципліни. Завдання та функції етнології.
1.2. Зв’язок етнології з іншими дисциплінами.
1.3. Методи етнології.
1.4. Методика збору польових етнологічних матеріалів: спостереження, усне опитування, письмове опитування (анкетування), інтерв’ю.
1.5. Методика фіксації польових етнологічних матеріалів. Підготовка етнологічних матеріалів до фондування.
1.6. Методи етнологічних досліджень.

1.1. Сутність етнології як навчальної дисципліни. Завдання та функції етнології

Історія людства є насамперед історією його народів, етносів. Етнос (від грец. *“etnos”*— народ) — це кровноспоріднена географічна та культурно-історична спільнота людей на будь-якому етапі свого розвитку. Уперше цей термін застосували стародавні греки щодо інших народів, які відрізнялися від них мовою, звичаями, віруваннями, побутом, цінностями.

Сама назва науки походить з грецької мови і складається зі слів “етнос” — народ і “логос” — слово. **Етнологія — це наука про походження, розвиток та сучасне життя етносів (народів), їх взаємодію, закономірності історичного та культурного розвитку.**

Своєрідність кожної науки визначається її власним предметом вивчення. Предметом вивчення етнології є матеріальна культура народів, обряди, звичаї, вірування, система виховання, розселення народів, демографічні процеси, етнічна самосвідомість.

Структурно етнологія як наука та навчальна дисципліна поділяється на:

- етнічну антропологію (досліджує процеси виникнення народів);
- етнічну соціологію (вивчає форми самоорганізації та типи етнічних спільнот);
- етнічну психологію (досліджує етнічну самосвідомість народів);
- економічну етнологію (вивчає проблеми господарської діяльності народів);
- етнодемографію (досліджує демографічні процеси приросту населення, його міграції);
- етнічну географію (вивчає питання географічного розселення);
- етнопедагогіку (вивчає особливості виховання етносів).

До основних завдань етнології належать:

- вивчення етнічної історії народів;
- вироблення теоретичних термінів, накопичення знань про етнічні спільноти, їх взаємодію;
- осмислення сутності сучасних знань про етнос;
- систематизація знань суміжних з етнологією наук: історії, філософії, теорії етносу, історії культури, фольклористики, етнографії;
- з'ясування ролі й місця українського етносу в європейському та світовому контексті;
- вироблення конкретних рекомендацій для урядів держав щодо вирішення етнічних і міжетнічних проблем та конфліктів.

Таким чином, етнологія вивчає процеси формування і розвитку різних етнічних груп, форми їхньої культурної самоорганізації, закономірності колективної поведінки тощо. Наявність етнологічних знань дозволяє легко орієнтуватися у сучасному світі, надійніше і впевненіше почуватися в ньому.

Основними функціями етнології є: теоретико-пізнавальна, практично-прикладна, культурно-виховна, прогностична та ін.

1.2. Зв'язок етнології з іншими дисциплінами

У процесі вивчення етногенезу народів, їхнього розселення, культури та побуту етнологія взаємодіє з іншими науками. Будучи складовою історичних наук, етнологія має спільний предмет дослідження з історією, антропологією, етнографією, археологією, а також з іншими гуманітарними та природничими науками, зокрема соціологією, культурологією, психологією, політологією, демографією, географією тощо.

Приміром, у етнології з **антропологією** спільними проблемами є походження рас, їх розподіл за континентами, зміна зовнішнього вигляду людей у результаті культурно-історичного процесу. В деяких державах поняття "етнологія" і "антропологія" розглядаються як синоніми. Однак, не заперечуючи тісного взаємозв'язку етнології і антропології, варто підкреслити, що ці науки є цілком самостійними і окремими.

Народи як об'єкт вивчення етнології є результатом розвитку не лише природних, а й соціокультурних процесів. Тому етнологія тісно пов'язана з **соціологією**. При цьому варто зазначити, що етнологія і соціологія мають спільну історію, єдине коріння, у зв'язку з чим виникла самостійна дисципліна "етносоціологія". Предметом дослідження соціології виступають соціальні групи і прошарки, соціальна структура, соціальні інститути, і тим самим соціологія орієнтується на дослідження форм соціальної взаємодії усередині етносу, між людьми.

Етнологія тісно пов'язана також з **культурологією**. Під культурологією розуміють науку, що вивчає історію і теорію культури, історію культуро-логічних вчень, філософію культури та інше. Етнологія вивчає специфіку культури народів, що відрізняє їх один від одного.

З усіх суміжних з етнологією наук найближчою є **етнографія**. Предметом етнографії, що виникла в середині XIX ст., є вивчення спільного і відмінного між народами, їхніх етнічних рис, а основним методом дослідження — безпосереднє спостереження за життям народів. Термін "етнографія" застосову-

ється у різних значеннях. У багатьох випадках він вживається для визначення досліджень описового характеру, на відміну від етнології, що розглядається як теоретична, узагальнювальна наука про народи світу.

Досить велике значення для етнологічних досліджень має взаємозв'язок етнології з **психологією**. Психологія вивчає психічний стан людини, її стереотипи поведінки і сприйняття, типові характери, психічні аномалії. У психології проблемою взаємозв'язку людини з навколишнім середовищем займається соціальна психологія, знання якої виявляються корисними і для етнології.

Багато спільних проблем існує в етнології й **політології**. Утворився навіть науковий напрям, що досліджує питання взаємодії етносів з політикою і називається етнополітологією. Предметом його вивчення є місце й роль етносів в історії, у політичному житті суспільства, їхня взаємодія між собою, з державними органами, закономірності розвитку етнополітичних процесів, шляхи і методи врегулювання етнополітичних конфліктів і забезпечення стабільності в кожній державі та у світі в цілому.

1.3. Методи етнології

Будь-яка наука, зокрема й етнологія, під час вивчення об'єкту свого дослідження використовує різноманітні методи. Методи етнології можна поділити на загальнонаукові та спеціальні. До загальнонаукових належить історичний і соціологічний метод, а до спеціальних — метод польових досліджень.

Історичний метод ґрунтується на таких методах збору інформації, як вивчення археологічних матеріалів та письмових джерел. Вивчення археологічних матеріалів дозволяє відновити і реконструювати етнічну та культурну історію народів. На відміну від усіх інших способів отримання первинної інформації, вивчення археологічних матеріалів є найбільш надійним і достовірним, тому що дозволяє досить

точно встановити час відповідних історичних подій або вік предметів культури, використовуючи сучасні способи вивчення і оцінки археологічних матеріалів.

Вивчення письмових джерел також є надійним способом отримання необхідної інформації. Серед письмових джерел використовуються літописи, хроніки, актові матеріали, історичні описи народів, створені представниками окремих народів, учасниками географічних експедицій, а також звіти дипломатів та місіонерів, повідомлення мандрівників, купців, моряків, картографічні матеріали, що зберігаються у різноманітних архівах.

Соціологічний метод охоплює дослідницькі методи, технічні прийоми та способи збору, обробки й аналізу інформації про дані, що містять інтерес для етнологічної науки. До нього належить окрема група методів, серед яких опитування (анкетування чи інтерв'ю), спостереження, вибіркове обстеження та інші.

Метод польових досліджень набув широкого поширення з середини XIX ст., коли у колоніальних державах з'явилася необхідність повних і всебічних знань про залежні народи, способи їх господарювання, звичаї, вірування, психологію. Сутність цього методу полягає у тривалому перебуванні дослідника в межах проживання певного народу. Дослідник у такому випадку бере участь у повсякденному житті певної етнічної групи як її повноцінний учасник. У сучасній етнології метод польових досліджень застосовується у вигляді сезонного виїзду наукових експедицій для збору відповідної інформації і матеріалів. Зазначений метод має і свої недоліки, один з яких полягає у тому, що проведення польових досліджень проходить у зручний і сприятливий для дослідника час, а в міжсезонний період спостереження і дослідження не проводяться.

Методична база етнології не обмежується лише вказаними методами наукового пізнання. Сучасні процеси взаємної інтеграції різних сфер наукових знань вимагають застосування ет-

нологією наукових методів різних суміжних дисциплін. Особливо корисними і раціональними виявляються методи етнографії, демографії, психології, соціології.

1.4. Методика збору польових етнологічних матеріалів: спостереження, усне опитування, письмове опитування (анкетування), інтерв'ю

Для етнології характерним є комплексний підхід до предмета дослідження, використання джерел і даних, одержаних суміжними дисциплінами. Проводячи збір польових етнологічних матеріалів, кожний дослідник прагне зібрати якомога повніший і достовірніший матеріал про об'єкти своїх наукових зацікавлень. Методика збору польових етнологічних матеріалів включає **спостереження** та **опитування.**

Спостереження. Методика особистих спостережень практикується під час проведення усіх етнологічних та етнографічних експедицій. Вона спирається на особистий контакт дослідника з об'єктом наукових зацікавлень. Під час короткотермінових експедицій дослідник лише виявляє, спостерігає і фіксує відомості та факти, які його цікавлять. Під час стаціонарних і, частково, тривалих експедицій дослідник органічно входить у повсякденне життя досліджуваної спільноти, спостерігає і вивчає її зсередини, тобто бере участь у господарському, соціальному чи родинному житті, є учасником різних свят, обрядів, ритуалів тощо.

Методика безпосереднього спостереження, що супроводжується різними методами фіксації і опису предмета дослідження, зберігає незмінну вартість, інформативну об'єктивність і пояснює традиційно-побутову культуру краще, ніж її наукова інтерпретація.

Опитування. Однією з основних і найскладніших методик збору інформації з етнології та етнографії, що практикує різні способи її одержання, є опитування, що охоплює усне опитування, письмове опитування (анкетування) та інтерв'ю.

Усне опитування спирається на встановлення безпосереднього контакту з інформаторами, вміння налаштовувати їх на

невимушену розмову і непомітно спрямовувати бесіду в потрібне русло, своєчасно і якісно фіксувати етнографічний матеріал. Усне опитування дає найкращі результати тоді, коли воно ведеться за розробленими заздалегідь питальниками. Ними користуються навіть під час прямого спілкування з інформаторами.

Письмове опитування (анкетування) ведеться шляхом заповнення анкет. В етнології такі анкети мають тематичний характер і використовуються для одержання даних статистичного характеру. Письмове опитування (анкетування) дає достатньо повну і достовірну інформацію під час вивчення етнодемографічних, етносоціальних та сімейно-шлюбних відносин. Таке опитування започатковано ще у 30-х роках XX ст. У 60-х роках воно набуло масового поширення і привело до остаточного формування етносоціології як самостійної дисципліни.

Одним із видів усного опитування є *інтерв'ю*, що обов'язково передбачає особисту бесіду дослідника з інформатором (респондентом). В етнології практикуються відкриті інтерв'ю, що заздалегідь визначають основні питання бесіди. Якість інтерв'ю залежить від взаємодії і взаєморозуміння дослідника й респондента. Воно дає непогані результати під час вибіркових ознайомлень з метою уточнення територій проведення майбутніх етнографічних експедицій, вивчення психологічних характеристик етносів.

1.5. Методика фіксації польових етнологічних матеріалів. Підготовка етнологічних матеріалів до фондування

Навіть найбільш точні і всеохоплюючі матеріали, які збирають шляхом проведення етнологічних та етнографічних експедицій, не матимуть жодної наукової цінності, якщо не будуть відповідно зафіксовані. Тому правильному заповненню і оформленню польових документів надають великої уваги. До польових документів належать щоденники польових досліджень, зошити польових матеріалів, питальники, анкети, малюнки, фотографії, кіноматеріали, відеоматеріали тощо. Що-

денники використовуються для регулярних ділових записів. До них щодня вносять усю інформацію про зустрічі, вихідні дані про населені пункти, відомості про інформаторів і т. ін.

В експедиції основним робочим документом є **зошит польових матеріалів.** На його титульній сторінці зазначають назву і адресу наукової установи, яка проводить експедицію чи опитування, та вихідні дані про збирача інформації. Сторінки зошита нумерують. Кожну розмову з інформатором записують з нової сторінки і лише на одному боці аркуша. Зворотний бік аркуша залишається вільним, тож на ньому можна записати окремі відомості й факти, що доповнюють розмову. До зошита вносять всю деталізовану етнографічну інформацію, наводять вичерпні дані про інформаторів, населені пункти, їхніх жителів тощо.

Ілюстративний матеріал — креслення, малюнки, замальовки, плани, схеми, викрійки тощо — зберігають в окремих папках, де зазначають прізвища авторів, дату й місце створення, назву матеріалу, з якого виготовлено зображувальні документи, тощо.

Зібрані польові матеріали систематизують і старанно обробляють. Записи з польових документів повністю переписують, креслення та фотокіноматеріали уточнюють (за потреби роблять нові), усі документи нумерують, складають їх повний реєстр і тематичний покажчик, додають словник регіональних і локальних назв, слів-діалектизмів та ін.

У ході польової роботи виявляють, описують і фіксують значну кількість об'єктів народної архітектури, побутових і мистецьких речових та зображувальних матеріалів, що є важливими пам'ятками історії та культури етносів і варті того, щоб поповнити колекції історичних, краєзнавчих та етнографічних музеїв. Щоб підготувати матеріали до музеєфікації, готують додаткові документи — польові описи предметів, що можуть поповнити музейні колекції. У них позначають назви і наводять короткі описи предметів, приблизний час і місце їх виготовлення, розміри і стан збереженості, прізвища їхніх власників, приблизну вартість кожного з предметів тощо. Ці

звіти є джерелом достатньо повної інформації про об'єкти і речові предмети, що можуть поповнити етнографічні фонди музеїв.

1.6. Методи етнологічних досліджень

Етнологія, вивчаючи етноси та їхню традиційно-побутову культуру в часовому поступі історії людства, використовує найрізноманітніші методи (способи) їх дослідження, осмислення і пізнання. Багатоаспектність предметної області етнології зумовлює використання найрізноманітніших методів вивчення етносів та їхньої культури. Серед них можна виділити порівняльно-історичний метод, метод типологічного аналізу, метод комплексного аналізу, метод компонентного аналізу, реконструктивний метод (метод пережитків).

Порівняльно-історичний метод дає можливість виявити особливе і загальне в розвитку етносів та їхніх культур, з'ясувати причини цих спільностей і відмінностей, уточнити генезис і поширення окремих явищ матеріальної, духовної і соціальної культури, пояснити причини і хід формування історико-етнографічних областей, вивчити етногенез народів, реконструювати історію первісного суспільства тощо. Спробу порівняти і пояснити схожості в культурі і побуті різних етносів зробив ще давньогрецький історик, "батько історії" Геродот (484–425 рр. до н. е.). З географічними відкриттями XVI–XVII ст. інтерес до порівняльних досліджень зріс, але як самостійний метод почав складатися лише з XVIII ст. Ще наприкінці XVIII ст. спробували сформулювати основні принципи порівняльного методу. Провідну роль у його розробці відіграли ті етнографи і археологи, які стояли на позиціях еволюціонізму. Великий вплив на складання порівняльно-історичного методу мали праці Л. Моргана, Е. Тайлора, Дж. Мак-Леннана, Дж. Фрейзера, які вивчали розмаїття традиційно-побутової культури в його історичному розвитку, намагалися виявити тенденції і закономірності такого розвитку.

Сучасний порівняльно-історичний метод розглядає етноси та їхні культури як цілісні системи, враховує як загаль-

ні тенденції розвитку, так і вплив місцевих факторів на формування особливостей їхньої традиційно-побутової культури. Нині застосовуються три види порівнянь: історико-генетичні, історико-типологічні та історико-дифузійні.

Історико-генетичні порівняння найчастіше застосовуються для реконструкції первісного суспільства, під час вивчення явищ, що мають спільне історико-стадіальне чи єдине генетичне походження.

Історико-типологічні порівняння проводять як під час вивчення тих компонентів культури етносів, які побутують нині, так і під час тих, що відтворюються на основі різноманітних джерел.

Історико-дифузійні порівняння проводять під час вивчення тих явищ традиційно-побутової культури, які набули схожих ознак унаслідок взаємозв’язків і контактів.

Метод типологічного аналізу є загальноприйнятим і універсальним методом систематизації й аналізу емпіричного матеріалу. Він дає змогу виділити з масового фактичного матеріалу загальні й особливі, схожі й однакові явища традиційно-побутової культури, згрупувати їх в окремі системи чи цілісності. Етнологія користується такими процедурами типологічного аналізу, як класифікація, типологізація і періодизація.

Класифікація — упорядкування зібраного фактичного матеріалу, побудова на його основі реальних і конкретних моделей традиційно-побутової культури за схожістю та однаковістю ознак і рис. На цій основі в етнології розроблено релігійну, расову, лінгвістичну, господарсько-культурну, історико-етнографічну та інші класифікації етносів.

Типологізація — науково-теоретична модель упорядкування і виділення особливостей традиційно-побутової культури на основі поєднання кількох особливостей предмета дослідження. Оскільки типологізація — своєрідний інструмент наукового дослідження, то його процедура передбачає виявлення певної кількості відмінних і схожих рис та ознак.

Періодизація — побудова наукових моделей однопорядкових ознак традиційно-побутової культури в їхньому часовому розвитку. Розглядаючи етноси і традиційно-побутову культуру в їхньому розвитку, вчені-етнологи виділяють епохи, етапи, періоди тощо.

В основі **методу комплексного аналізу** лежить підхід до етносів (їхнього етногенезу, культури і побуту) як до неповторних міжпоколінних людських спільнот зі своєрідною внутрішньою мозаїкою і складною соціальною структурою. Щоб дати достатньо повну характеристику етнічних спільнот, етнологи проводять комплексні польові експедиції.

Метод компонентного аналізу використовується тоді, коли потрібно дати цілісну характеристику етнічних спільнот, що вимагає описати всі складові компоненти етносів як динамічних систем: внутрішню етнографічну мозаїку, традиційно-побутову культуру, демографічні, соціальні, економічні, мовні, психологічні особливості тощо.

Реконструктивний метод (метод пережитків). В основу цього методу покладено факт про те, що в культурі кожного народу зберігається чимало залишкових явищ (пережитків) культури і побуту попередніх історичних епох у вигляді традиційних звичаїв, обрядів, вірувань, звичок, норм поведінки і виховання, художніх смаків та інше. Спираючись на них, можна вести не лише реконструкцію окремих явищ традиційно-побутової культури більш ранніх історичних епох, а й повністю відтворити цілі культурно-побутові комплекси.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “етнологія”.
2. У чому полягає різниця між етнологією та етнографією?
3. Визначте об’єкт та предмет етнології.
4. Розкрийте основні завдання етнології.
5. Які ви знаєте методи етнологічних досліджень?
6. Які основні функції етнології ви знаєте?
7. Проаналізуйте методику фіксації польових етнологічних матеріалів.

8. Як проводиться підготовка етнологічних матеріалів до фондування?

Теми рефератів

1. Сутність, предмет та завдання етнології.
2. Методика та методи етнологічних досліджень.
3. Методика фіксації польових етнологічних матеріалів.
4. Етнологія та етнографія: спільне і відмінне.
5. Теоретичні засади етнологічної науки.

Література [2; 6; 9–12; 17; 18; 20; 21; 46]

Тема 2. Становлення етнології як науки

2.1. Поява етнологічних знань у Стародавні часи. Розвиток етнології в епоху Середньовіччя та Нового часу.
2.2. Становлення етнології як науки.
2.3. Розвиток етнології в Україні, Російській імперії та Радянському Союзі.
2.4. Етнологічна наука у другій половині XX — на початку XXI ст.
2.5. Основні теорії етнології. Новітні концепції етнології.

2.1. Поява етнологічних знань у Стародавні часи. Розвиток етнології в епоху Середньовіччя та Нового часу

Перші уявлення про різні народи з'явилися ще за кілька тисячоліть до становлення етнології як науки. Такі повідомлення ми знаходимо в міфах, казках, легендах народів античного світу, Месопотамії, Єгипту, Персії, Стародавньої Індії, Китаю.

Чимало етнологічних знань було накопичено ще до епохи античності (II–I тис. до н. е.). Тому в Стародавній Греції і Римі здійснювалися перші спроби систематизувати ці знання. Вони послужили основою для створення перших етнографічних описів, характерною рисою яких став етноцентризм, тобто поділ народів за рівнем їх культурного розвитку на цивілізовані й дикі. При цьому еталоном для авторів цих вчень

завжди була власна культура. Так, давньогрецький історик Геродот (480–424 рр. до н. е.), названий "батьком історії", здійснив детальний опис життя скіфів, а історик і географ Страбон (64/63 до н. е. — 23/24 н. е.) у своїй 17-томній географії залишив дослідження багатьох стародавніх народів. Римський письменник і вчений Пліній Старший (24–79 рр. н. е.) у своїй "Природничій історії", що складалася з 37 томів, детально описав історію і побут римлян. Інший римський історик Тацит (58–117 рр. н. е.) у нарисі "Німеччина" описав релігію, суспільний устрій та побут стародавніх германців.

У раннє Середньовіччя (V–X ст. н. е.) у результаті демографічних, економічних та соціальних змін інтерес до етнологічних знань у Західній Європі знижується, а центрами їх накопичення і зберігання стають Візантія, Китай і Арабський Схід. Однак на початку II тис. н. е. спостерігається відродження інтересу до етнологічних знань у державах Західної Європи, що пояснюється інтересами католицької церкви і колоніальною політикою європейських держав. Хрестові походи, мандрівки місіонерів і купців, географічні відкриття дозволили європейцям зібрати величезну етнологічну інформацію. У XII–XVII ст. з'являється велика кількість матеріалів про народи Африки, Америки, Південно-Східної Азії, а пізніше — Океанії і Австралії.

З епохи Просвітництва (XVIII ст.) починається підготовчий етап формування етнології як окремої науки про народи. На той час панівною була теорія географічного детермінізму, у відповідністю з якою людина, народи і їхня культура розглядалися як продукти природного середовища. Великий масив етнологічного матеріалу став основою для створення теорії поступального розвитку окремих народів і культур.

2. Становлення етнології як науки

Безпосереднє виникнення етнології як самостійної науки відбулося у 30-х роках XIX ст. та було пов'язане з необхідністю теоретичного пояснення відмінностей у культурному розвитку народів, розуміння механізмів формування і особливостей

етнічної психології, визначення причин расових відмінностей, встановлення взаємозв'язку етнічних особливостей і суспільного устрою, визначення причин розквіту і занепаду культур та історичної ролі того чи іншого народу.

Впровадження терміну "етнологія" для назви самостійної науки про народи належить французькому вченому Жан-Жаку Амперу, який у 1830 р. розробив загальну класифікацію антропологічних (гуманітарних) наук, серед яких виділив і етнологію. Офіційним фактом народження етнології як науки стало заснування у 1839 р. Паризького товариства етнології.

Спочатку етнологія розвивалася як наука про "відсталі" народи, що не створили своєї державності. У такому стані вона проіснувала до початку XX ст., коли почали з'являтися поняття про етноси як про своєрідні спільноти людей, що не залежать від рівня соціально-культурного розвитку. Цей методологічний підхід домінує в етнологічній науці й у наш час.

У другій половині XIX ст. етнологія швидко розвивалася у країнах Західної Європи. Цей процес стимулювався глобальною територіальною експансією європейців, у ході якої вони зіткнулися з народами і культурами, зовсім не схожими на власні. Колоніальна політика економічно розвинених держав вимагала різноманітних знань про підкорені народи. Основну масу необхідної інформації могла дати тільки етнологія, і тому нова наука користувалася підтримкою урядів держав метрополій. Водночас, залежно від політичних та економічних інтересів різних країн розвиток етнології у Великій Британії, Німеччині, Росії, США, Франції та інших державах мав свої особливості.

У Великій Британії етнологія розвивалася як складова частина антропології. У науковий обіг цю назву ввів один із засновників англійської антропології — Джеймс Фрейзер, який 1906 р. назвав так свій напрям етнографічних досліджень.

Найбільш глибокі традиції наука про народи отримала в Німеччині, де ще 1789 р. сформувався науковий напрям наро-

дознавства, що мав на меті вивчення народів, які проживали за межами Європи. У 30-х роках XIX ст. для загальної назви дослідження інших народів почав використовуватися термін “етнологія”. У другій половині XIX ст. поняття “народознавство” і “етнологія“ почали розглядатися як рівноцінні.

Виникнення і розвиток етнології в США відбувся дещо пізніше, ніж у розвинених європейських країнах. Спочатку американська етнологія формувалася як наука, що вивчала фізичну антропологію расових і культурних відмінностей. Такий напрям розвитку визначався відомим істориком та етнографом Генрі Льюїсом Морганом (1818–1881). Однак у середині 50-х років XIX ст. зусиллями Франца Боаса наукові орієнтири етнології значно звужуються, і вона зосереджується тільки на проблемах культурних особливостей народів, що називалося культурною антропологією. Саме цей напрям пізніше трансформувався у етнологію.

У Франції процес становлення етнології також мав свою специфіку. Спочатку науку про народи називали етнографією. Ця назва зберігалася до кінця XIX ст., коли дослідники усвідомили наукову неповноцінність етнографічних матеріалів через відсутність у них історичних документів і теоретичних узагальнень. Доповнення цією інформацією дозволило етнографії на початку XX ст. перетворитися в етнологію.

2.3. Розвиток етнології в Україні, Російській імперії та Радянському Союзі

Перші знання про сусідні народи з’явилися в Україні ще в добу Київської Русі, зокрема в “Повісті минулих літ” Нестора Літописця, “Слові о полку Ігоревім” та інших джерелах. Крім слов’янських племен (поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці, білі хорвати, дуліби, бужани, волиняни, дреговичі, кривичі, радимичі, в’ятичі, словени), згадуються численні фіно-угорські племена (чудь, весь, меря, мурома, мещера), варяги, литовське плем’я ятвягів, тюркські племена печенігів, половців, торків, берендеїв, чорних клобуків, волзьких болгар, іра-

номовні алани, касоги (нащадки адигейців), а також жителі Польщі, Угорщини, Болгарії, Візантійської імперії тощо. Значна інформація про український та сусідні народи міститься і в білорусько-литовських та українських літописах, польських хроніках XIV–XVII ст., "Описі України" Гійома Левассера де Боплана середини XVII ст., у козацько-старшинських літописах Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка, вітчизняних та зарубіжних мандрівників та тогочасних послів (П. Алепський, А. Віміна, Е. Челебі) тощо.

Після поразки визвольних змагань на чолі з Іваном Мазепою у 1709 р. українські землі все більше потрапляють у залежність від проголошеної Петром I Російської імперії. Упродовж XVIII ст. поступово обмежується та ліквідується автономія України, центр культурного життя переноситься з Києва та інших міст України до Санкт-Петербурга та Москви, в наукових установах яких працює значна частина вихідців з Гетьманщини та Слобідської України, які значно вплинули на розвиток етнології в Російській імперії.

Формування етнології в Російській імперії (зокрема й Україні) відбувалося упродовж XVIII ст., коли в результаті кількох етнографічних експедицій було зібрано і систематизовано значний матеріал про різні народи Російської імперії. Часом народженням російської етнології вважають утворення у 1846 р. Російського географічного товариства. Тоді голова відділу етнографії К. М. Бер (1792–1876) виступив з програмною доповіддю "Про етнографічні дослідження взагалі і в Росії зокрема", у якій визначалося, що основна робота повинна зосереджуватися на вивченні народів, географії і корисних копалин. Упродовж 1873–1876 рр. діяло Південно-Західне відділення Російського географічного товариства в Києві.

Особливе місце в історії російської та української науки займає наукова діяльність вченого, мандрівника українського походження М. М. Міклухо-Маклая (1846–1888), який намагався довести єдність людського роду, фізичну і психологічну рівноцінність усіх рас і народів. Дослідження життя папуасів

Нової Гвінеї і народів Океанії, їхньої матеріальної і духовної культури дозволили вченому обґрунтовано заперечувати сутність расистських теорій.

До розвитку етнології як науки на межі XIX–XX ст. долучилися представники українських "Громад" (у Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах), Товариство Нестора Літописця у Києві, Харківське історико-філологічне товариство, Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові. Численні розвідки з етнології публікувалися на сторінках "Губернских відомостей", що виходили у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові та інших губернських центрах, "Киевской Старины", "Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка" ("Записках НТШ") тощо. Свої праці, присвячені етнології, публікували Х. Вовк, П. Чубинський, М. Грушевський та інші відомі діячі вітчизняної науки.

На початку XX ст. значний внесок у розвиток етнології в Російській імперії, зокрема і в Україні, внесли праці філософа Г. Г. Шпета з етнічної психології.

У роки Української національної революції 1917–1920 рр., незважаючи на громадянську війну, вторгнення більшовицьких, польських, білогвардійських військ та військ Антанти, дії отаманів Махна, Ангела, Зеленого, Григор'єва, етнологія як наука продовжувала розвиватися на теренах України, зокрема у створеній гетьманом П. Скоропадським у листопаді 1918 р. Академії наук, яка стала провідним центром з етнології і в Радянські часи (Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), Академія наук Української РСР).

У радянський період особливою сферою етнології були дослідження міжнаціональних відносин. Зазвичай вони вивчалися на основі статистичних даних про повсякденну поведінку і конкретні вчинки людей. Поза увагою радянських вчених залишилися такі важливі проблеми етнології, як етнічна свідомість, міжетнічні конфлікти та ін.

У 20–80-х роках XX ст. розвиток радянської етнології був пов'язаний з науковою діяльністю кількох поколінь досліджни-

ків, серед яких: В. Г. Богораз, Б. А. Куфтін, П. Ф. Преображенський, С. І. Руденко, С. А. Токарев, С. П. Толстов, Н. Н. Чебоксаров та ін. У 80-х роках помітним явищем розвитку етнології стала концепція етногенезу Л. М. Гумільова, в якій автор пояснює механізм появи і розвитку етносів. На межі XX–XXI ст. на теренах колишнього СРСР, зокрема і в Україні, значно розширилася тематика етнічних досліджень: почали вивчати етнокультурні, етнопсихологічні, етнолінгвістичні та інші аспекти етнічних відносин.

2.4. Етнологічна наука у другій половині XX — на початку XXI ст.

Сучасна етнологічна наука значно збагатилася порівняно з минулим. У сферу її професійного інтересу тепер входять не лише "відсталі" етнічні групи, а й народи сучасних найрозвиненіших держав світу. В етнології все чіткіше простежуються риси нової соціальної науки, що синтезує в собі різноманітні знання про людину і її культуру. Етнологія сьогодні продовжує зберігати зв'язок із реальними суспільними процесами, що є прямим свідченням великого значення цієї науки. Навіть поверхневий аналіз основних історичних подій XX ст. дозволяє зробити висновок про зростання ролі етнічного фактора в культурно-історичному процесі, оскільки етнічні процеси є основою національних рухів у політиці й культурі.

Розпад колоніальної системи після Другої світової війни призвів до утворення цілого ряду незалежних держав у Південно-Східній Азії, Індокитаї, Африці. Нарешті, відцентрові процеси, що визріли на початку 90-х років, і призвели до утворення ряду національних держав замість колишнього СРСР, а також тертя і конфлікти на етнічному ґрунті (наприклад, між французами і англійцями в Канаді, фламандцями і валлонами у Бельгії, чеченська війна у Росії, війни у колишній Югославії, придністровський конфлікт, грузинсько-абхазький та грузинсько-осетинські конфлікти, війна в Нагірному Карабасі тощо) переконливо свідчать, що етнічний фактор є надзвичайно актуальним сьогодні.

Усі ці події вимагають від етнологів відповіді на питання про причини їхнього походження, побудови теоретичної моделі етнічних процесів. При цьому актуальність етнологічних досліджень визначається не академічними інтересами вчених, а вимогами реальної політики. Сьогодні замість глобального протистояння розвинених держав виникли багаточисельні регіональні, національні й етнічні конфлікти, кожен з яких потенційно може стати приводом нової великої війни. У зв'язку з цим вирішення етнічних проблем стає запорукою виживання людства.

Таким чином, упродовж XX ст. етнологія накопичила багато практичного і теоретичного матеріалу. Основними джерелами систематизованої інформації стали результати багаточисельних польових досліджень, і якщо у першій половині минулого століття вони мали, головним чином, теоретичний характер і визначалися прагненням зберегти інформацію про культури, які зникають, то у другій його половині стала очевидною практична цінність етнологічних знань. У наш час рекомендації і знання етнологів з питань найрізноманітніших сфер суспільного життя стають необхідними для вирішення політичних, економічних і соціальних проблем. Вони також ефективно використовуються у міжнародній торгівлі, дипломатії, налагодженні культурних зв'язків та інших сферах суспільного життя.

2.5. Основні теорії етнології. Новітні концепції етнології

Одразу після виникнення етнології як науки в середині XIX ст. у ній почали виникати різні теорії, школи і напрями. Деякі з них у різний час висувалися на перший план, ставали на певний період найбільш впливовими і популярними, серед яких знаходився еволюціонізм.

Формування першої етнологічної теорії — ***еволюціонізму*** — почалося в середині XIX ст., коли відбувалося запровадження до науки принципу розвитку, зокрема теорії еволюції англійського вченого Чарльза Дарвіна (1809–1882). Сутність його теорії, що дістала назву "дарвінізм", полягала у матеріалістично-

му вченні про історичний розвиток живої природи. За Дарвіном, основними факторами еволюції світу виступають постійні зміни, спадковість і природний відбір.

Основні ідеї еволюціонізму:

1. Єдність людського роду, тому всі люди мають однакові розумові здібності і в тотожних ситуаціях прийматимуть аналогічні рішення.
2. У людському суспільстві відбувається постійний розвиток, тобто перехід від простого стану до більш складного.
3. Розвиток будь-якого елементу культури відбувається закономірно, при цьому розвиток культури є багатоступеневим, а стадії і ступені його однакові для всіх світових культур.
4. Суспільний розвиток відбувається за законами еволюції, що притаманні живій природі, у якій джерелом розвитку слугує міжвидова боротьба за існування, і виявляється у заміні старого стану новим.

Культурні відмінності народів є виявом різного рівня їхнього розвитку. Ідеї еволюціонізму знайшли своїх прихильників серед етнологів багатьох країн. Найбільш відомими його представниками в Англії став Е. Тайлор, Г. Спенсер, Д. Фрейзер; у Німеччині – А. Бастіан, Т. Вайц, Г. Шурц; у Франції – Ш. Летурно; в США – Л. Морган. Проте засновником еволюціонізму вважається Е. Тайлор (1832–1917).

Із розвитком етнологічних знань наприкінці XIX ст. почали виявлятися слабкі сторони еволюціонізму. Зокрема, відштовхуючись лише від кількісних змін у культурі, представники цієї теорії не могли пояснити причини виникнення культури. Тому в цей час еволюціонізм втратив своє монопольне положення і почався пошук нових шляхів дослідження культури, причин її виникнення, змін і поширення.

Розвиток етнології наприкінці 40-х років XX ст. ознаменувався відродженням інтересу до ідей еволюціонізму. Тоді виник **неоеволюціонізм**, представники якого заперечували можливість використання дарвінізму у дослідженні культури і

замість вчення про однолінійність розвитку культури запропонували кілька концепцій еволюції: теорію загального і особливого розвитку, теорію мікро- і макропроцесів, закон культурної домінанти й інші. Ідеї неоеволюціонізму набули поширення у США і викладені у працях Л. Уайта, Д. Стюарта Мілля, М. Харріса. У своїх дослідженнях вони уявляли історію людського суспільства як суму замкнутих систем, що розвиваються багатолінійно, а це є, на їхню думку, результатом пристосування людини до різного екологічного середовища.

Криза еволюціонізму наприкінці XIX ст. призвела до появи нового напрямку — **дифузіонізму**, що, на відміну від еволюціонізму, розглядав значно вужче коло історичних проблем. Дифузіонізм як науковий напрям передбачав визнання головним фактором історичного процесу дифузію, контакт, запозичення, перенесення і взаємодію культур.

Засновником дифузіонізму вважається німецький етнолог, професор Мюнхенського університету Фрідріх Ратцель (1844–1904). Свої ідеї Ф. Ратцель виклав у багатотомному дослідженні "Антропогеографія" (1891), "Народознавство" (1895), "Земля і життя" (1897), де він намагався зобразити загальну картину розселення людства по земній поверхні й розвиток культури у зв'язку з географічними умовами. У працях Ратцеля було сформульовано основні положення дифузіонізму: принцип взаємовпливу культур, їхні зміни внаслідок запозичення окремих елементів культури та ідея існування одного або кількох центрів зародження людської культури.

Учень Ратцеля — археолог, етнограф, фольклорист Лео Фробеніус (1873–1938) створив у рамках дифузіонізму концепцію морфології культури і став автором теорії "культурних кіл". Фробеніус був спеціалістом з африканських культур, він здійснив 12 експедицій для дослідження культур народів світу.

Основним представником німецького дифузіонізму був Франц Гребнер (1877–1934), для якого головною проблемою етнології стала розробка методу дослідження самостійного походження культур. Свої погляди він виклав у роботі "Метод ет-

нології” (1911), зробивши висновок, що ніякого повторення в історії людства немає, а відтак немає і закономірностей.

Майже одночасно із появою дифузіонізму наприкінці XIX – на початку XX ст. у європейській етнології утворилася **соціологічна школа**, що виявилася більш продуктивною, ніж її попередники. Якщо представники еволюціонізму вбачали го-ловний предмет етнології в людині, а дифузіоністи — в культурі, то прихильники соціологічної школи — в людському суспільстві. Основні ідеї соціологічної школи полягали у наступному: у кожному суспільстві існував комплекс “колективної уяви”, що забезпечував його стабільність; функція культури полягає у тому, щоб об’єднувати суспільство, зближувати людей; у кожному суспільстві існує своя мораль, вона динамічна і мінлива; перехід від одного суспільства до іншого передбачає складний процес, що відбувається не плавно, а стрибкоподібно.

Соціологічна школа етнології виникла у Франції, а її засновником був Еміль Дюркгейм (1858–1917). Класифікуючи суспільства за рівнем їхнього розвитку, він запровадив поняття “соціальний тип” або “соціальний вид”. За основу класифікації Дюркгейм бере найпростіше суспільство — первісну орду. Розвиваючись, орда стає кланом або родом, а кілька родів утворюють плем’я. У свою чергу кільканадцять племен утворюють державу.

На початку 90-х років XIX ст. в США зародився новий напрям в етнології, засновником якого став відомий громадський діяч Франц Боас (1858–1942). Цей напрям отримав назву **“Американська школа історичної етнології”,** її основними положеннями були:

- вчені-представники етнології мають конкретно і всебічно вивчати окремо кожний народ, його мову, культуру і антропологічний тип;
- взаємодія культур різних народів створює їхню культурну спільноту в межах певного територіального простору;
- розвиток людства і його культури відбувається на основі загальних законів;

- не варто переносити критерії моральної оцінки цивілізованих народів на народи іншого культурного типу; у кожного народу історично формуються свої соціальні ідеали, свої моральні норми.

У першій чверті XX ст. розвиток американської етнології здійснювався під впливом школи Боаса. Однак із накопиченням етнологічних матеріалів виникала необхідність у загальній теорії психолого-антропологічного характеру, яка виникла у 30-х роках XX ст.

Першим етнопсихологічну теорію сформулював психоаналітик Абрам Кардинер (1891–1981) у своїх працях "Індивід і його суспільство" (1939) і "Психологічні кордони суспільства" (1943). Відповідно до поглядів Кардинера, людська особистість починає формуватися одразу після народження, з перших днів життя. Формування психіки людини відбувається у перші 4–5 років, після чого вона твердне і залишається практично незмінною все життя, визначаючи долю, успіхи і невдачі людини.

У 40–50-х роках XX ст. у США та Європі виникали нові школи, серед яких помітне місце зайняв **культурний релятивізм**. Ця школа в етнології виникла як реакція на європейський етноцентризм, що вбачав риси варварства і дикунства у неєвропейських народів. Головна ідея культурного релятивізму полягала у визнанні рівноправності різних культур. Прибічники цієї школи культивували ідею про неможливість порівняння культур різних народів, оскільки кожна культура виступає як унікальна система цінностей. Одним із засновників школи культурного релятивізму став американський антрополог Мелвілл Херсковіц (1895–1963). В узагальнюючій формі він виклав свої погляди в роботах "Культурна антропологія" (1940), "Людина і її творіння" (1940). Розкриваючи сутність культурного релятивізму, Херсковіц виділяв три аспекти: методологічний, філософський і практичний.

Логічним продовженням і подальшим розвитком ідей соціологічної школи в етнології став **функціоналізм**. Якщо бать-

лівщиною дифузіоністського напряму була Німеччина, а соціологічного — Франція, то виникнення функціоналізму відбулося в Англії, де він став пріоритетним напрямом в етнології, починаючи з 20-х років XX ст. Серед представників цієї течії виділялися Броніслав Малиновський (1884–1942) і Альфред Радкліфф-Браун (1881–1955). **Основні ідеї функціоналізму полягали в наступному:** людське суспільство розвивається як живий організм, основу якого складає структура взаємопов'язаних культурних елементів, які доповнюють один одного культура слугує основним потребам індивіда: базовим (у продуктах харчування, житлі, одязі), виробничим (в розподілі праці, захисті) й інтегративним (законах, мистецтві, релігії). Головна роль в культурі відводиться звичаям, обрядам, моральним нормам, які є регуляторами поведінки людей; завдання етнології полягає у вивченні функцій культурних явищ окремої культури без її взаємозв'язку з іншими культурами.

У процесі розвитку функціональної теорії почав одночасно розвиватися особливий її варіант — **структуралізм**, засновником якого був А. Радкліфф-Браун. Відповідно до його вчення, суспільне життя людей може розглядатися як їх функціонування у межах певної соціальної структури. Основним завданням етнології, на його думку, повинно бути не виявлення причин структурних змін суспільства та його культури, а показ постійного розвитку певного етносу.

Широкого поширення у наш час у США набув напрям культурної антропології, а також соціальної біології. Із провідних американських етнологів останніх десятиліть варто виділити К. Гірца і Р. Тернера, які заснували новий напрям, що вивчав роль символів у сучасних культурах. Р. Тернер, досліджуючи символи, зробив висновок, що вони функціонують у соціальному процесі як активна сила. К. Гірц сконцентрував свою увагу на питанні про роль символів у соціальному житті та їхній вплив на виховання культурних цінностей, почуттів і мислення людини.

Сучасний процес взаємодії і зближення культур все більше перетворює їх на єдину глобальну культурну систему. Тому

більш перспективним є той напрям в етнології, в якому розглядаються інші культури як рівноправні учасники культурно-історичного процесу, а також вирішальне значення мають розуміння своєрідності кожної культури, другорядна роль відводиться поясненню соціальних і культурних взаємозв'язків. Наукові етнологічні дослідження у наш час здійснюються за наступною методологією: вони концентруються навколо важливих соціальних проблем, і для їх вирішення використовуються набори уже відомих теорій, а у випадку необхідності розробляються нові концептуальні моделі. Така методологія соціокультурних досліджень дістала назву **"постмодернізм"**. Цей напрям визнає плюралізм, багатоманітність і своєрідність кожної культури та її право на самореалізацію.

Таким чином, завдання сучасної етнології, що ґрунтується на постмодернізмі, полягає у вивченні внутрішніх та міжетнічних процесів, які відбуваються у межах кожного народу.

Питання для самоконтролю

1. Коли з'явилися перші етнологічні знання?
2. Розкрийте характерні особливості розвитку етнологічної науки в епоху Середньовіччя.
3. Виділіть характерні риси розвитку етнології у Радянському Союзі.
4. Розкрийте основні напрями в етнологічній науці.
5. Назвіть головних представників школи історичної етнології в США.
6. У чому полягає сутність неоеволюціонізму?
7. Висвітліть характерні особливості розвитку етнології в Сполучених Штатах Америки у другій половині ХХ — на початку ХХ ст.
8. У чому полягає сутність культурного релятивізму?
9. Дайте порівняльну характеристику еволюціонізму та неоеволюціонізму.
10. Виділіть характерні риси розвитку етнологічної науки в Радянському Союзі.

11. Проаналізуйте новітні концепції в сучасній етнології.
12. Назвіть найвидатніших дослідників етнології в Радянському Союзі та незалежній Україні.

Теми рефератів

1. Становлення етнології як науки.
2. Становлення і розвиток етнології в Україні та за кордоном: порівняльна характеристика.
3. Етнологічні дослідження у працях західноєвропейських вчених у XVIII–XIX ст.
4. Розвиток етнологічної науки у країнах Північної Америки в XX — на початку XXI ст.
5. Становлення та розвиток етнології в сучасній Україні.
6. Основні напрями етнології.
7. Роль дифузіонізму в становленні та розвитку етнології.

Література [6; 10–13; 17–19; 21; 41; 46]

Тема 3. Джерельна база етнології. Зв'язок етнології з іншими дисциплінами

3.1. Матеріали етнологічних (етнографічних) експедицій (стаціонарних, тривалих маршрутних, кущових, короткотермінових).
3.2. Музейні зібрання як джерельна база етнології.
3.3. Писемні джерела. Зображувальні матеріали.
3.4. Роль гуманітарних та природничих дисциплін в етнології.
3.5. Зв'язок етнології з суміжними дисциплінами.

3.1. Матеріали етнологічних (етнографічних) експедицій (стаціонарних, тривалих маршрутних, кущових, короткотермінових)

У етнології як науці використовуються різноманітні джерела (пам'ятки матеріальної культури, усні та письмові джерела). Однак найбільш повні та достовірні матеріали здобуваються дослідником під час різноманітних експедицій, в яких він може безпосередньо ознайомитися з об'єктом дослідження.

Дані, зібрані під час таких досліджень, називають польовими етнографічними (етнологічними) матеріалами. Це дає можливість здобути необхідні первісні відомості про функціонування етнічних спільнот, їхню традиційно-побутову (народну) і сучасну господарсько-побутову культуру та етнічні процеси.

Збір етнографічних матеріалів шляхом проведення експедицій потребує розробки чітких програм їх проведення: визначення проблематики і тематики, району і термінів роботи, складу учасників, обсягу робіт і конкретних тем для кожного з них, попереднього знайомства учасників експедиції з літературою про об'єкти дослідження, розробки анкет і питальників, визначення кількості одиниць обстеження тощо. Польові дослідження ведуться шляхом організації стаціонарних, тривалих та короткотермінових експедицій.

Найбільш повні і точні матеріали збираються під час проведення **стаціонарних експедицій**, що передбачає постійне проживання дослідника в етнічній спільноті упродовж 14–15 місяців, тобто "етнографічного року". Такий рік триваліший від календарного на 2–3 місяці. Перші 2–3 місяці відводяться для первісного знайомства і адаптації етнолога, а потім він спостерігає і вивчає життя досліджуваного об'єкта упродовж календарного року. При цьому вивчаються усі аспекти багатогранного господарського і культурно-побутового життя етнічних спільнот у всі пори господарсько-календарного року.

Нині в етнології переважають **тривалі експедиції**, розраховані на кілька місяців, один чи кілька сезонів. Дослідники можуть працювати кількома самостійними загонами, користуватися спільними чи окремими програмами, питальниками, анкетами тощо. Щоб охопити якомога більшу територію досліджуваної етнічної спільноти, дослідники широко користуються проведенням (організацією) **маршрутних** і **кущових** експедицій. Перші проводяться так, що експедиційний загін пересувається за певним, заздалегідь визначеним, маршрутом. Члени загону перебувають у населеному пункті кілька днів, потім рухаються до наступного. Під час кущових експедицій вибира-

ють основний населений пункт як базовий. У ньому проводять найбільш повний, часто комплексний збір матеріалів. Зі своєї бази етнологи роблять короткотермінові виїзди до навколишніх сіл. Там вони уточнюють і перевіряють зібрані матеріали.

Зібраний польовий матеріал дає хороші результати під час розв'язання тематичних (конкретних) проблем, тобто під час вивчення одного-двох аспектів традиційно-побутової культури. Слабкість методики тривалих експедицій зумовлена тим, що виїзди плануються у зручний для дослідника час (переважно влітку), а це не дозволяє проводити пряме спостереження життя етнічних спільнот восени, взимку чи навесні. Загалом етнологічний матеріал, зібраний кущовими, маршрутними і маршрутно-кущовими експедиціями, за умови поєднання його з іншими джерелами дає можливість достатньо повно вивчити окремі явища господарського життя і традиційно-побутової культури етносів.

Короткотермінові експедиції є вкрай обмеженими за часом і тривають всього кілька тижнів чи навіть днів. Збір чи уточнення польового матеріалу здійснюється шляхом проведення маршрутних чи кущових експедицій. Працюючи з інформаторами, етнолог може зібрати достатньо повний матеріал із питань традиційної обрядової культури, громадського і сімейного життя, матеріальної культури. Але на їхній основі не можна дати загальної характеристики етнічних спільнот.

Поєднуючи стаціонарні, тривалі і короткотермінові експедиції, польова етнографія дає можливість зібрати достовірні матеріали з етнології. Ними є письмові записи та зафіксовані на малюнках, схемах, магнітофонних записах, фотографіях, кіноматеріалах знаряддя праці, житло, їжа, начиння, одяг, предмети культу, народного мистецтва, традиції, обряди, звичаї, вірування, фольклор тощо.

3.2. Музейні зібрання як джерельна база етнології

У ході польового збору етнологічних матеріалів виявляють значну кількість предметів матеріальної і духовної культури, їх вилучають із повсякденного вжитку і беруть до музей-

них зібрань. Такі матеріали зберігаються у фондах і експозиціях практично всіх історичних і краєзнавчих музеїв. Кожен з таких музеїв може створити свою невелику чи достатньо значну етнографічну експозицію, що висвітлюватиме окремі аспекти традиційно-побутової культури.

Формування етнології як науки сприяло створенню етнографічних музеїв, що згодом ставали важливими центрами наукових досліджень. Уже в 1852 р. відкрито Німецький музей (м. Нюрнберг), що демонстрував колекції традиційно-побутової культури і народного мистецтва німців. У 1855 р. було відкрито аналогічний Новий музей (м. Берлін), що мав великий етнографічний відділ. Нині — це відомий Музей етнографії у Берліні. Упродовж 60-х роках XIX ст. етнографічні відділи відкрито майже в усіх великих європейських і американських історичних музеях. У 70-х роках XIX ст. етнографічні музеї краєзнавчого напряму набули повсюдного поширення. Тоді ж відкриваються і спеціалізовані етнографічні музеї. У 1878 р. було засновано етнографічний музей Трокадеро в Парижі, що з 1930 р. відомий як Музей Людини, а у 1880 р. почав свою роботу знаменитий Етнографічний музей Оксфордського університету Пітта Ріверса. У Росії до аналогічних музеїв належать заснований у 1879 р. Петербурзький музей антропології і етнографії та етнографічний відділ Російського музею (1897).

В Україні етнографічне музеєзнавство розпочалося з 1894 р., коли було влаштовано етнографічну виставку, з якої почав свою діяльність нині відомий Музей етнографії і художнього промислу в м. Львові. Пізніше подібні музеї виникають у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Всі ці та інші аналогічні музеї, етнографічні відділи історичних, краєзнавчих та історико-краєзнавчих музеїв (тільки в Україні їх понад 120) дають багатий матеріал для вивчення етносів та їхньої традиційно-побутової культури.

Поглиблена зацікавленість народною культурою породила в другій половині XIX ст. ефективну і своєрідну форму збе-

реження пам'яток традиційно-побутової культури — етнографічні музеї під відкритим небом (етнопарки). Ідея створення таких музеїв виникла у 80-х роках XIX ст. у Швеції. Місце, відведене під музей, було вкрито окопами (шведською мовою — "скансени"). Це слово закріпилося за музеями під відкритим небом, які нині часто називають "скансенами". В Україні розбудова таких музеїв розпочалася з середини 60-х років XX ст. Уже в 1964 р. в Україні почав працювати під відкритим небом музей у Переяславі-Хмельницькому (понад 230 архітектурних об'єктів), у 1970 р. — в Ужгороді, в 1971 р. — у Львові, 1976 р. — у Києві, 1978 р. — музей-скансен у Чернівцях. Крім названих, в Україні нині функціонують такі історико-етнографічні музеї: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), Історико-архітектурний музей в с. Манява (Івано-Франківська обл.), Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини (м. Коломия), Державний музей українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник (м. Переяслав-Хмельницький), Переяслав-Хмельницький музей українського народного одягу (м. Переяслав-Хмельницький), Музей етнографії і художнього промислу (м. Львів), Острозький історико-культурний заповідник (м. Острог, Рівненська обл.).

3.3. Писемні джерела. Зображувальні матеріали

Для всебічного вивчення традиційно-побутової культури, походження окремих її явищ, етногенезу самих народів та їхніх етнічних стереотипів велику роль відіграють писемні матеріали. До них належать клинописні написи, храмові і монастирські звіти, літописи, історичні хроніки, юридичні документи, описи майна, географічні описи, записи очевидців і мандрівників, донесення послів, праці античних і середньовічних учених, численні звіти капітанів, купців, місіонерів, спогади, листи, офіційне діловодство тощо. Кількість писемних матеріалів постійно зростає за рахунок щоденників і звітів етнографічних, археологічних, фольклорних, мовознавчих, гео-

графічних та інших експедицій, матеріалів переписів населення, соціологічних досліджень, численних публікацій етнографічних і фольклорних матеріалів у періодичних виданнях.

Прикладом давніх писемних джерел можемо вважати "Повість минулих літ", "Київський літопис", "Галицько-Волинський літопис". Перший із них не лише дає детальну карту розселення етносів Східної Європи в VI–XI ст., а й перераховує східнослов'янські племена та ставить питання про походження слов'ян. У "Повісті..." є чимало етнографічних відомостей. Аналогічні відомості зберігають також численні хроніки та архівні матеріали.

Різноманітні етнологічні матеріали містять записи очевидців і мандрівників. Так, західноєвропейські мандрівники XIII ст. — Плано Карпіні, Віллем Рубруквіс (Рубрук) та Марко Поло — зібрали дані з історії і традиційно-побутової культури багатьох народів Азії і Європи. З часів великих географічних відкриттів кількість таких матеріалів швидко зростала. Автором праці про Україну був французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який з 1630 до 1648 р. перебував на польській службі в Україні. У 1650 р. він опублікував свою знамениту працю "Опис України і ріки Борисфен, званої в народі Ніпр чи Дніпр, од Києва до моря, в яке ця ріка впадає". Праця Боплана є однією з тих, в якій найповніше описано традиційно-побутову культуру українців першої половини XVII ст.

В етнології використовуються практично всі види писемних джерел, бо вони дають змогу розглядати традиційно-побутову культуру в її поступальному розвитку, допомагають висвітлити етнічні стереотипи, особливості етногенезу і етнічної історії конкретних етносів.

Особливий вид джерел з етнології становлять **зображувальні матеріали** — малюнки, фрески, іконографія, скульптури, плани і карти різних історичних епох. Вони фіксують явища матеріального життя і побуту, зберігають вірування і повір'я різних історичних епох. Так, наскельний живопис дає змогу реконструювати господарське життя і духовний світ епохи

первісності, настінний розпис і фрески середньовіччя — особливості духовного світовідчуття, обрядовість, одяг, оздоби, музичні інструменти тощо, а народна орнаментика — давню систему сюжетів та образів міфологічних і демонологічних уявлень тощо.

Значний етнографічний матеріал зберігає образотворче мистецтво. Наприклад, український портретний, історичний, батальний і побутовий живопис XVII–XVIII ст. дає широку палітру життя і побуту українського суспільства своєї доби. Багатий етнографічний матеріал містять численні художні альбоми і замальовки, що в Європі набули популярності в кінці XVIII — на початку XIX ст. До таких джерел належать знамениті офорти Т. Шевченка, твори В. Верещагіна, К. Трутовського, альбом офортів К. Михальцевої "Наброски из поездки по Малороссии 1882 года", М. Яблонського "Галичина в картинах" (1837–1838), альбом С. Васильківського та М. Самокиша "З української старовини", величезна кількість поштових і подарункових карток з етнографічною тематикою тощо.

Своєрідний матеріал з етнології зберігають давні карти і схеми, з яких можна набути відомості про територію розселення етносів у різні історичні епохи, про етнічне розмаїття різних держав і територій. Наприклад, 12 карт Гійома де Боплана не лише окреслюють етнічні й політичні кордони України першої половини XVII ст., а й виділяють її історико-адміністративні краї, позначають її основні сухопутні шляхи сполучення. Названі карти були оздоблені гербами, зображеннями місцевих ландшафтів, занять населення, господарських знарядь, козаків, міщан, селян тощо.

3.4. Роль гуманітарних та природничих дисциплін в етнології

В етнології, яка є важливим джерелом для соціальної і культурної історії, використовуються, крім даних власних досліджень, дані інших наук як джерело для вивчення етнічних спільнот та їхньої традиційно-побутової культури. Особливо це стосується гуманітарних та природничих дисциплін.

Як історична наука етнологія найбільш тісно пов'язана з **історією**, насамперед соціально-політичною історією та історією культури. Історія кожного народу починається з питання про його етногенез. Хоча ця проблема переважно належить до компетенції етнології, але вивчає їх також історія. Кожний етнолог, вивчаючи життя конкретного етносу, ставить питання про походження тих чи інших явищ традиційно-побутового життя і при цьому неминуче використовує письмові відомості та історичні дослідження про попередні історичні епохи його розвитку, громадянської історії, господарства, культури тощо.

Фактичні дані і висновки **археології** також є важливим джерелом для етнологічних досліджень. Вивчаючи господарство, матеріальну культуру і предмети мистецтва давнього населення певних територій, археологія ставить питання про збереження і передачу культурно-побутових традицій, фіксує локальні відмінності в культурі, цим порушує питання про час, характер та хід етнічної диференціації, висвітлює особливості етногенезу й етнічної історії етносів. Наростає значення даних археології під час вивчення історії господарства і матеріальної культури. Інколи навіть важко розмежувати археологічні та етнографічні пам'ятки, особливо тоді, коли вивчаються етноси епохи середньовіччя та нового часу.

В етнології доволі широко використовуються дані й висновки **антропології** — науки, що вивчає фізичну природу людини, її зовнішній вигляд і диференціацію спадкових ознак у просторі та часі. Найчастіше етнологія перетинається з тим розділом антропології, який вивчає сучасні раси, їхню диференціацію і територію поширення. Дані фізичної антропології є дуже важливими як під час вивчення ізольованих, так і під час дослідження проблем етногенезу кожного з етносів. Взаємозв'язок етнології й антропології, що вивчають проблеми расогенезу, розподілу расових ознак на Землі, процеси змішання расових ознак та антропологічні риси етносів спричинили виникнення наукових напрямів **культурної антропології** та **соціальної антропології.** Їх формування було

спричинене різними підходами до предмета етнології в США і Великій Британії.

У культурній антропології зосереджено увагу на вивченні культурної своєрідності етносів у системі соціальних відносин, дослідженні динаміки культур та механізмів її передачі від покоління до покоління. Засновником культурної антропології, що набула найбільшого поширення в США, був Франц Боас.

Соціальна антропологія зосереджується на вивченні групових відносин і соціальних форм організації традиційних і сучасних суспільств, концентрує увагу на вивченні етнічних спільнот як носіїв традицій. Термін "соціальна антропологія" запровадив на початку XX ст. англійський етнолог Джеймс Фрейзер. Найбільшого поширення вона досягла у Великій Британії.

З 70-х років XX ст. відбувалося злиття культурної і соціальної антропології як на методологічному, так і на теоретичному рівні. Це об'єднало їх в одну науку про етноси та їхні культури — етнологію.

Для етнології є дуже важливими дані **географії**, особливо тієї її частини, що займається країнознавством. Під час вивчення етносів завжди уточнюються умови їхнього життя, тобто географічне середовище, в якому вони живуть: рельєф, клімат, рослинний і тваринний світ. Без цього важко зрозуміти особливості господарського і культурно-побутового життя етносів. Водночас, географія фіксує розміщення етносів, їх чисельність і особливості розселення, висвітлює територіальні, соціально-економічні, політичні, культурні та інші взаємовідносини, дає відомості про рівень освоєння територій і густоту населення, наводить чимало даних про форми сільських і міських поселень тощо.

Досить тісний зв'язок етнологія має також із **фольклористикою**. Фольклористика — це окремий розділ етнології, що вивчає усю сукупність усної словесної, словесно-музичної, музично-хорової, ігрової, драматичної, святково-обрядової творчості етносів. Її дані, що особливо важливі під час вивчення

духовної культури і раціональних знань, є джерелом інформації про напрями господарської діяльності, особливості матеріальної культури, сім'ї і сімейного побуту тощо.

В етнології доволі широко використовуються дані **лінгвістики** — науки про мови. Спираючись на дані і висновки лінгвістики, вчені-етнологи простежують історичні й культурні зв'язки етносів, групують мови за ступенем їхньої матеріальної спорідненості, з'ясовують витоки явищ господарства, матеріальної і духовної культури. Водночас, вона допомагає розв'язати складні завдання ранніх етапів етногенезу, встановити взаємозв'язок мови й етносу, визначити питання ролі й місця мови у становленні та розвитку національної свідомості, простежити розвиток культури етносів та їхню взаємодію.

Із кінця XIX ст. в європейській етнології широко використовуються різноманітні **статистичні дані,** зокрема матеріали переписів населення. Такі переписи дають багато інформації як про етноси, так і про країни. Для етнології особливо важливими є ті, які розкривають етнічний склад населення країни, засвідчують рівень його етнонаціональної самоідентифікації, характеризують особливості етнічних процесів, відтворюють динаміку соціально-демографічних змін у кожній етнічній групі й країні загалом тощо.

3.5. Зв'язок етнології з суміжними дисциплінами

Крім використання даних і висновків зазначених гуманітарних та природничих наук, етнологія аналізує матеріали і узагальнення багатьох інших дисциплін. Дані та висновки всіх дисциплін, які хоч чимось можуть прислужитися для опису і характеристики етнічних спільнот, складних комплексів їхньої традиційно-побутової культури, широко використовуються етнологією. Вона дає не лише узагальнені описи етносів-народів, а й характеризує їхню культуру та побут, усі сфери економічного, соціального, культурного життя і виробничої діяльності. На стику етнології з іншими науками сформувалося кілька таких самостійних дисциплін, в яких ґрунтовно до-

сліджуються окремі аспекти функціонування етнічних спільнот та їхньої культури.

Теорія етносу — дисципліна про якісні особливості етнічних спільнот, їхню соціальну і біологічну природу, функціонування в історичному часі та географічному просторі, етнічні стереотипи, ментальність, етнічну самоідентифікацію.

Етнодемографія — наукова дисципліна про особливості відтворення етносів, динаміку їхньої чисельності та історичної змінності.

Етносоціологія — самостійна дисципліна, предметом вивчення якої є різноманітність соціальних процесів, етнічна і соціальна мобільність, соціальна і політична зумовленість функціонування культури і побуту етнічних спільнот.

Етнопсихологія — міждисциплінарна галузь знань про етнічні особливості психіки, народного духу, складання і функціонування національної свідомості, етнічних стереотипів та ментальності соціальних груп.

Етнопедагогіка — міждисциплінарна галузь знань про традиції народного виховання, становлення дитини як соціальної і етнічної особистості та осмислення особливостей світу дитинства.

Етнорелігієзнавство — розділ етнології, що вивчає історію зародження, появи і розвитку релігійних вірувань і культів, світові й етнічні (національні) релігії як складову частину традиційно-побутової культури етносів.

Економічна етнографія — розділ етнології, що вивчає виробничі відносини традиційних суспільств, економіку селянської общини.

Аграрна етнографія — розділ етнології про народний сільськогосподарський досвід, традиції землеробства, садівництва, виноградарства.

Усі перелічені джерела, дані гуманітарних і природничих дисциплін складають основу для етнологічних досліджень, що дає можливість скласти повну характеристику етносів, їхнього господарства, культури, побуту, соціальної організації,

сім'ї, духовної культури, висвітлити проблеми етнічної історії, етногенезу та сучасних етнічних процесів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте оцінку значенню матеріалів етнологічних експедицій як джерельної бази етнологічної науки.
2. Висвітліть основні джерела етнології.
3. Покажіть значення музейних матеріалів як джерельної бази етнології.
4. Розкрийте роль гуманітарних та природничих дисциплін в етнології.
5. Який зв'язок має етнологія зі статистикою?
6. У чому полягає зв'язок етнології та лінгвістики?
7. Простежте зв'язок етнології з антропологією.
8. Покажіть зв'язок етнології з фольклористикою.

Теми рефератів

1. Зв'язок етнології з іншими дисциплінами.
2. Джерельна база етнології.
3. Роль археологічних матеріалів як джерельної бази в етнології.
4. Зв'язок етнології з історичними дисциплінами.
5. Письмові джерела в етнологічній науці.
6. Усні джерела в етнологічній науці.

Література [9–13; 18; 20; 21; 43; 46]

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ЕТНОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ЕТНОС ТА ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ

Тема 4. Сутність та основні риси розвитку етносу. Основні концепції етносу

4.1. Поняття "етнос", "етнічність", "народ", "нація". Етнос та його ознаки.
4.2. Основні форми людських спільнот.
4.3. Біологічна теорія етносу.
4.4. Енергетична теорія етносу Гумільова.
4.5. Соціальні теорії етносу в СРСР та на пострадянському просторі.
4.6. Теорії етносу в західній етнології.
4.7. Концепція етносу в українській етнології.

4.1. Поняття "етнос", "етнічність", "народ", "нація". Етнос та його ознаки

У сучасній етнології центральним поняттям є поняття "етнос". Ним у сучасній науковій літературі позначають ті людські спільноти, які в народному побуті, на газетних шпальтах, у публіцистиці та, зрідка, у наукових дослідженнях називають народами.

Термін "етнос" походить з давньогрецької мови, і дослівний його переклад — "не грек", "чужинець", "ідоловірець". З V ст. до н. е. його використовували у значенні "плем'я негрецького походження". Себе греки позначали словом "демос" (народ) і відрізняли від не греків тим, що останніх іменували "етносом". У такому значенні римляни ввели слово "етнос" до латинської мови. Нині термін "етнос" став науковим поняттям, є еквівалентом давньогрецького слова "демос" (народ) у значенні специфічної міжпоколінної історико-культурної і природної, усвідомленої людьми спільноти. Щоб підкреслити

саме таке його значення, інколи поєднують обидва слова у словосполученні "етноси-народи". Уперше "етнос" як науковий термін у літературі з'явився наприкінці XVIII — на початку XIX ст. разом із термінами "етнографія" і "етнологія". З середини XIX ст. поняття "етнос" почало використовуватися у значенні "народ". Нині вживається як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй.

Вивчення **"етнічності"** було започатковано ще у другій половині XIX ст. французьким істориком і соціологом Ернестом Ренаном. Заново термін було повернуто в етнологію в 1953 р. американським вченим Девідом Рісменом. Термін **"етнічність"** походить з англійського слова, він набув поширення на початку 70-х років XX ст., коли в США почалося вивчення ролі етнічних чинників у формуванні імміграційної людської спільноти США, яку місцеві вчені охрестили "американською цивілізацією".

Сьогодні у європейській і американській етнології терміном "етнічність" найчастіше позначають наявну сукупність характерних рис кожної з етнічних груп (етносів). У 1974 р. в американському журналі "Етнічність" небезпідставно стверджувалось, що **етнічність** — це поєднання багатьох рис або компонентів, які належать до природи кожної з етнічних груп. Деякі дослідники тлумачать "етнічність" як процес визначення індивідуальної та групової ідентичності, інші — як особливу форму буття етнічних спільнот, треті — як риси, що проявляються лише у порівнянні з рисами інших етнічних спільнот, четверті — як наявність протиставлення "ми — вони".

Ґрунтовну розробку поняття етнічності дав норвезький вчений Фредерік Варт, який вважав, що **етнічність** — це такі збережені й передані з покоління до покоління звички, від яких людина неспроможна відмовитися, але може внести до них певні корективи.

В українській та інших індоєвропейських мовах словом **"народ"** позначали різні тимчасові й тривалі людські спільноти.

Ними називали певну групу, зібрання чи велику кількість людей.

Населення громадян однієї країни, незалежно від їхньої етнічної самоідентифікації, також називають народом: пакистанський народ (пакистанці як етнос не існують), індійський народ (загальна назва всіх етносів, які проживають в Індії), югославський народ (загальна назва різноетнічного населення однойменної країни, якої вже не існує).

У цих та інших аналогічних випадках словом "народ" позначають усіх людей (громадян) однієї країни. При цьому назва держави стає самоназвою її громадян (казахстанці, пакистанці, індонезійці, південноафриканці, єгиптяни, югослави та ін.). Це засвідчує, що поняття "народ" — соціально-політичний і геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни, незалежно від їхньої етнічної належності.

Латинське слово **"нація"** має багато значень: рід, плем'я, народ, порода, іновірці, чужинці тощо. Слово пов'язувало людину з народженням і кровною спорідненістю. Спочатку термін мав дещо принизливий зміст. У Давньому Римі "націями" називали групи чужинців із певного регіону, об'єднаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, як громадяни Риму. Націями також називали всі "варварські" етноси.

У 212 р. статус громадян Римської імперії одержали всі вільні її жителі. З того часу зміст слова "нація" змінювався. Його почали вживати під час ототожнення людей з місцем їхнього народження. Відтак, для означення всіх вільних громадян імперії почали вживати слово "нація".

В епоху Середньовіччя слово "нація" вживали за традиціями стародавніх римлян. Але вже в 900 р. канонік Регіно Прюмський писав, що нації відрізняються одна від одної "походженням, звичаями, мовою і законами". Він почав надавати нації етнічного змісту. У часи походів хрестоносців саме таке розуміння нації набуло подальшого поширення, а на початку XIV ст. у документах Віденського церковного собору згадувалися італійська, іспанська, германська, данська, англійська,

французька, шотландська та ірландська нації. У 1486 р. термін "нація" вжито у назві "Священна Римська імперія германської нації", що засвідчувала не лише територіальну, а й етнічну єдність усіх німців.

В Англії з XVI ст. слово "нація" вживалося щодо населення країни. Упродовж XVII ст. таке тлумачення слова було поширеним і у Франції. У XVIII ст. ототожнення значення слова "нація" з населенням держави чи самою державою стало звичним у Англії і Франції. У XIX ст. у французькій і англійській мовах культивувалося політичне значення терміна "нація". До нації включали все населення країни, незалежно від його етнічної належності. У цьому випадку зникла межа між поняттями "народ" і "нація". Упродовж XIX–XX ст. в англомовних і франкомовних країнах таке тлумачення терміна "нація" переважало. Про це свідчить утворення у 1919 р. Ліги Націй та у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй, які насправді стали об'єднанням держав, а не націй.

Нині найпопулярнішим стало етнологічне тлумачення нації, яке розглядає її як особливий стан соціально-економічного, національно-культурного і політичного розвитку етносу, що пов'язаний з розвитком національної свідомості, творенням його державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури.

На сьогоднішній день більшість етнологів до головних ознак етносу відносять: етнічну свідомість, етнічну самосвідомість, етнічну самоідентифікацію особи, етнічні групи, що існують у межах етносу.

4.2. Основні форми людських спільнот

У процесі вивчення культури і побуту етносів у їхньому історичному розвитку виникли терміни, які є в основі всього понятійно-термінологічного апарату цієї науки. При цьому враховується єдність біологічного виду "homo sapiens" і багаточисельність спільнот його існування. Різновидів певних тимчасових і тривалих об'єднань, сукупностей чи схо-

жостей людей із системою внутрішніх зв'язків існувало та існує неймовірна кількість: від двох осіб до цілого людства. Тимчасові (від кількох годин до кількох десятків років) і тривалі (від одного людського життя до багатьох людських поколінь, століть чи навіть тисячоліть) людські спільноти можуть бути малочисельними (малими) і багаточисельними (великими), територіальними і екстериторіальними, суцільними і дисперсними (розсіяними, розсипаними серед інших людей), расовими і соціально-біологічними (сім'я), ідейними й політичними, соціальними й економічними, історичними й етнічними.

Кожна людина та людські колективи існують у часі, у конкретному природно-географічному, соціально-економічному й етнічному середовищах. Поза суспільством і етносом немає людського життя, а це означає, що людина одночасно належить до кількох спільнот.

Етнологія зосереджує свою увагу на вивченні етнічних спільнот, але не може уникнути хоча б побіжного ознайомлення з історичними та соціальними людськими сукупностями. Історичними спільнотами вважаються ті з них, які відзначаються стійкістю та тривалістю існування хоча б в одну історичну епоху. Такими спільнотами вважаються рід, плем'я, віково-статеві групи, касти, стани, соціальні групи, соціальні класи, етноси, нації, багатоетнічні чи одноетнічні державно-політичні утворення тощо. Соціальними спільнотами є сукупності людей, які характеризуються певними спільними соціальними рисами й ознаками. До них належать соціальні класи, касти, стани, професійні групи, групи за освітою і прибутками, вертикальною соціальною стратифікацією (адміністратори, технічні спеціалісти середнього рівня, комерційний клас, дрібна буржуазія, технічні робітники, кваліфіковані робітники тощо), соціально-політичні групи професійних політиків, адміністраторів, партійних функціонерів тощо.

Серед цих спільнот особливу роль відіграють етнічні, що, будучи стійкими історично і природно сформованими міжпоколінними колективами людей, виникли разом із виділенням

людей сучасного біологічного виду. Це означає, що роди і племена були переважно етнічними колективами: мали своє ім'я (самосвідомість), мову (діалект), культурно-побутові особливості (вірування, обряди, стереотипи поведінки тощо). Господарські зв'язки між родами одного племені були епізодичними. Етнічні спільноти, перебуваючи на різних етапах етнополітичного і соціально-економічного розвитку, називаються різними загальноприйнятими термінами, але найчастіше — плем'я, народ, нація, зміст яких не тотожний. Тому виникла потреба чітко окреслити зміст основних понять і термінів етнології.

4.3. Біологічна теорія етносу

Дослідження поняття "етнос" як явища завжди привертало увагу етнологів багатьох країн світу. Упродовж існування етнології як науки, а особливо в XX ст., було запропоновано низку теорій етносу як у колишній Російській імперії та Радянському Союзі, так і в західній етнологічній науці.

Перша теорія етносу — біологічна — належить російському етнологу С. М. Широкогорову, який виходив з ідеї німецького філософа XVIII ст. Йоганна Готфріда Гердера, що зводив народи до єдності "крові і землі". У 1923 р. у Шанхаї він видав працю "Етнос: Дослідження основних принципів зміни етнічних і етнографічних явищ". Широкогоров вважав, що етнос — це така людська спільнота, в якій відбувається процес творення, розвитку та смерті тих елементів, які дають можливість існувати людству як окремому виду. При цьому етносом він вважав таку групу людей, яка об'єднана спільністю походження, звичаїв, мови і укладом життя. Широкогоров розглядав розвиток етносу як процес пристосування до середовища і пристосування середовища до своїх потреб. Ототожнюючи етноси з біологічними спільнотами, він механічно переносив закони зоології на історичні процеси. Це підтверджується його висновком, що для етносу будь-яка форма існування виправдана, якщо вона забезпечить йому виживання, бо основна мета етносу — вижити. Рушійною силою розвитку етносів він вважав війну, розвиток культури і зростання населення.

Біологічну концепцію етносу сповідував і німецький вчений українського походження Андрій Білинський, який відстоював думку, що народ є біологічною спільнотою, тобто природним, біологічним явищем. Для нього народ (етнос) — не будь-яка група людей, а така група, яка "поєднана кровними, біологічними зв'язками".

4.4. Енергетична теорія етносу Гумільова

Творцем енергетичної теорії етносу був відомий російський етнолог Л. Гумільов, який в основу своєї теорії поклав вчення видатного українського науковця В. І. Вернадського про "живу речовину" нашої планети, яка складається із сукупності всіх живих істот.

Розвиваючи ці положення, Л. Гумільов наголошував, що людина відрізняється від тих живих істот, які не усвідомлюють своєї діяльності. Людина ж може свідомо і цілеспрямовано змінювати умови свого існування. Але при цьому вона, як і всі живі істоти, нерозривно пов'язана з навколишнім середовищем.

Для Л. Гумільова етнос — це така біофізична людська спільнота, яка лежить на межі біосфери і соціосфери, таке географічне явище, яке пов'язане з ландшафтом його життєзабезпечення, така людська популяція, яку не можна ототожнити з іншою людською спільнотою. Це свідчить, що вчений підходив до етносів як до таких складних систем, які не можна звести до ряду рис (мови, культури, етнічної території, спільності економічного життя, самоназви тощо). Л. Гумільов зводив феномен етносу до сфери поведінки.

Істотною рисою етносів Гумільов вважав їхній зв'язок з енергією Сонця, космічними випромінюваннями і радіоактивним розпадом у надрах землі, що перетворюються живою речовиною нашої планети. Найважливіша з цих енергій — енергія Сонця, що пронизує всю біосферу. Етноси як частина біосфери підпорядковані закону збереження енергії (біогеохімічної енергії живої речовини). Але обмежувати сутність

етносу лише цим законом не слід. Сутність етносу можна пояснити лише через дію специфічного космічного випромінювання, що лише зрідка досягає Землі і викликає миттєву енергетичну дію. Кілька разів за тисячоліття Земля потрапляє у поле дії цього загадкового випромінювання. Воно викликає мутаційні процеси, що спричиняють появу в частини людей підвищеного потягу до активної діяльності. Цю властивість Гумільов назвав **пасіонарністю** — генетично успадкованою поведінковою активністю, що виявляється у прагненні індивіда досягти поставленої мети, жертовності заради мети.

Пасіонарії — люди енергонадлишкового типу, які від народження здатні вбирати із зовнішнього світу більше енергії, ніж це потрібно для особистого і видового самозбереження, здатні видавати цю енергію у вигляді цілеспрямованої роботи по зміні навколишнього середовища. Збираючись, пасіонарії не лише ставлять мету, а й домагаються її реалізації. Саме в їхньому середовищі виробляються єдині поведінкові і культурні стереотипи, єдина самосвідомість, що дає можливість етносам протиставляти себе на основі дихотомії “ми” — “вони”. Буття етносів можна пізнати лише через вивчення етнічної історії, яка фіксує поштовхи пасіонарної енергії та її витрати у процесі виникнення, розвитку і розпаду етнічних систем. Саме тому Л. Гумільов вважав етноси такими стійкими природно сформованими колективами людей, які протиставляють себе всім іншим аналогічним колективам, характеризуються почуттям компліментарності та відрізняються своєрідними стереотипами поведінки, що закономірно змінюються в історичному часі.

4.5. Соціальні теорії етносу в СРСР та на пострадянському просторі

Особливо бурхливо теорія етносу розвивалась у Радянському Союзі в останні десятиліття його існування. Розвиток етнології в 60–80-х роках XX ст. поставив на порядок

денний необхідність розгляду проблеми щодо теорії етносу. В західній етнології тоді доволі активно обговорювалися проблеми етнічності, а в Радянському Союзі дискусії велися навколо теорії етносу. Радянські суспільствознавці продовжували, відповідно до марксистської теорії соціально-економічних формацій, виділяти такі форми людських історичних спільностей, як плем'я (первіснообщинна доба), народність (рабовласницька і феодальна доба, нація (капіталістична і соціалістична доба). Виникла потреба захистити марксистські підходи тлумачення людських спільнот. Загалом радянські суспільствознавці, зокрема й етнологи, оголосили етноси (етнічні групи) соціальними спільнотами ("організмами", "одиницями"), а тому на основі цих ідей було розроблено три соціальні теорії (концепції) етносу: дуалістична, інформаційна та системно-статистична (компонентна).

Дуалістична теорія етносу була розроблена групою наукових працівників Інституту етнографії АН СССР і узагальнена директором інституту Ю. В. Бромлеєм упродовж 70–80-х років XX ст. Автори концепції визнавали, що людство в біологічному відношенні єдине, розвивається за загальними соціальними законами і складається з величезної кількості історично сформованих спільнот. Етноси серед них займають особливе місце, бо відрізняються від усіх інших людських спільнот особливою стійкістю внутрішніх взаємин і взаємозв'язків.

Розглядаючи проблему етносу в історичній перспективі, Ю. Бромлей наголошував, що етнічні спільноти з'явилися вже в добу розвиненого первісного суспільства, а в часи його розкладу з'явилися етносоціальні організми. Саме з цього часу й слід розмежовувати етнічні й етносоціальні людські спільноти. Принцип розмежування людських спільнот на етноси і етносоціальні групи дав можливість Ю. Бромлею вибудувати дуалістичну концепцію етносу. Її основна ідея полягає у тому, що в етносі органічно поєднуються етнічні властивості (мова, побутова культура, обрядова діяльність, етнічна свідомість, етноніми) та природно-географічні, соціально-економічні, державно-

територіальні, правові та інші фактори. Тому кожний етнос має двояку природу. Це означає, що кожний етнос слід розглядати у вузькому і широкому значеннях. Етнос у вузькому значенні — це етнікос, який має, власне, етнічні характеристики. Тому до етнікосів Бромлей відносив українців, угорців, словаків, німців, англійців, росіян усього світу. Етнос у широкому розумінні — це етносоціальний організм, у якому етнічні елементи поєднуються з соціально-економічними і політичними умовами його життєдіяльності, тобто з конкретною стадією його історичного розвитку, з конкретною соціально-економічною формацією. Ядро етносу перебуває у межах конкретного соціуму (українці України, словаки Словаччини, поляки Польщі, німці Німеччини тощо).

Інформаційна концепція етносу сформувалася на хвилі критики радянськими суспільствознавцями комунікативної теорії нації американського вченого Карла Дойча та його послідовників, які навіть не користувалися терміном "етнос". Положення цієї теорії про комунікативні людські спільноти, які продукують, зберігають та поширюють інформацію за допомогою "обладнання" (історичної пам'яті, символів, звичок, способу мислення, засобів оперування інформації тощо) і забезпечують єдність нації (народу, національності), М. Чебоксаров та С. Арутюнов використали для розробки інформаційної концепції етносу.

Автори концепції вважали, що в основі виникнення і самовідтворення усіх людських спільнот (конфесійних, ідеологічних, політичних, культурних, етнічних) лежать згустки соціальної комунікативної інформації, а всі вони побудовані й функціонують на протиставленні "ми" — "вони".

М. Чебоксаров і С. Арутюнов наголошували, що за формою етноси подібні до тваринних видів, тому інколи їх тлумачать як біологічні спільноти. Насправді етноси відрізняються від тваринних стад (зграй) наявністю широких соціальних інформативних зв'язків, які в ході історичного процесу то наростають, то спадають. Кожна інформація має своє джерело та її одержу-

вачів. У різних історичних типів етносу (плем'я, народ, нація) насиченість інформаційних потоків різна. У процесі інформаційного розвитку суспільства інформаційні потоки постійно зростають. Етноси, як своєрідні фільтри, відбирають потрібну і віддають зайву інформацію, і цим посилюють єдність і психологічну стійкість суспільства. Тому вивчати етноси слід на основі тих відносин і зв'язків, в які люди вступають, які можна описати як форми передачі інформації (мовою, показом, наслідуванням тощо). Нарешті, історія людства свідчить, що в різні історичні епохи люди отримували неоднакові потоки важливої соціальної інформації.

Системно-статистична (компонентна) концепція етносу була розроблена Г. Е. Марковим і В. В. Шменовим, які розглядали етноси як соціальні спільноти, що сформувалися на основі самоідентифікації і протиставлення іншим. Вони підходили до етносів як до історично сформованих і еволюціонізуючих складних самовідтворюваних і саморегульованих соціальних систем, яким властива складна внутрішня композиція (структура). Кожна зі структур має складну внутрішню будову, складається з ряду компонентів. До компонентів вони відносили: територію розселення етносу, його демографічну структуру і відтворення, виробничу й економічну діяльність та її характер, систему соціальних відносин, мову і мовну діяльність, творення і збереження культури, поведінкові і культурні стереотипи, святково-обрядову культуру, самоідентифікацію, сприйняття етнічно строкатого світу, принципи оцінювання інших етносів тощо.

4.6. Теорії етносу в західній етнології

Упродовж XX ст. вчені Європи та Північної Америки, на противагу Радянському Союзові, виробили низку концепцій етносу, серед яких чільне місце посідають **примордіалістські концепції**. Примордіалістський напрям у західній етнології виник ще в XIX ст., однак подальшого поширення набув у середині XX ст. зусиллями американського соціолога Едварда Шіл-

за, який у 1957 р. запропонував термін “примордіальні зв’язки” (від англ. *“primordial”* — прадавній, початковий, вихідний, первісний). Остаточно напрям сформував американський етнолог Кліфорд Гірц у 60-х роках XX ст.

Автори концепції розглядали етнічність як вроджену властивість людини ідентифікувати себе, вважали, що її підґрунтя полягає у природі чи людському суспільстві. Кожна людина упродовж життя відчуває спорідненість зі своєю етнічною групою. Ці почуття пов’язані з місцем народження, кровними зв’язками, мовою, формою і стилем міжособистісних і суспільних взаємин тощо. Найчіткіше принципи примордіалістського підходу до проблем етнічності сформулював К. Гірц, який наголошував, що в кожному суспільстві в усі часи ціла низка людських зв’язків більше спричинена почуттями духовної (“природної”) близькості, аніж соціальними взаєминами. Отже, етноси (етнічні групи) мають дві об’єктивні передумови свого існування: природу і суспільство.

Усередині примордіалізму сформувалися різні варіанти тлумачення етнічності й етнічних груп (етносів). Одні з них ґрунтуються на природно-еволюційних, інші — на еволюційно-історичних передумовах формування і функціонування етнічних спільнот.

Природно-еволюційний варіант примордіалізму був сформульований П’єром ван ден Бергом, який вважав, що в основі етнічності лежать біологічні та генетичні складники і що вона є результатом еволюції крові, природним об’єднанням людей у боротьбі за виживання.

Еволюційно-історичний варіант примордіалізму виходить з того, що формування етносів — складний історичний процес, характер і зміст якого визначається цілою групою чинників. Найважливішим чинником формування етносів прихильники концепції вважали спільність мови і спільність території формування. Мова є не лише важливим чинником етносу, а й результатом етногенезу. Етнічна територія є необхідною умовою формування етносу. Вона створює умови для співіснування людей, сприяє самовідтворенню етносу і забезпечує різноманітні взаємозв’язки між його мозаїчними складовими.

Близькою до примордіалістських є концепція, яку в 70–80-х роках XX ст. обґрунтував англійський етнолог Ентоні Сміті назвав її **переніалізмом** (від лат. *"perennial"* — постійний, довговічний, вічний). Він вважав етноси (етнічні спільноти) і нації цілком ідентичними явищами. Для Е. Сміта нації — це осучаснені варіанти етносів, які існують в усі епохи історії людства. Те, що термін "нація" набув поширення лише в новий і новітній час, не означає, що в античні часи нації як етнічні спільноти не існували. Е. Сміт вважав, що етнос (нація) — поняття швидше історичне і соціальне, ніж природне, тобто така спільнота, для якої характерні: етноніми, міфи про спільне походження, певна історична пам'ять, почуття солідарності між її членами, спільна історична батьківщина чи зв'язок з нею, спільні елементи культури тощо.

Інструменталістська концепція етносу сформувалася у США у 70-х роках XX ст. як реакція на нездатність примордіалізму пояснити причини зростання національних рухів. Особливої популярності вона набула в колах американських соціологів і політологів, для яких реалії існування іммігрантських спільнот у США, Канаді, Латинській Америці, Австралії, Новій Зеландії та інших країнах стали основою для тлумачення етнічності, етнічних груп. Наукова характеристика американської іммігрантської соціально-політичної спільноти засвідчувала, що в США існує значна кількість етнічних груп, що є уламками тих етносів, які проживають поза межами країни. Ця обставина й визначила інструменталістський підхід до етнічних груп як до реального факту. Інструменталісти зосереджували увагу на вивченні функцій, які етнічна група виконує у суспільстві. У центрі наукових інтересів інструменталістів опинилась етнічність, яку вони тлумачили як сформоване за певних обставин почуття солідарності груп людей.

Конструктивістська концепція етносу виникла в західній етнології у 70–80-х роках XX ст. В основу цієї концепції було покладено погляди американських та інших учених Заходу на етнічність нетрадиційних (іммігрантських) етносоціаль-

них груп США, Канади, Австралії та інших країн. Населення цих країн недостатньо укорінилося у свої нові батьківщини, не сформувалося у справжні етнічні спільноти (етноси). Спроба осмислити проблему етнічності в іммігрантських суспільствах (державах) і великих містах, де панує поліетнічність, де етноси представлені лише переселенськими групами (уламками етносів), привела конструктивістів до висновку, що в цих умовах етнічність проявляється сильніше на індивідуальному рівні, ніж на груповому.

На межі XX–XXI ст. конструктивізм набув значного поширення. В Україні ідеї конструктивізму не знайшли особливого відгуку. В Російській Федерації вони набувають дедалі більшого визнання. Там основним його пропагандистом став В. Тишков, який ідеї конструктивізму переносить на сьогоднішні російські реалії. Тишков вважає, що будь-яка соціальна, релігійна, діалектна чи якась інша група упродовж 160–180 років може перетворитися на етнічну групу, якщо її членам нав'язати думку про спільне походження та спільну історичну долю.

4.7. Концепція етносу в українській етнології

В українській етнології проблеми теорії етносу і етнічності донедавна не були предметом широкого дослідження. Якщо ж вони дискутувалися, то лише в контексті нації, завдань національно-культурного розвитку, національного визволення та національного державного будівництва. Українські суспільствознавці XIX–XX ст., а подеколи ще й нині, поняття "народ", "нація", "етнос" ("етнічна група") вживають як синоніми. Щодо вітчизняної етнології, то вона зосереджувала увагу не на розробці теоретичних концепцій, а на вивченні життєвого досвіду і способу життя українського народу (етносу), тобто на вивченні звичок, стереотипів поведінки і діяльності, норм моралі, настанов, усього комплексу культурно-побутових, закріплених у свідомості, традицій, що передаються з покоління до покоління. Матеріали цих досліджень стали підґрунтям для розроб-

ки схем етногенезу, безперервності існування, історичної драми буття, виживання і боротьби українського етносу на рідній землі.

Вітчизняні суспільствознавці, працюючи на основі українських історичних і етнографічних матеріалів, піднімали переважно теоретичні питання свого народу (етносу) в контексті потреб національного визволення. Тривала бездержавність українського етносу, його державно-політична розчленованість та конкретно-історичні умови буття стали передумовами, які визначали проблематику їх наукових пошуків. Увага акцентувалася на проблемах національно-культурного розвитку, соборності і здобуття державної незалежності. Саме тому в українському суспільствознавстві віддавалася перевага використанню поняття "нація". При цьому нації завжди надавався етнічний зміст. Вона сприймалася як така людська спільнота, що ідентифікує себе з власною самобутньою культурою на своїй споконвічній історичній батьківщині.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття "етнос".
2. Визначте поняття "народ".
3. Чим народ відрізняється від нації?
4. Які ви знаєте основні форми людських спільнот?
5. Назвіть провідних представників біологічної теорії етносу?
6. Хто був провідним ідеологом інформаційної концепції етносу?
7. Висвітліть характерні особливості соціальних теорій етносу в СРСР та на пострадянському просторі.
8. У чому полягає сутність теорії етносу Гумільова?
9. Розкрийте сутність концепції етносу (нації) в українському суспільствознавстві.
10. У яких країнах Західної Європи набули поширення примордіалістські концепції етносу?

Теми рефератів

1. Теорія етносу Гумільова.
2. Соціальні теорії етносу в СРСР та на пострадянському просторі.
3. Сучасні теорії етносу в країнах Західної Європи.
4. Сучасні теорії етносу в Сполучених Штатах Америки.
5. Конструктивістська концепція етносу.
6. Концепція етносу (нації) в українському суспільствознавстві.

Література [6; 7; 12; 17; 18; 20; 32; 38; 46]

Тема 5. Етногенез та його чинники. Етнічні процеси

5.1. Сутність етногенезу. Основні концепції етногенезу.
5.2. Соціально-історична концепція етногенезу.
5.3. Енергетична концепція етногенезу.
5.4. Соціально-біологічна концепція етногенезу.
5.5. Етнічні процеси (етнооб'єднавчі та етнорозмежувальні).
5.6. Етнічні процеси в сучасному світі (США, Канада, Центральна та Південна Америка, Африка, Азія, Європа).

5.1. Сутність етногенезу. Основні концепції етногенезу

Слово "етногенез" походить з грецької мови і дослівно означає походження (виникнення) етносу (народу). В етнології слово етногенез використовується для виявлення джерел походження і розвитку як самих етносів, так і об'єктів, явищ їх культури і господарства. Тому часто пишуть про генезис господарства, знарядь праці, житла, одягу, весільного обряду, вірувань тощо. Під **етногенезом** розуміють процес історичного походження та буття етнічних груп, що пов'язаний з розвитком виду "homo sapiens".

Уперше термін "етногенез" увів до наукового обігу у 20-х роках XX ст. відомий радянський мовознавець М. Я. Марр, а сама проблема найактивніше розроблялася вченими Радянського Союзу. У 50-х роках XX ст. С. Токарев започаткував розробку

проблем виявлення давніх предків етносів, уточнення початкових і кінцевих часових меж їхнього існування, а в 70–80-х роках почали вивчатися різні аспекти етногенезу. Проблеми етногенезу — одні з найскладніших у сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів зумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників.

Залежно від тлумачення етносів як соціальних чи соціально-біологічних міжплемінних людських спільнот нині в етнології відомі такі концепції етногенезу: соціально-історична, енергетична та соціально-біологічна.

5.2. Соціально-історична концепція етногенезу

Соціально-історична концепція етногенезу, що тісно пов'язана з соціальною історією етносів, була започаткована в Радянському Союзі С. Токаревим та розвинена іншими радянськими етнологами. У процесі розробки цієї концепції поступово сформувалося три її течії. Перша течія була обґрунтована С. Токаревим, що кваліфікував етногенез як безперервний процес.

Другий підхід розділяв загальний процес розвитку етносу на момент зародження етносу (фазу етногенезу) та фазу етнічної історії. Прихильники цього підходу вважали, що етногенез — це лише початковий момент зародження етносу, тобто складання ядра і формування його специфічного обличчя.

У третьому підході розглядається лише етнічна історія, однак не виділяється в ній фаз, зокрема й початкової (етногенетичної).

Найпоширенішим у радянській історіографії був другий підхід, який розглядав етногенез як первісний момент зародження етносу, формування його ядра, складання його своєрідного обличчя. Таке тлумачення етногенезу підтримував Ю. Бромлей у 1982 р., В. Алексєєв у 1986 р. Перший з них трактував етногенез як виникнення кожної етнічної спільноти, а другий вважав, що етногенез є сукупністю історичних явищ і процесів, які мають місце в ході формування того чи іншого етносу та призводять до кінцевого складання його етнічного обличчя.

Однак у названих трактуваннях етногенезу було недостатньо чітко визначено етногенетичні ознаки і, відповідно, початкову і кінцеву межу етногенезу, не виявлено показника (рис чи ознак), який би фіксував початки зародження етносу. Одні з радянських учених появу найдавніших етносів пов'язували з появою "homo sapiens", другі — з епохою пізнього палеоліту, треті — з епохою мезоліту чи навіть неоліту. Найдавнішою формою етнічної спільноти всі вони вважали племена, а момент їх формування — початком етногенетичних процесів. Кінцевий момент етногенезу племен фіксує появу етнічної самосвідомості й етноніма, бо саме це (а не назва етносу іншими народами) фіксує усвідомлення людьми їхньої причетності до того чи іншого етносу. Наукову некоректність такого визначення початкової і кінцевої межі етногенезу засвідчує цілий ряд сучасних етносів, які не знали племінної доби свого розвитку (сикхи, італійці, мексиканці) або ж не мали власних етнонімів (папуаські племена не мали етнонімів до XIX ст. і одержали їх від європейських місіонерів), називали себе "людьми" і самоідентифікували себе з ними. Жоден із варіантів соціально-історичної концепції не розкриває сутності та змісту етногенезу і має недостатню наукову обґрунтованість.

5.3. Енергетична концепція етногенезу

Енергетична концепція етногенезу сформульована Л. Гумільовим на основі його енергетичної теорії етносу. Автор виходив із того, що поверхня Землі кілька разів на тисячоліття потрапляє під дію короткочасних спалахів особливого космічного випромінювання. Воно викликає мутацію того гена людини, який відповідає за сприйняття організмом енергії зовнішнього світу. Такі спалахи і мутації людського гена спричиняють пасіонарний поштовх. Пасіонаріями є особи, яким від народження властива здатність сприймати значно більше енергії, ніж це необхідно для їх особистого чи видового відтворення. Вони характеризуються підвищеним тяжінням до дії, надлишок енергії спрямовують на зміну навколишнього світу і виділяються з одного чи кількох старих етносів.

Поява певного числа об'єднаних спільною метою пасіонаріїв на території з достатньо різноманітними ландшафтами може стати пусковим механізмом появи нового етносу. Пасіонарний поштовх спричиняє бурхливий процес етногенезу, що триває 130–160 років і завершується виникненням нового етносу з новими поведінковими і культурними стереотипами. Після пасіонарного поштовху етнос проходить кілька закономірних фаз свого розвитку і буття. Повний цикл життя етносу триває близько 1500 років, якщо етнос не гине раніше під дією зовнішніх причин.

За час свого існування етнос поступово втрачає весь запас енергії, яку він одержав після спалаху космічного випромінювання. У названих часових рамках етнос проходить кілька фаз розвитку. Кожна з них пов'язана з певним рівнем пасіонарної напруги та характеризується специфічними стереотипами поведінки.

Фаза підйому починається з пасіонарного поштовху і появи нового етносу. Вона триває 200–300 років.

Найвища (акматична) фаза етногенезу пов'язана з найбільшим піднесенням пасіонарної напруги. Максимальне зростання пасіонарної напруги (різке зростання чисельності пасіонаріїв) у поєднанні з ростом індивідуалізму, зростанням кількості субетносів і етнографічних груп часто стає причиною розгортання внутрішньоетнічних конфліктів. Пасіонарії "забувають" про свою велику мету і зосереджуються на задоволенні власних інтересів і амбіцій. Ця найтяжча фаза в житті етносу, що супроводжується внутрішніми конфліктами і громадянськими війнами, триває близько 300 років. У цих конфліктах пасіонарії взаємно винищуються, а рівень пасіонарної напруги різко спадає. На зміну їм приходять субпасіонарії, які нездатні сприйняти необхідну енергію для адаптації у навколишньому середовищі (волоцюги, люмпени, босяки, бомжі). Настає нова фаза етногенезу.

Фаза надлому (кризова) позначена різким зниженням пасіонарної напруги, зростанням чисельності субпасіонаріїв, го-

стрими конфліктами усередині етносу, розколами етнополітичних утворень. Фаза надлому триває близько 200 років.

Фаза інерції (бездіяльності, нерухомості) починається з незначного піднесення рівня пасіонарної напруги з наступним її поступовим спаданням. Вона характеризується посиленням державних і соціальних інститутів, нагромадженням матеріальних і культурних цінностей, активним перетворенням ландшафту.

Фаза обскурації (старості, віджування) етносу настає тоді, коли йому вже понад 1100 років. Ознакою його старості є падіння рівня пасіонарної напруги нижче нуля і значне зростання кількості субпасіонаріїв. Етнос продовжує існувати за рахунок раніше набутих матеріальних і культурних цінностей, але неспроможний до конструктивної діяльності, бо численні субпасіонарії постійно вимагають задоволення своїх ненаситних потреб.

Фаза регенерації (відродження, відновлення), що інколи має місце в етногенезі, засвідчує короткочасне відродження етносу за рахунок припливу пасіонаріїв з окраїн та чужих етнічних спільнот. Вони можуть протягом певного часу відігравати провідну роль і дещо затримати загибель етносу.

Фаза меморіальна (загибелі, статична, реліктова) засвідчує завершення процесу етногенезу. Етнос вичерпав весь запас пасіонарної енергії, здобутої внаслідок короткотермінового спалаху космічного випромінювання. Його члени майже без жодних змін повторюють з покоління у покоління збережені традиції. Якщо сусіди не нападають, то такий етнос чи його залишки поступово розпадаються, а його члени перетворюються на гостинних, безневинних, доброзичливих, працьовитих і консервативних людей, які не хочуть нічого змінювати. Перехід до заключного етапу меморіальної фази має вигляд поступового забування традицій минулого. У такому статичному стані етнос може перебувати неймовірно довго.

Новий цикл розвитку статичного (реліктового) етносу може бути викликаний лише новим пасіонарним поштовхом,

під час якого виникає нова пасіонарна етнічна популяція. Вона не воскрешає старий, а створює новий етнос із новими ознаками та рисами. З пасіонарного поштовху починається новий виток етногенезу.

Енергетична концепція етногенезу Л. Гумільова є доволі привабливою. Але вона має вигляд наукової гіпотези, бо її вихідним положенням є припущення про спалахи загадкового космічного випромінювання, що спричиняють пасіонарний поштовх. Крім того, етногенез далеко не всіх етносів вписується у виділені ним фази, а їхня послідовність та хронологічні межі часто не підтверджуються конкретними фактами етнічної історії.

4. Соціально-біологічна концепція етногенезу

Соціально-біологічна концепція етногенезу ґрунтується на поєднанні соціально-історичних та біологічних (популяційних) чинників. На ранніх етапах антропогенезу сам процес виділення людини з тваринного світу проходив під впливом біологічно-соціальних чинників і закріплював перебудову антропологічних рис людини. Еволюція виду "homo sapiens" ніколи не припинялася. У генофонді людини поряд з генами, властивими лише їй, є гени спільні для людини і ссавців, плазунів, амфібій, риб тощо. Що ж до етносів, то до їхнього складу входять представники різних антропологічних груп і рас. Ця генетична складність етносів підтверджується навіть окремими расовими одиницями, що взяли участь в етногенезі.

Кожен етнос, як і будь-яка біологічна популяція, має ареал поширення. Цим він подібний до категорій рослинного і тваринного світу. Але зв'язки етносів з природою неймовірно складні. На ранніх етапах етногенезу життєдіяльність людей пов-ністю ґрунтувалася на нерозривних зв'язках з навколишнім середовищем. Найповніше це проявляється у господарсько-культурній історії, побуті та етнічній свідомості.

Усе це дозволяє розглядати етногенез як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів (повільних і непомітних чи вибухових і стрибкоподібних). Поєднання цих процесів дає можливість виявити коріння всіх еле-

ментів, які взяли участь у складанні конкретних етносів, простежити зміни представників етносу і виділити основні етапи складання їхнього специфічного обличчя, визначити ті критичні орієнтири їх функціонування, за якими настає становлення нової етнічної якості.

На початковому етапі людської історії расогенез і етногенез були нерозривно пов'язані з антропогенезом і відбувалися паралельно. Популяційні групи-основи негроїдних етносів з'явилися вже десь 180 тис. років тому, окремі монголоїдні та європеоїдні — 150–180 тис. років тому, а чисельні європеоїдні — 50 тис. років тому. Ранній етап етногенезу пов'язується з появою малих екзогамних тотемних груп доби палеоліту. Вони були ранньою формою передплемінних етнічних утворень.

Закінчення льодовикової епохи змінило природно-географічні умови, а це викликало необхідність адаптації людських колективів до нових умов, спонукало людей до освоєння все нових територій. Це призвело до створення протоетносів в епоху мезоліту.

Широке розселення протоетносів, перехід до відтворюючого господарства, його розвиток та виникнення постійних поселень спричинили формування розширених соціальних груп, тобто етноплемен доби неоліту-енеоліту. Вони були вже сформованими племінними спільнотами з етнічною територією, мовою, самосвідомістю, самоназвою, святами і обрядами.

З епохи неоліту ендогамія визначає межі всіх сформованих етнічних спільнот від племені до сучасних етнонацій. З етноплемен вже в добу неоліту-енеоліту виокремлювалися корейсько-японська, тюрко-монгольська, алтайська, балтослов'янська та інші етнолінгвістичні спільноти.

Винайдення металів та їх запровадження у виробництво, нові технічні досягнення, істотні соціально-економічні та політичні перетворення, швидке зростання населення зумовили формування складних територіально розвинених соціально-політичних спільнот у вигляді союзів племен і ранньодержавних утворень. Населення таких утворень складалося переваж-

но з близьких за мовою і культурно-побутовими традиціями етноплемен.

На початкових етапах розвитку людства значний вплив на етногенетичні процеси мали масові переселення та безперервні війни. Переселення на малозаселені чи незаселені землі не викликали зіткнень різноетнічних традицій. Під час завоювання заселених територій відбувалося зіткнення і взаємодія місцевого і прийшлого населення та їхніх традицій: мов, самоназв, самосвідомості, соціальних структур, елементів матеріальної і духовної культури, побуту тощо. У першому випадку етнічні процеси продовжували зберігати поступальну еволюційність, а сам етнос залишається незмінним; у другому — починається взаємодія прийшлого і корінного населення, що спричиняє зміну поведінкових і культурних стереотипів, етнічної свідомості та етноніма.

5.5. Етнічні процеси (етнооб'єднавчі та еторозмежувальні)

Етногенез як сукупність соціально-культурних і біологічних процесів появи, буття і зникнення етносів проявляється в етнічних процесах, які фіксують послідовний розвиток етносів та їхніх мозаїчних складових, дають змогу виділити стадії етногенетичних процесів та їхню послідовність.

Поняття "етнічні процеси" з'явилося ще наприкінці XIX ст., але було обґрунтоване лише у 20-х роках XX ст., коли під етнічними процесами розуміли асиміляцію, поглинання малочисельних етносів та їхніх культур багаточисельними, економічно і політично розвиненими етносами. У 60–70-х роках XX ст. утвердилося два підходи до розуміння етнічних процесів: перший тлумачив їх як кардинальні зміни, що завершуються зміною етнічної самоідентифікації; другий розглядав їх лише як постійні еволюційні зміни.

Усі етнічні процеси можна звести до етнооб'єднавчих і етнорозмежувальних.

Етнооб'єднавчі процеси виявляються у злитті, зміцненні, зближенні, об'єднанні етнічних спільнот, які посилюють єдність

всіх складових етносів. Ці процеси відбуваються у формах етнічної дифузії, етнічної консолідації, етнічної асиміляції, міжетнічної інтеграції, етнічної конвергенції та етнічної міксації.

Етнічна дифузія — це процес злиття кількох близьких за мовою і культурою етнічних спільнот у більш великий етнос.

Етнічна консолідація — посилення внутрішньої єдності великого етносу і згладжування відмінностей між його внутрішніми складовими: субетносами, етнографічними групами, локальними групами і окружностями.

Етнічна асиміляція — поглинання, розчинення самостійного етносу чи якоїсь його частини в середовищі іншого, зазвичай більшого, державного, господарсько, політично чи культурно розвиненішого.

Міжетнічна інтеграція — об'єднання усередині держави чи регіону кількох відмінних за мовою і культурою етносів, що може спричинити складання якихось спільних рис.

Етнічна конвергенція – зближення, злиття, взаємна асиміляція двох дуже близьких за мовою і культурно-побутовими традиціями етносів.

Етнічна міксація — етнотрансформаційний процес утворення нового етносу шляхом злиття не пов'язаних спорідненістю і культурно-побутовими традиціями етнічних груп. Такі процеси відбуваються в Канаді, США, Австралії, країнах Латинської Америки.

Еторозмежувальні процеси розчленовують єдиний етнос чи етнополітичне утворення на кілька. У них найчастіше зустрічається етнічна парціація, етнічна сепарація та етнічна дисперсизація.

Етнічна парціація — процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна сепарація — процес відокремлення від етносу певної його частини, що згодом розвивається в окремий етнос.

Етнічна дисперсизація — процес відокремлення від етносу окремих його частин, які не набули характеристик і власти-

востей самостійних етносів, а залишилися чи стали субетносами або етнографічними групами (русини Воєводина, кубанські козаки, приморські козаки тощо).

5.6. Етнічні процеси в сучасному світі (США, Канада, Центральна та Південна Америка, Африка, Азія, Європа)

Сучасне людство як сукупність всіх етносів Землі характеризується величезною строкатістю, заплутаністю і суперечливістю етнічних процесів. Це спричинено тим, що на сьогоднішній день у світі існують усі види етнічних спільнот: малочисельні племена, племінні етноси, союзи споріднених племен, великі багатомільйонні етноси та етнонації. Усі вони перебувають на різних етапах соціально-економічного, політичного і етнічного розвитку. Тому кожний регіон, кожна країна характеризуються своєрідними етнічними процесами.

Так, у **США і Канаді** доволі швидко відбуваються процеси консолідації англомовних (у Квебеці та навколишніх територіях сусідніх провінцій Канади — франкомовних) і асиміляції нечисленних іммігрантських груп, які завдяки високим матеріальним стандартам полегшено включаються в американську чи англоканадську культуру. У великих іммігрантських етнічних групах названих країн на противагу цьому посилюється престижність етнічних традицій, самоідентифікація з етнічними пращурами.

Свою етнічну ідентичність зберігають індіанські народи Північної Америки, а також афроамериканці та латиноамериканці в США.

У країнах **Центральної Америки** вже з початку XIX ст. спостерігаються процеси етнічної консолідації. У Мексиці вже в перші десятиліття XIX ст. сформувався мексиканський етнос на основі іспансько-індіанських метисів та нащадків європейців (креолів), навколо якого відбулась консолідація мексиканців. Чисельні групи індіанців зберігають свою етнічну самоідентифікацію і культурно-побутові традиції. В інших країнах Цен-

тральної Америки активно проходять процеси змішування і соціально-культурного зближення етнічних груп через асиміляцію і акультурацію. Негри, індіанці та нові іммігранські групи розчиняються у метисованому іспаномовному середовищі. Виняток становлять лише індіанці Гватемали, які зберігають своє етнокультурне обличчя і самосвідомість, та костариканці, переважно європейського походження. Значна частина креолів мешкає також на Кубі. В інших центральноамериканських країнах частка креолів становить від 1–2 % в Гондурасі та Гватемалі до 10–17 % — в інших іспаномовних країнах Центральної Америки.

У **Південній Америці** майже скрізь домінують процеси консолідації етнічних груп навколо іспаномовних спільнот (у Бразилії — португаломовної, Гайані — англомовної, Суринамі — голландськомовної, Гвіані — франкомовної). Вони асимілюють всі, зокрема й нові іммігрантські етнічні групи. Індіанські етноси також асимілюються або існують як релікти. Виняток становлять лише індіанці Перу, Болівії та Еквадору, де вони складають відповідно 45, 55 і 30–40 % всього населення країн. Тут вони доволі міцно зберігають свою етнічну ідентичність, мови і культурно-побутові традиції, але сфери їхнього поширення і впливу постійно звужуються, натомість зростає двомовність та державна ідентичність. В Аргентині, Уругваї, Південній та Південно-Східній Бразилії, Центральному регіоні Чилі переважну більшість населення складають вихідці з Європи, тоді як у більшості інших іспаномовних південноамериканських країнах частка креолів складає від 10 до 20–25 % (Колумбія, Венесуела). У Північно-Східній Бразилії понад 70 % мешканців становлять мулати та африканці, а в Північно-Західній Бразилії переважають метиси та індіанці.

Сучасна Африка характеризується дуже строкатим етнічним складом населення та низьким рівнем етнооб'єднавчих процесів. Загалом, етнічні процеси тут розвиваються у протилежних напрямах.

У регіонах **Тропічної Африки** розпочалися процеси міжетнічної консолідації споріднених етнічних груп у більш ве-

ликі спільноти на основі спільності чи близькості їхніх мов і культурно-побутових традицій. Особливо активно ці процеси відбуваються у містах та промислових центрах з етнічно змішаним населенням. Внутрішньоетнічна консолідація характерна лише для населення Мадагаскару, де посилюється єдність субетносів і етнографічних груп у складі малагасійського етносу. Майже для всіх країн Тропічної Африки характерне розділення достатньо великих етнічних спільнот державними кордонами, що несе велику загрозу можливих міжетнічних протистоянь, бо кожен етнос прагне своєї єдності й цілісності.

У країнах **Північної та Північно-Східної Африки** етнічні процеси є більш однозначними. Тут переважають процеси етнічної асиміляції. В арабських країнах доволі активно відбувається арабізація корінного берберського населення. А в Ефіопії амхара асимілюють усі близькі їм за мовою і культурою етноси країни.

В усіх багатоетнічних країнах **Азії** активно відбуваються процеси консолідації демографічно, політично і культурно домінантних етносів. Особливо активно ці процеси відбуваються в Індії, де в кількох десятків субетносів і етнографічних груп лише з 70-х років XX ст. почалося формування загальнохіндустанської етнічної самосвідомості й самоідентифікації. Цьому процесу сприяє й повільне подолання кастових відмінностей. На Філіппінах консолідація численних споріднених етносів відбувається через поширення мови філіппіно. Процеси етнічної консолідації характерні навіть для такої одноетнічної країни, як Японія, де вони знаходять вираз у подоланні залишків кастової замкнутості й відокремленості. Корінні етнічні меншини практично в усіх країнах Азії свідомо протистоять асиміляції, самі консолідуються, домагаються політичної незалежності чи автономії. Так, на Філіппінах етноси, які сповідують мусульманство, ведуть боротьбу за свою політичну незалежність, белуджі Пакистану домагаються автономії, курди Іраку, Ірану і Туреччини прагнуть соборності й політичної незалежності. Великі іммігрантські групи китайців, тамілів, хіндустанців та інших у чужоземних країнах свідомо прагнуть зберегти

свою етнічну ідентичність через поширену в них ендогамність та збереження культурно-побутових традицій.

У переважній більшості країн **Європи** процеси внутрішньої етнічної консолідації досягли такого рівня, що скрізь спостерігається стирання локальних діалектів і поширення літературних мов, а культурна інтеграція спричинила стирання субетнічних і етнографічно-групових культурно-побутових традицій. Корінні етнічні меншини неохоче і повільно піддаються асиміляції, домагаються автономії чи повної незалежності (баски, албанці, валлійці, гагаузи тощо). Європейські іммігранські групи в більшості країн Європи доволі швидко асимілюються. Неєвропейські іммігранські групи асимілюються дуже повільно. Вони доволі швидко перетворюються на замкнуті ендогамні етнічні групи з етнічними культурно-побутовими традиціями, які домінують у них.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність етногенезу.
2. Окресліть територію початкового розселення людства.
3. Розкрийте сутність поняття етнографічні зони.
4. У яких регіонах світу найбільш яскраво виражена етнічна асиміляція?
5. Назвіть конкретні приклади етногенезу.
6. Виділіть головні фази розвитку етносу.
7. Розкрийте сутність поняття субетнос.
8. Які ви знаєте основні етнографічні групи іспанців?
9. Наведіть приклади міжетнічної інтеграції.
10. Дайте оцінку міжетнічній інтеграції у країнах ЄС.

Теми рефератів

1. Концепції етногенезу.
2. Етнічні процеси в сучасному світі.
3. Етнічні процеси у країнах Європи.
4. Етнічні процеси у країнах Азії.
5. Етнічні процеси у країнах Африки.
6. Етнічні процеси у країнах Латинської Америки.

Література [2; 4; 10; 13; 17; 18; 20; 28; 41; 45; 46]

Тема 6. Етнічна карта світу. Класифікація народів світу

6.1. Етнічна історія планети до ХХ ст.
6.2. Етнічні та демографічні процеси у ХХ — на початку ХХІ ст.
6.3. Етнічне розселення народів. Етнічні міграції.
6.4. Основні підходи до класифікації народів світу. Історико-географічна класифікація народів світу.
6.5. Антропологічна класифікація.
6.6. Етнолінгвістична класифікація.
6.7. Релігійний склад населення світу.
6.8. Класифікація за господарсько-культурними типами.

6.1. Етнічна історія планети до ХХ ст.

Упродовж усієї історії, починаючи з доби палеоліту, відбувається поступовий процес зростання населення нашої планети. Племена, етноси то виникали, то зникали з історичної карти, то трансформувалися в інші етноси, народи, нації. Демографічний процес на Землі також був складним і передбачав періоди "демографічних вибухів", що змінювалися періодами різкого скорочення населення у тому чи іншому регіоні нашої планети внаслідок війн, епідемій, стихійних лих та інших факторів.

Упродовж багатьох тисячоліть населення світу зростало досить повільно, що пояснюється великою залежністю людини від природи, пануванням привласнюючого господарства, яке не забезпечувало додаткового продукту та не гарантувало людині продовольчої безпеки. До того ж тривалість життя була дуже малою. Наприкінці пізнього палеоліту (приблизно 15 тис. років тому) населення нашої планети не перевищувало 3 млн чол. На цьому етапі своєї історії людина освоїла менше третини сучасної території (близько 40 млн кв. км). Тобто, середня густота населення становила 8–10 осіб на 100 кв. км.

Перехід до осілого способу життя, поява відтворюючого господарства істотно знизили залежність людини від природи та сприяли поступовому зростанню населення. У результаті цього 5 тис. років тому населення Землі нараховувало приблизно

25 млн осіб, а 3–3,5 тис. років тому — близько 50 млн. Основна частина населення була зосереджена у Стародавньому Єгипті, Месопотамії, Ірані, Середній Азії, Індії, Китаї, а також на півдні Європи.

У перших століттях нашої ери населення людства становило від 150 до 250 млн осіб, з яких близько 50 млн мешкало в Китаї, 35 млн — у країнах Південної Азії, від 35 до 48 млн — у Римській імперії.

У наступне тисячоліття населення людства зросло приблизно на 50 % — до 300–350 млн осіб, що було пов'язано з постійними війнами, падінням Західної Римської імперії, Великим переселенням народів, падінням життєвого рівня населення, особливо у країнах Європи, тощо. Населення земної кулі зростало повільно і в наступні століття, що було зумовлено епідемією бубонної чуми у країнах Європи середини XIV ст., яка забрала життя від 25 до 50 % населення тієї чи іншої європейської країни; монгольськими та тимурівськими завоюваннями країн Азії та Східної Європи, які супроводжувалися численними жертвами серед мирного населення; завоюванням іспанськими та португальськими конкістадорами Латинської Америки, де було винищено внаслідок завоювання, епідемій, занесених європейцями, а також тяжкої праці від кількох мільйонів до кількох десятків мільйонів індіанців; работоргівлею, коли десятки мільйонів африканців вивозилися до Америки та Азії, більшість із них померло по дорозі. Тому у XVI ст. населення планети становило приблизно 500 млн осіб, а на середину XVII ст. — від 550 до 600 млн осіб. Основна частина населення мешкала у Китаї, Індії, країнах Європи, Османській імперії та Ірані. У перші десятиліття XIX ст. населення планети досягло 1 млрд осіб, а на межі XIX–XX ст. – 1,5 млрд.

6.2. Етнічні та демографічні процеси у XX — на початку XXI ст.

У першій половині XX ст. демографічні процеси на території нашої планети були досить складними. Найбільше зростання населення спостерігалося в Північній та Латинській Амери-

ці, що було пов'язано з масовою еміграцією з країн Європи до Північної Америки, Аргентини, Бразилії, Уругваю, Чилі, Куби та деяких інших латиноамериканських країн, відсутністю широкомасштабних війн, які були в "старому світі", а також поступовим природним приростом населення. Натомість, країни Європи охопила Перша та Друга світова війна. Так, у часи Першої світової війни лише військових загинуло понад 10 млн, понад 20 млн було поранено, з них значна частина померла від поранень після війни. Крім цього, загинули мільйони цивільного населення. Громадянська війна в Росії, яка поширилася на територію України, забрала життя мільйонів людей. Не менше загинуло від епідемії іспанського грипу у країнах Європи після Першої світової війни. Десятки мільйонів людей стали жертвами сталінських репресій, голодомору в Україні та в інших районах Радянського Союзу 1932–1933 рр., а також "гітлерівських експериментів". Під час Другої світової війни загинуло від 50 до 80 млн осіб.

У середині XX ст. населення нашої планети становило приблизно 2,5 млрд осіб. Наступні десятиліття характеризуються демографічним вибухом, який охопив країни Азії, Африки та Латинської Америки. Це було пов'язано зі зниженням смертності внаслідок прогресу в медицині, поліпшенням рівня життя та умов проживання у більшості країн, збереженням, а в багатьох випадках і зростанням народжуваності. Натомість, у країнах Європи, де смертність різко зменшилася ще в XIX – на початку XX ст. і спостерігалося значне зростання населення, у подальші роки в результаті зменшення народжуваності, світових війн та діяльності тоталітарних режимів населення континенту зростало дуже повільно, а в ряді країн (наприклад, у Німеччині) навіть трохи скоротилося. В останні десятиліття населення України, Білорусі, Російської Федерації, Болгарії та деяких інших країн має тенденцію до скорочення. У країнах Західної Європи населення повільно зростає переважно за рахунок іммігрантів з країн Східної Європи, Близького Сходу та Північної Африки.

Натомість, населення країн Азії, Африки та Латинської Америки, починаючи з середини XX ст., зросло в 3–5 разів. Подвоєння населення США упродовж останніх 60 років було пов'язане з масовою імміграцією до цієї країни.

Якщо на середину XX ст. населення людства складало 2,5 млрд осіб, то в 1987 р. — 5 млрд осіб, а на сьогоднішній день – близько 7 млрд. Найбільшими за чисельністю населення є Китай (понад 1,3 млрд осіб), Індія (близько 1,2 млрд осіб), США (понад 300 млн осіб), Індонезія (240 млн осіб), Бразилія (близько 200 млн осіб). Понад 100 млн осіб мають Пакистан, Бангладеш, Російська Федерація, Нігерія, Японія, Мексика. У найближчі 10–20 років цієї позначки може досягти населення Ефіопії, Єгипту, Філіппін та деяких інших країн. У цілому, у 62 великих та середніх державах (із населенням понад 10 млн в кожній) проживає майже 95 % усього населення, тоді як у 40 карликових державах (з населенням менше 100 тис. у кожній) мешкає близько 1 млн осіб.

6.3. Етнічне розселення народів. Етнічні міграції

Етнічна історія людства охоплює як демографічні процеси, так і процес розселення людей на континентах та у регіонах. Розселення людства на земній кулі відбувалося з найбільш сприятливих районів та територій, де виникли центри цивілізацій, до найменш придатних до життя. Першими центрами цивілізацій були території навколо басейнів рік Тигру, Євфрату, Нілу, Інду, Гангу і Хуанхе. У перші століття нашої ери основна частина населення проживала в Китаї, Індії, країнах Близького Сходу та в Римській імперії. Наступні століття характеризуються масовими міграціями населення як між окремими країнами, так і між континентами. Особливо значними були: Велике переселення народів III–VII ст., що охопило країни Європи, Західної Азії та Північної Африки, постійні вторгнення різних завойовників до Індії, Китаю, Ірану, Середньої Азії, Туреччини, хрестові походи, масове переселення європейців та представників інших континентів на територію Америки упродовж XVI–XX ст., росіян та укра-

їнців до Сибіру, Далекого Сходу та Середньої Азії. У останні десятиліття мільйони мігрантів з країн Азії, Африки та Латинської Америки переселилися до Європи та Північної Америки.

Таким чином, упродовж усієї історії людство поступово розселялося на території земної кулі, освоюючи все нові й нові землі. У наш час незаселеними залишаються лише високогірні райони, розташовані понад 5 тис. м над рівнем моря, гігантські пустелі Центральної, Південно-Західної Азії, Північної Африки, деяких районів Австралії, ряд районів Арктики, льодовики Гренландії та Антарктиди, деякі райони Амазонії та Екваторіальної Африки. Водночас, у найбільш густозаселених районах світу, що складають приблизно 7 % земної кулі (10,5 млн кв. км) зосереджено понад 70 % усього людства (4,2 млрд осіб).

Головна причина нерівномірного розселення людства полягає у придатності певної території для сільськогосподарського виробництва. У результаті понад 3/4 населення мешкає на території нижче 100 м на рівнем моря. Крім цього, на усіх континентах спостерігається тяжіння населення до моря. На початку XXI ст. майже половина населення планети мешкала на відстані не далі ніж 200 км від морського узбережжя, а 30 % людей мешкає не далі ніж 50 км.

Пропорційно зростанню чисельності населення постійно зростає і загальний показник його щільності. Якщо у 1920 р. середня щільність населення складала 13 осіб на кв. км, 1950 р. — 17 осіб, 1985 р. — 34 особи, то у 2004 р. — близько 50 осіб.

Найбільш густозаселеними є території Південної, Південно-Східної і Східної Азії, басейн Нілу в Африці, промислові райони Європи та Північної Америки, ряд островів Карибського басейну (Гаїті, Барбадос, Ямайка, Гренада, Тринідад і Тобаго тощо), Океанії, Африки. До малозаселених територій належать приполярні райони і більша частина тайги Азії і Північної Америки, сухі степи, напівпустелі і пустелі та вологі тропічні ліси Африки і Південної Америки. В Україні середня щільність населення на сьогоднішній день становить понад 75 осіб на кв. км.

Етнічні міграції, які спостерігалися упродовж усієї історії людства, бувають **добровільними** та **примусовими**, що породжується різними причинами:

- соціально-економічними (переселення у пошуках роботи, кращих умов життя);
- політичними (втеча від ідеологічного, расового та релігійного гніту);
- воєнними (евакуація, депортація).

Найбільших масштабів міграції населення набули в роки Другої світової війни (1939–1945). Масові переселення відбувалися у вигляді як стихійної втечі, так і організованої евакуації з районів бойових дій. Наприклад, в СРСР міграцією на той час було охоплено у різних формах близько 25 млн осіб. Після війни більшість переселенців повернулася на свої місця проживання, однак сотні тисяч людей залишилися у країнах Західної Європи.

У першій половині XX ст. десятки мільйонів європейців переселилися до США, Канади, країн Південної Америки, Австралії та Нової Зеландії. У другій половині XX ст. потужний потік мігрантів ринув до високорозвинених індустріальних країн із країн Азії, Африки, частково Латинської Америки, в результаті якого з цих регіонів переселилося до 60 млн осіб. Потужні післявоєнні міграційні потоки були викликані, насамперед, економічним зростанням індустріальних держав, які почали відчувати потребу в некваліфікованій робочій силі. Тому ці держави заохочували імміграцію із малорозвинених держав, що принесла їм економічне піднесення.

На межі XIX–XX ст. мільйони мігрантів із країн Центральної та Південно-Східної Європи у пошуках роботи переселяються до Західної Європи. Зокрема, в країнах Європи та Російської Федерації за різними даними працює від 3 до 5 млн українців. Мільйони поляків, румунів, болгар, жителів Прибалтики, колишньої Югославії також перебувають на заробітках у розвинених країнах ЄС.

6.4. Основні підходи до класифікації народів світу. Історико-географічна класифікація народів світу

Наукова класифікація народів світу здійснюється з метою вивчення усіх сторін етнічних процесів, господарського та культурного життя близько 4 тис. народів, що проживають на нашій планеті.

У сучасній етнології багатоманітні процеси наукової класифікації етносів розроблені як на основі власне етнологічних методів, так і методів суміжних наук, однак усі вони ґрунтується на критеріях, що відрізняють одні етноси від інших. Відповідно до цих критеріїв усі народи можна класифікувати за історико-географічною, антропологічною (расовою), етнолінгвістичною (мовною), релігійною, господарсько-культурною та іншими ознаками.

На сьогоднішній день єдиної географічної класифікації народів світу в усіх країнах не існує. Найчастіше народи світу класифікують за частинами світу, що склалися історично: народи Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії та Океанії. Іноді Європу та Азію об'єднують в Євразію. Америку поділяють на Північну та Південну. У свою чергу серед народів Австралії та Океанії виділяють наступні області: Австралія, Полінезія, Меланезія та Мікронезія. У Азії виділяють Західну, Середню, Південну, Східну та Центральну, Південно-Східну, Північну (Азіатська частина Росії). Народи Європи поділяють на 5 великих областей: Північну, Західну, Південну, Центральну та Південно-Східну, або на Західну, Центральну, Південну та Східну. В Африці виділяють Північну, Центральну та Західну, Східну та Південну області, а в Америці — Північну, Центральну та Південну.

Географічна класифікація не відповідає на питання про походження народів, процеси їх формування, рівень їх соціально-культурного розвитку, хоча дозволяє розподілити етноси за регіонами. У зв'язку з цим географічна класифікація має допоміжний характер і нею користуються лише тоді, коли йдеться про великі регіони. Під час розгляду етносів у межах невели-

ких областей географічну класифікацію застосовують лише у крайніх випадках.

6.5. Антропологічна класифікація

В антропології як науці вивчається процес походження людини, її еволюція, расогенез, морфологічні та фізичні особливості. Тому в основі антропологічної (расової) класифікації лежить поділ населення світу на раси.

Найважливішими ознаками раси є колір шкіри, волосяного покрову, форма волосяного покрову, третинний волосяний покрив, колір райдужної оболонки очей, зріст, пропорції тіла, параметри голови тощо.

В етнології виділяють чотири великі раси першого порядку:

- європеоїди (євроазійська раса);
- австралоїди (океанійська раса);
- монголоїди (азіатсько-американська раса);
- негроїди (африканська раса).

Європеоїдна раса поширена в Європі, Західній, частково Середній Азії, в Північній та Центральній Індії, Пакистані, Бангладеш, Північній Африці, серед російського та українського населення Сибіру, Далекого Сходу та Середньої Азії. На сьогоднішній день до європеоїдної раси належить також переважна більшість населення США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та багатьох держав Латинської Америки. Для європеоїдної раси характерні білуватий або смаглявий колір шкіри, волосся різних відтінків, хвилясте або пряме, колір очей різних відтінків, порівняно вузький та видовжений ніс, тонкі або середні губи.

У **австралоїдів**, що проживають в Австралії та Меланезії, колір шкіри темний, волосся кучеряве або хвилясте, темне і жорстке, щелепи помірно виступають уперед, ніс широкий, губи товсті. На обличчі та тілі сильно росте волосся. Австралоїдна раса зустрічається і серед малих народів Південно-Східної Азії, ведоїдів Індії.

Представники **монголоїдної раси** заселяють Східну та Південно-Східну Азію, частково — Центральну Азію. Монго-

лоїдна раса поширена також серед корінних народів Азіатської частини Росії, ескімосів та алеутів Гренландії і Північної Америки. До особливого варіанту монголоїдної раси належать також американські індіанці. У монголоїдів колір шкіри жовтуватий, волосся жорстке, пряме за формою, чорний або темно-коричневий колір волосся та очей, борода і вуса у чоловіків з'являються пізно і рідко бувають густими. Обличчя широке, плоске, щелепи сильно виступають, а ніс — слабо. Очі вузькі, їхні вісі нахилені. Для американських індіанців, особливо гірських районів Центральної та Південної Америки, характерними є менш вузькі очі, більше виступаючий ніс та червонувато-буре забарвлення шкіри.

Для **негроїдів** характерне кучеряве, жорстке, чорне волосся, дуже темний колір шкіри, борода і вуса ростуть погано, як і у монголоїдів. Очі, як і у європейців широко відкриті, нижня щелепа сильно виступає вперед. Представники негроїдної раси проживають в Африці на південь від Сахари. Негроїди складають основне населення Гаїті, Ямайки та деяких інших островів Карибського басейну, представлені серед населення США, Колумбії, Венесуели, Еквадору, Бразилії (у середньому 4–6 % у кожній з країн).

У складі великих рас виділяють ряд **малих рас**. Європеоїди поділяються на північну (алтанто-балтійську, біломоро-балтіську), середньоєвропейську, південну (індосередземноморську, балкано-кавказьку). Серед монголоїдної раси виділяють північну, далекосхідну, південно-східну та американську (американоїдну). Негроїдна раса поділяється на негрську та негрильську (поширена серед низькорослих пігмеїв). До особливої раси, яку часто пов'язують з негроїдами, належать бушмени та готентоти Південної Африки. Серед австралоїдів виділяють ведоїдний, меланоїдний типи та так званих азійських пігмеїв, що мешкають у лісах Південно-Східної Азії.

Упродовж багатьох тисячоліть раси контактували між собою. На основі цих контактів утворилися **змішані** й **перехідні раси**. До *перехідної* раси між європеоїдами та монголоі-

дами належать казахи, киргизи, мешканці південного Сибіру (так звана південносибірська раса); серед хантів, мансі, частини населення Поволжя представлена уральська перехідна раса; перехідною є в деякій мірі лапоноїдна раса, поширена серед саамі Північної Європи, ряд дослідників відносять її до особливого варіанту європеоїдної раси. Найчисленнішими представниками перехідної між європеоїдною та американською монголоїдною расами є латиноамериканські метиси (приблизно третина населення регіону).

До *змішаної* між європеоїдною та негроїдною расою належать ефіопська раса, поширена серед більшості населення Ефіопії, Еритреї, Сомалі; південноіндійська, поширена серед дравідомовного населення Південної Індії та деяких груп індоарійських народів. До перехідної між європеоїдною та негроїдною расами належать мулати, що утворилися внаслідок змішування європейців із завезеними з Африки неграми-рабами. Мулати складають приблизно 30 % населення Бразилії та Куби, переважають у Домініканській республіці (не менше 70 %), представлені в Пуерто-Ріко, Колумбії, Венесуелі, Еквадорі, а також становлять 2/3 так званих афроамериканців США (із понад 30 млн темношкірого населення).

Змішаною групою між американською монголоїдною та негроїдною расами виступають самбо Латинської Америки, які представлені нечисленними групами в Колумбії, Венесуелі та деяких інших країнах. Австралоїдні риси простежуються серед багатьох монголоїдних груп Південно-Східної Азії, а полінезійці поєднують риси австралоїдної, монголоїдної та європеоїдної рас. Навіть серед малагасійців Африки є представники монголоїдної (центрально-східні райони), негроїдної (західні) та європеоїдної (південно-східні) раси.

6.6. Етнолінгвістична класифікація

Лінгвістична (мовна) класифікація народів світу є однією з найголовніших класифікацій, що відрізняє один етнос (народ, націю) від іншого. На сьогодні до 4 тис. різних етносів розмов-

ляють близько 6 тис. мовами, при цьому дуже рідко зустрічаються країни, де розмовляють однією мовою. Водночас, існують держави, у яких існує більше 100 мов. У наш час деякі мови поширилися за межі території свого походження.

Загалом виділяють 12 "мовних сімей", що охоплюють близько 96 % населення світу. До основних мовних сімей належать індоєвропейська (близько 50 % населення світу), афразійська (семітсько-хамітська), уральська, алтайська, китайсько-тібетська, дравідійська, австронезійська, картвельська, нігеро-кордофанська, ніло-сахарська, юто-ацтекська, андо-екваторіальна тощо.

Найчисельніша **індоєвропейська мовна сім'я** сформувалася в епоху бронзи і охоплює 14 мовних груп, частини з яких вже не існує:

- *слов'янська мовна група* (українська, російська, білоруська, польська, чеська, словацька, лужицька (сербська), сербохорватська, болгарська, македонська, словенська мова);
- *германська* (англійська, німецька, голландська, шведська, норвезька, ісландська, данська, фарерська, фризька, африкаанс; англо-шотландська мови);
- *романська* (іспанська, португальська, французька, італійська, румунська, каталонська, галісійська, молдавська, латинь, ретороманська, французька креольська мова);
- *балтська* (литовська, латвійська, колишня прусська мова);
- *кельтська* (ірландська, бретонська, уельська (валлійська), гельська мова);
- *грецька* (новогрецька, класична грецька, мікенська (вже не існує) мова);
- *албанська*;
- *вірменська*;
- *іранська* (перська (фарсі), афганська (пушту), таджицька (дарі), курдська, балучі, осетинська мова);
- *індоарійська* (хінді, урду, пенджабі, орія, бенгалі, маратхі, кашмірська, непальська, ассамська, санскрит тощо);

- мовні групи, які вже не існують: *іллірійська* (фракійська, іллірійська, дакійська), якими спілкувалися жителі колишньої Югославії, Болгарії, Албанії, Румунії; фрігійська та анатолійська (хетська) (територія сучасної Туреччини); *тохарська* (захід Китаю). Практично мертвими вважаються також *східноіранські мови*, якими розмовляло населення Середньої Азії, кіммерійці, скіфи, сарматські племена, а на сьогоднішній день ці мови поширені серед нечисленного населення Паміру та Гіндукушу.

Семіто-хамітська мовна сім'я охоплює *семітські мови* (літературна арабська та місцеві діалекти арабських країн, іврит, ассирійська, ряд мов Ефіопії та Еритреї (амхара, тигре, тіграї); *берберські* (кабільска, шлейх, риф, тамазігт, туарезька, берберів оазисів); *кушитські* (сомалі, беджа), чадської мовної групи (хауса).

До **уральської мовної сім'ї** належать *фіно-угорські мови* (фінська, угорська, саамська, карельська, комі та комі-перм'яцька, вепська, марійська, удмуртська, мордовська, хантська, мансі) та *самодійської мовної групи* (ненецька, нганасанська, селькупська, енська).

Алтайська мовна сім'я охоплює *тюркські мови* (турецька, азербайджанська, гагаузька, татарська, кримсько-татарська, ногайська, балкарська, карачаївська, башкирська, чуваська, казахська, узбецька, каракалпацька, туркменська, киргизька, уйгурська, алтайська, тувинська, хакаська, долганська, якутська тощо); *монгольські мови* (монгольська, бурятська, калмицька) та *тунгусо-маньчжурські мови* (маньчжурська, евенкійська, евенська).

До **китайсько-тибетської мовної сім'ї** слід віднести насамперед китайську (ханську) та тибетську мову. У сучасній етнології все більше поширюється думка про спорідненість китайсько-тибетських мов із мовами Північного Кавказу.

Дравідійська мовна сім'я охоплює мови мешканців Південної Індії (близько 1/4 населення країни): тамільську, телугу (андхра), каннара, малаялі та інші, а також окремих груп населення Північної Індії та Пакистану (брагуї).

Населення Філіппін, Індонезії, В'єтнаму спілкується мовами **австронезійської мовної сім'ї**, на території Південно-Східної Азії поширені також **тайські, бірманські** та **малайсько-полінезійські мови**, останніми розмовляє і значна частина жителів Океанії. Серед австралійських аборигенів зберігаються **австралійські мови**, жителів острова Нова Гвінея — **папуаські**.

Африканські народи на південь від Сахари розмовляють мовами **нігеро-кордофанської** та **ніло-сахарської мовної сім'ї.**

До **австронезійської мовної сім'ї** належить малагасійська мова, носії якої походять з Індонезії; бушмени та готтентоти пустелі Калахарі розмовляють **койсанськими мовами**.

Корінне населення Америки розмовляло та розмовляє мовами, що належать до 15 мовних сімей, серед яких найбільш поширеними є **мова кечуа** (близько 20 млн осіб), **мови індіанців майя** (до 10 млн. носіїв), **аймара** (4 млн осіб) та **юто-ацтекської мовної сім'ї** (3–5 млн осіб). Арктичні народи розмовляють **ескімосько-алеутськими мовами** (ескімоси Канади та Аляски, гренландці, алеути), **палеоазійськими** (чукчі, коряки). Кавказький регіон, крім слов'янських, тюркських та вірменської мови, охоплює ряд місцевих (корінних мов) кавказької мовної сім'ї: **картвельська група** (грузинська, мегрельська, сванська, лазька); **вайнахська** (чеченська, інгуська) та близька до неї **дагестанська група** (аварська, даргинська, лезгинська, лакська тощо), **абхазько-адигейська** (абхазька, адигейська, кабардинська, черкеська). **Вайнахську, дагестанську** (у багатьох джерелах також називається спільна нахсько-дагестанська мовна група), **абхазько-адигейську** пов'язують родинними зв'язками з китайсько-тибетськими мовами.

До жодної мовної сім'ї та групи не належать японська, корейська мови, якими розмовляє понад 200 млн осіб (3 % населення людства); мова басків (від 700 тис. до 2 млн осіб), що компактно проживають на півночі Іспанії та південному заході Франції, а також деякі мови малочисельних народів Далекого Сходу (юкагирська, нівхська, кетська, айнська). Правда, в сучасній етнології все більше побутує думка, що японська та корейська мови мають родинні зв'язки з алтайською мовною сім'єю.

6.7. Релігійний склад населення світу

Релігійна класифікація народів світу є однією з найважливіших ознак класифікації того чи іншого етносу. Релігія визначає світогляд та поведінку людини, значною мірою впливає на формування матеріальної та духовної культури народів, на їхній суспільний та сімейний побут.

Перші релігійні вірування (анімізм, фетишизм, тотемізм, магія, шаманізм тощо) виникли ще в період первіснообщинного ладу. На сьогоднішній день їх сповідує значна частина населення Африки (приблизно 20–30 % населення).

Найдавнішими релігіями були **іудаїзм** у євреїв (кінець II – початок I тис. до н. е.); **зороастризм** у іранців (початок I тис. до н. е.), брахманізм у індійців (перша половина I тис. до н. е.), **конфуціанство** та **даосизм** у китайців (із середини I тис. до н. е.). Приблизно в цей самий період виникає **буддизм**, який упродовж наступного тисячоліття був державною релігією в Індії, а пізніше – світовою релігією.

На початку нашої ери виникло **християнство**, яке упродовж тисячоліття стало другою світовою релігією. Третя світова релігія — **іслам** — виникла у VII ст. н. е. серед арабів, а з утворенням Арабського Халіфату упродовж VIII ст. поширився в Західній Азії та Північній Африці, а в наступні століття — в інших регіонах цих континентів.

На сьогодні виділяють три світові релігії — **християнство**, **іслам** та **буддизм**, які сповідує більшість населення світу, однак до світової релігії також можна віднести **індуїзм**, що виник на основі **брахманізму** та буддизму під час індуїстської революції середини I тис. н. е., та в деякій мірі — **конфуціанство** та **даосизм**.

Приміром, на сьогоднішній день **індуїзм** сповідує понад 1 млрд осіб (1/7 населення світу). Він поширений серед населення Індії (82–84 % з 1,2 млрд осіб), Бангладеш (близько 15–16 % населення зі 160 млн), Непалу (понад 70 % населення з 30 млн), серед тамілів Шрі-Ланки (20 % населення з понад 20 млн). Індуїзм сповідують також вихідці з Індії, що мешка-

ють у різних частинах світу, хоча серед індопакистанських груп цих мігрантів частково поширений і іслам. Зокрема, індопакистанці складають в африканських країнах 68 % населення Маврикію (до 1 млн чол.), 3 % населення Південно-Африканської Республіки (до 1,4 млн), частину населення Реюньону; в Латинській Америці вони переважають в Гайані (понад 50 % населення), складають понад 1/3 населення Суринаму та Тринідаду і Тобаго. Індопакистанська діаспора присутня також у США, Канаді та в деяких інших країнах; крім Австралії, вихідці з Індії проживають також на Фіджі, складають близько 40 % населення. Мільйони вихідців з Індії мешкають у країнах Європи, насамперед у Великобританії, Сінгапурі, працюють у нафтовидобувних країнах Перської затоки.

Конфуціанство та **даосизм** поширене серед переважної більшості китайців (населення країни складає понад 1,3 млрд осіб), а також серед представників китайської діаспори країн Південно-Східної Азії, США, Канади, Південної Америки. На відміну від індуїзму, конфуціанства та даосизму, які поширені переважно серед жителів і вихідців з Південної Азії та Китаю, загальновизнані світові релігії сповідують представники багатьох народів світу.

Християнство є найпоширенішою релігією у світі. Його сповідує приблизно 1/3 населення людства (основне населення Європи, Північної та Південної Америки, Північної Азії, Австралії та Океанії, більшість мешканців Західної, Південної та Східної Африки (30–40 % населення континенту з приблизно 1 млрд осіб), понад 80 % населення Кіпру (з 800 тис. осіб), 90 % населення Філіппін (з 90 млн осіб), частина населення Індонезії (11 % з 250 млн), Південної Кореї, В’єтнаму, деяких країн Близького Сходу тощо.

У середині XI ст. у християнстві відбувся розкол на два напрями — православ’я та католицизм. У XVII ст. в результаті Реформації з католицизму виділився ряд протестантських течій: лютеранство, кальвінізм, англіканство, пізніше — баптизм, п’ятидесятництво, свідки Ієгови тощо. Із християн най-

більш багаточисельними є католики (близько 60 % усіх християн), до яких належить основна частина населення Латинської Америки, Південної Європи, Філіппін, частина християн Африки, Північної Америки, Центральної Європи, Австралії та Океанії. Протестантизм переважає серед населення Північної та Західної Європи, США та Канади, Австралії та Нової Зеландії, широко поширений серед населення Африки та представлений в Азії. Варто підкреслити, що серед християнського населення Африки дуже поширеними є афро-християнські культи. Православ'я (250–270 млн осіб) є основною релігією українців, росіян, білорусів, румун, молдаван, грузинів, сербів, греків, болгар, македонців та чорногорців, представлене серед діаспор цих народів.

До менш впливових християнських течій, що виникли у V ст., належить монофізитство (вірмени, 50 % населення Ефіопії з 90 млн осіб, єгипетські копти, частина населення південного Судану) — 60–70 млн осіб, а також несторіанство (кілька мільйонів чоловік), поширене серед ассирійців та деяких інших народів Близького Сходу. Ці християнські конфесії за обрядовістю є дуже близькими до православ'я.

Іслам (16–18 % населення світу) є основною релігією населення Західної Азії та Північної Африки, Пакистану та Бангладеш, багатьох країн Центральної Африки, Індонезії (86 % населення країни), переважає в Малайзії, Брунеї, країнах Середньої Азії, представлений в Індії (10–12 % населення), Китаї (хуей, уйгури — 2 % населення), серед народів Кавказу та Поволжя (татари, башкири).

Найбільш поширеними течіями ісламу є сунізм (понад 80 % від загальної кількості мусульман) та шиїзм (15 % усіх мусульман — основне населення Ірану, Азербайджану, 55–60 % населення Іраку, 20 % населення Пакистану, частина населення Аравійського півострова, мусульман Індії тощо).

Буддизм як світова релігія (до 400–500 млн осіб) переважає у багатьох країнах Південно-Східної, Східної та Південної Азії (КНДР та Республіка Корея, Монголія, В'єтнам, Шрі-Ланка,

М'янма, Таїланд, Лаос, Камбоджа, Бутан), представлений серед частини японців та китайців. До головних течій буддизму належать: хінаяна, махаяна. Ламаїстський напрям буддизму представлений серед тибетців, монголів, бурятів та калмиків Поволжя.

Серед національних релігій можна виділити японський синтоїзм (до 80 % японців — близько 100 млн осіб), сикхізм індійських панджабців (20–25 млн осіб), іудаїзм євреїв (13–15 млн осіб), неоязичницькі релігії багатьох народів Європи та Світу, в тому числі українська рідна віра тощо.

6.8. Класифікація за господарсько-культурними типами

Господарсько-культурна класифікація народів світу ґрунтується, насамперед, на етнологічних методах дослідження господарства і культури. Вона має допоміжний характер та використовується для вивчення культури і побуту народів, рідше — в історичних дослідженнях. Спроби такої класифікації здійснювалися ще в античні часи, коли виділялися три стадії господарсько-культурного процесу: збиральництво і полювання, скотарство, землеробство.

У наш час господарсько-культурна класифікація передбачає поділ народів на групи і здійснюється лише в межах первіснообщинного ладу. Тому виділяють **привласнюючий** тип держав та **відтворюючий**.

Привласнюючий тип передбачає найбільш примітивні форми господарювання людей, до яких належать бродячі мисливці та збирачі готових плодів природи. Цей тип зберігся до наших днів серед деяких народів Південної та Південно-Східної Азії, Африки, Австралії та Південної Америки.

Первісно-виробничий тип держав охоплює землеробство і скотарство. Такий спосіб господарювання був поширений у державах Середземномор'я, Близького та Середнього Сходу, Східної Азії, Північної Африки та Латинської Америки. При цьому землеробство поділяють на ручне (мотичне) та орне, а скотарство на осіле, напівкочове та кочове.

Нині держави за рівнем розвитку виробничих сил та галузей економіки поділяють на аграрні, аграрно-індустріальні та індустріальні. Іноді найбільш розвинені країни, в яких переважає сфера послуг, називають країнами постіндустріального суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Покажіть динаміку зростання чисельності населення земної кулі з найдавніших часів до початку XX ст.
2. Які типи змішаних та перехідних рас ви знаєте?
3. У чому полягає класифікація за господарсько-культурними типами?
4. Виділіть основні підходи до класифікації етносів.
5. Назвіть основні расові теорії.
6. Дайте характеристику етнічним міграціям у сучасному світі.
7. Розкрийте сутність географічної класифікації населення людства.
8. Дайте етнолінгвістичну класифікацію населення сучасної Азії.
9. Розкрийте сутність етнолінгвістичної класифікації населення земної кулі.
10. Які ви знаєте інші класифікації народів світу?

Теми рефератів

1. Формування етнічної карти сучасного світу.
2. Релігійний склад населення Землі.
3. Історико-географічна класифікація людства.
4. Змішані та перехідні раси в сучасному світі.
5. Антропологічна класифікація населення Латинської Америки.
6. Антропологічна класифікація населення Азії.

Література [10; 13; 18; 20–22; 24; 34; 46]

Тема 7. Етнічна (національна) психологія. Основні риси розмежування етносу

7.1. Сутність та структура етнопсихології. Етнічна самосвідомість та ідентичність.
7.2. Нація як конкретно-історичний тип етносу та цивільно-державна спільнота.
7.3. Націоналізм.
7.4. Етнічно-національна психологія.
7.5. Етнічні традиції та звичаї. Основні риси розмежування етносів.

7.1. Сутність та структура етнопсихології. Етнічна самосвідомість та ідентичність

Етнічна психологія — це самостійний науковий напрям, предметом вивчення якого є особливості національного характеру, поведінки, свідомості, психіки, що визначають властиві риси певної спільноти та відрізняють один народ від іншого. Також етнічною психологією є система почуттів, настроїв, уявлень, звичок, традицій, звичаїв, що притаманні певному народові та зберігаються упродовж тривалого часу.

Етнічна психологія не є сукупністю індивідуальної психології, вона має свої особливості та структурні рівні буття. Етнічна психологія — це також поєднання раціональних поглядів та традиційних уявлень, міфології та ідеології, що передаються від покоління до покоління та доповнюються настановами та ціннісними орієнтаціями сучасності.

Етнічна психологія розглядає не лише особливі якості, а й загальні якості, властиві усім народам. У складній діалектичній єдності цих якостей національно-психологічні утворення, на відміну від націоналістичних, є загальнолюдськими факторами та не протиставляють себе національним особливостям іншої нації. Так, у літературі, мистецтві, фольклорі та інших видах творчості, де відбивається національна психологія, проявляється не лише загальнолюдське висловлення думок та почуттів народу, а й своєрідні форми їхнього прояву, специфіка національного характеру, менталітету.

Етнічною самосвідомістю є усвідомлення та почуття приналежності до певного етносу, усвідомлення своєї відмінності та схожості під час співвідношення з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільноти, що є відображенням об'єктивного буття цієї спільноти. З теоретичної точки зору можна виділити два рівні етнічної самосвідомості — соціально-психологічний та ідеологічний.

Етнічна ідентичність — це усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу. Етнічна ідентичність є різновидом соціально-психологічної ідентичності та виступає психологічною основою етнополітичної мобілізації, яку необхідно розглядати як готовність людей, об'єднаних за етнічною ознакою, до групових дій з реалізації етнічних інтересів. До основних типів етнічної ідентичності належать: адекватна ідентичність, етноцентрична ідентичність, етнодомінуюча ідентичність, етнічний фанатизм, етнічна індиферентність, етнонігілізм, амбівалентна етнічність тощо.

7.2. Нація як конкретно-історичний тип етносу та цивільно-державна спільнота

Сутність і зміст націй можна розкрити лише через історичний розвиток етносів. Поза історичним розвитком не вдається визначити ті етнічні риси, що відіграли вирішальну роль у консолідації етнічних спільнот у нації. Серед націоконсолідуючих рис називають мову, традиції та звичаї, морально-історичні цінності, соціально-побутовий уклад, психологічні настанови, що передаються від покоління до покоління. Принцип історизму дає змогу побачити джерела і перспективи розвитку етносів і досягнення ними рівня нації.

Сучасна етнологія не робить істотної різниці між поняттями "етнічний" і "національний". Це означає, що в "нації" не заперечуються попередні типи політичних етнічних спільнот, їхні характеристики, властивості та елементи. Між етносами і націями існують лише відносні відмінності. Етнос на донаціональному рівні проявляється як своєрідна сумарна цінність

різних складових в обмеженому економічному, політичному і культурно-побутовому просторі з усталеними внутрішніми взаємозв'язками і обмеженими зовнішніми зв'язками. На національному рівні розвитку етнос вже є цілісністю, що всебічно інтегрувалася у соціально-політичну систему суспільства. Визначальним показником у цьому випадку є рівень політичної інтеграції у громадянське правове чи тоталітарне суспільство.

Це переконує, що націю слід розглядати як особливий стан етносу, що історично сформувався за наявності певних об'єктивних і суб'єктивних умов політичної, соціальної, культурної і духовної консолідації. До об'єктивних умов слід віднести соціальні інститути і зв'язки, центральні і регіональні державні інститути, розвинені економічні відносини, що інтегрують життєдіяльність членів етносу. До суб'єктивних умов належить усе духовне життя, в якому найвиразніше виявляється етнонаціональна самосвідомість, поведінкові стереотипи, психологічна єдність тощо.

Більшість учених впевнені, що в нації не можна відокремити етнічне від соціального і політичного, що нації визначаються характером етнокультурної специфіки етнічних спільнот, які домінують. В українській історіографії завжди переважало поєднання нації з етносом, а нація розглядалася як певний етап історичного розвитку етносу. Наприклад, В. Антонович вважав, що нація, крім етнографічного, має політичний зміст, що виявляється, головним чином, у державотворчих, територіальних моментах. Історичний підхід до націй досить чітко сформулював І. Франко. М. Грушевський дотримувався таких самих поглядів, бо писав про необхідність оживити етнографічну масу українців до повного національного визволення і творення національної держави. Засновник ідеології українського націоналізму М. Міхновський наголошував: "Коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежовану змогу всебічного розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду... — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна само-

стійність є головна умова існування нації...". На таких самих позиціях стояв В. Винниченко, який зазначав, що "нація без державності є покалічений людський організм. Через те так жагуче всі так звані "недержавні нації" прагнуть своєї держави...".

Сучасні європейські дослідники у процесі формування націй виділяють три етапи: а) **академічний**, що характеризується збиранням і публікацією пам'яток історії, культури, етнографії, фольклору, мови тощо; б) **культурний**, що характеризується становленням літературної мови, розвитком національної культури і науки, формуванням системи національної освіти, закладів культури, преси, виробленням концепцій національного розвитку тощо; в) **політичний**, що охоплює період руху етнічної спільноти, об'єднаної спільністю мови і культури, до державного самовизначення і повної політичної незалежності, тобто до нації.

Отже, в основі формування нації майже завжди, за винятком окремих випадків, лежить етнічна спільнота, яка почала рух до державно-політичного самовизначення. У свою чергу національні інтереси прискорюють наростання політичної активності етносу, а нація стає підґрунтям розвитку національної ідеї. На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що нація — це особливий стан етносу, пов'язаний з певним рівнем розвитку національної свідомості, творенням державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури.

3. Націоналізм

Націоналізм як суспільне явище виник в епоху становлення націй та національних держав. В основі націоналізму лежить теорія автохтононізму, що оголошує автохтонність етносу найвищою цінністю. Спираючись на цей принцип, корінні етноси відстоюють своє виняткове право порядкувати на власній етнічній території. Якщо автохтонізм стає ще й ідеологією етнічної (національної) держави, то це часто призводить до ототожнення понять "нація" і "держава".

Уперше слово "націоналізм" запровадив Й. Гердер у 70-х роках XVIII ст., а 20 травня 1869 р. на сторінках англійської газети "Дейлі Ньюс" його було вжито стосовно ірландців, що тлумачилося як патріот і захисник нації, борець за незалежність свого народу.

Сучасна етнополітологія та етносоціологія обов'язково пов'язує націоналізм з етносом, з природною потребою людини самоідентифікувати себе з етносом і нацією-державою, з реакцією людей на промислове нівелювання культур.

До поняття "націоналізм" слід підходити як до природного захисту етносами самих себе, своїх специфічних рис, своєї самобутності, їх мобілізації в самоусвідомлену спільноту, як знаряддя психологічного захисту людини від асиміляції і соціально-політичних катаклізмів, як прагнення етнічної спільноти до формування власної держави. Націоналізм сприймається як почуття лояльності до власного етносу і держави, відданості та захисту етнічної єдності і самобутності, державної цілісності й незалежності. Водночас він сприймається як етнологічна і політологічна теорія поділу людства на нації та національні культури. Тому націоналізм часто ототожнюється з національною свідомістю, з відкритим демонструванням прихильності ідеалам державної самостійності свого рідного етносу, з ідеологією і політикою захисту етнічних традицій. Націоналізм передається від покоління до покоління не у вигляді пропагандистських теорій, а всією системою матеріальної і духовної культури, що стають основними стимулами до політизації етносів.

Націоналізм розглядається на різних рівнях — етнічному, особистому, суспільному, ідейному, державному.

На **етнічному рівні** націоналізм — це вияв колективного патріотизму, усвідомлено-пріоритетне ставлення до надбань свого народу, виражена любов до рідної традиційно-побутової культури.

На **особистому рівні** націоналізм — це таке ставлення людини до власного етносу, за якого інтереси народу вважаються вищими, ніж індивідуальні.

На **суспільному рівні** націоналізм — це усвідомлення етносом себе як суб'єкта політики з чітко визначеною метою, державницькими інтересами, методологією виживання і державотворення.

На **ідейному рівні** націоналізм — це ідеологія національного життя (система політичного, економічного, етичного, естетичного, релігійного, громадського життя), національно-визвольної боротьби, державотворення тощо.

На **державному рівні** націоналізм — це політика забезпечення індивідуальних і групових потреб та інтересів членів етнічної спільноти через реалізацію загальнонаціональних програм.

7.4. Етнічно-національна психологія

Перші етнопсихологічні дослідження були зосереджені у працях античних дослідників (Геродота, Страбона, Ксенофонта, Плінія Старшого, Тацита тощо), які характер етносів пов'язували з кліматичними та географічними умовами. У нові та новітні часи також робилися спроби дати психологічну характеристику цілих етносів (Ш. Монтеск'є, Й. Гердер, Г. Гегель, В. Гумбольт, Е. Дюркгейм), однак етнічна психологія як напрям сформувалася лише упродовж XX ст.

Етнопсихологія зосереджує свою увагу на вивченні психологічних і психічних явищ етносів, які можна пізнати через вивчення їхнього минулого і сучасного життя. Лише через історію етнос сам усвідомлює розвиток свого власного духу, що проявляється у його діях, законах і традиціях.

Структура психології етносів виявляється в історично сформованих поглядах, настановах, стереотипах, почуттях, історичній пам'яті, культурі та етнічній своєрідності. Їх прояви дають можливість охарактеризувати основні складові психології кожного етносу.

Етнічно-національна психологія як явище є одним із найважливіших елементів буття етносу. Вона охоплює етнічну ментальність, етнічний характер та етнічний темперамент.

Етнічна ментальність — це сформовані у процесі етногенезу особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприйняття членів етнічної спільноти. Вона сприймається як етнічний тип свідомого і підсвідомого світовідчуття і світосприйняття, що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінки певних подій, ставлення до навколишнього середовища. Етнічна ментальність формується під впливом спадкових етнопопуляційних, геопсихологічних, історичних, етногенетичних, політичних, культурноміфологічних та інших чинників.

Етнічний характер — система світовідчуття та ставлення етнічної спільноти до навколишнього світу, що закріпилася та виявляється у вигляді стереотипів мислення, емоційних реакцій, норм поведінки і типовому способу дії. Етнічний характер охоплює такі типові психічні особливості етносу, які склалися упродовж його життя у межах історичної батьківщини. Територія кожного етносу має свої природні особливості, що значною мірою впливають на формування етнічного характеру. Етнічний характер охоплює широке коло типових психологічних особливостей, що проявляється у різних аспектах, у стилі життя етносу, його діяльності, стереотипах (культурно-побутових стандартах, навиках поведінки, що передаються з покоління у покоління).

Етнічний темперамент характеризується певними стандартами реагування більшості членів етносу на однакові ситуації. Це:

1. Сукупність індивідуальних особливостей людини, які характеризують динаміку її діяльності.
2. Зовнішній вираз етнічного характеру, що виявляється у темпі мови та розмаїтті символів, жестів, реакцій, почуттів.

7.5. Етнічні традиції та звичаї. Основні риси розмежування етносів

Етнічні традиції та звичаї як важливий елемент розвитку етносу сконцентровані переважно в матеріальній і духовній

культурі та визначають психологічні відмінності етносів. У них відображається етнічна своєрідність і неповторність, формується психологія як етносу, так і окремої людини. Етнічні традиції реалізуються у діях етносів, конкретних речах, одязі, символах тощо. Більшість із них засвоюється людьми підсвідомо чи за допомогою успадкування. Етнічні традиції переважно охоплюють побутові стосунки, бо в їхній основі лежать звички, що передаються від покоління до покоління.

Психологія етносу також виявляється в етнічних смаках, що сформувалися у процесі історичного буття етносів під впливом природно-географічних умов, соціальних, політичних, релігійних ідей та уявлень. Етнічні смаки фіксують усталені способи оцінок етносом навколишнього світу, зокрема своєї і чужої етнічної спільноти. Вони дають можливість виявити такі приховані риси етносу, які члени інших етнічних спільнот не помічають. Етнічні смаки виявляються в оцінці правильності, моральності, краси, доброти, моральних норм поведінки, обрядів, ритуалів, звичаїв своєї і чужої етнічної спільнот.

Із етнічними смаками пов'язані етнічні почуття, що виявляються у вигляді емоційного сприйняття членів свого етносу та його інтересів, інших народів та їхніх інтересів. Чуттєва (емоційна) оцінка дійсності є одним із проявів відмінностей між етносами. Вона може бути як позитивною, так і негативною. До позитивних почуттів належать почуття національної гордості, патріотизму, любов до свого народу, дружнє ставлення до інших етносів. До негативних почуттів відносять формування шовінізму, расових, релігійних, культурних та інших упередженостей. Такі позитивні і негативні почуття виявляються у традиційній культурі та побуті, передаються від покоління до покоління. Вони свідчать, що етнос не лише творить історію, а й емоційно її переживає.

Одним із виявів психології етносу є етнічна свідомість, що формується у процесі його історичного розвитку. Усвідомлення своєї групової єдності і є виявом етнічної свідомості, зокрема знання і уявлення про самих себе та інші етноси. Етнічна свідомість стає збудником формування ідеї про особливу роль

своєї спільноти, етноцентризму, національної ідеології та права на власну державність.

Етноси є дуже складними соціально-біологічними людськими спільнотами, для яких характерні певні загальні й часткові специфічні риси. У повсякденній практиці етнічну належність людей часто визначають за фізичними (антропологічними) ознаками. Переважна більшість етносів має дуже складний етногенез, несе в собі різні антропологічні ознаки (бразильці, аргентинці, мексиканці, гаїтянці, туареги, фульбе, росіяни, кримські татари, турки, болгари, серби, хорвати, українці та ін.), тому такі риси і ознаки не можна вважати етнорозмежувальними.

Однією з найважливіших рис етнічних спільнот є наявність мовної єдності. Мова, будучи головним засобом спілкування людей етнічної спільноти, системою збереження, приймання і передавання інформації, водночас відмежовує їх від інших етносів.

Важливою рисою етносу є наявність території його формування (етнічна територія), розселення, відтворення і відмежування від сусідів. Географічний ландшафт діє на всі живі організми, зокрема на етноси, змушує їх пристосовуватися до конкретних умов.

Підсумовуючи вищезазначене до **основних рис розмежування етносів** можна віднести: спільність мови, етнічну територію, культуру та її етнічні прояви, зокрема в матеріальній та духовній сфері, тощо.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте структуру етнопсихології.
2. Проаналізуйте основні теорії нації.
3. Охарактеризуйте націю як соціально-етнічну спільноту.
4. Розкрийте сутність націоналізму.
5. Які основні течії націоналізму ви знаєте?
6. Що таке етнічна ментальність?
7. У чому полягає сутність етнічного темпераменту?

8. Які ви знаєте основні риси розмежування етносу?
9. Окресліть етнічну територію українського народу.
10. У чому полягає сутність національної самобутності?

Теми рефератів

1. Етнічна (національна) психологія. Основні риси розмежування етносу.
2. Нація як цивільно-державна спільнота.
3. Становлення та розвиток етнопсихології.
4. Національні звичаї та традиції народів Європи.
5. Національні звичаї та традиції народів Азії.
6. Національні звичаї та традиції народів Північної Америки.

Література [3; 5; 10; 14; 17; 18; 27; 29; 42; 44; 46]

Тема 8. Етнічні та міжетнічні спільноти. Корінні та малочисельні народи

8.1. Поняття "плем'я", "народність".
8.2. Субетноси, етнографічні групи, етнічна група, національна меншість.
8.3. Міжетнічна спільнота, суперетнічна спільнота.
8.4. Поняття "корінні народи". Правовий статус корінних народів.
8.5. Поняття "малочисельні народи". Малочисельні народи країн світу.

8.1. Поняття "плем'я", "народність"

Плем'я (протоетнос) — перший, власне, етнічний тип етнічної спільноти, яка об'єднує людей на основі кровної спорідненості, спільної історичної долі, території, культури, мови, самосвідомості та самоназви. Поява племені, в основі якого є родові відносини, була викликана екзогамією (укладання шлюбу за межами певної спільноти) і родовим устроєм та належить до епохи переходу до пізнього палеоліту (приблизно 40–35 тис. років тому). Об'єднання родів у плем'я відбувалося на основі кровної спорідненості та спільної території. Найхарактернішим для

цього типу етнічної спільноти було те, що його внутрішня (родова) структура ґрунтувалася на принципі кровної спорідненості, за якої родова екзогамія поєднувалася з кровною ендогамією (укладання шлюбів у межах певної спільноти).

На ранній стадії розвитку племена являли собою сукупність родів, пов'язаних спільними рисами культури та усвідомленням спільного походження. У розвиненому первісному суспільстві племенам були властиві також органи влади, які не мали політичного характеру (наприклад, наявність у племен воєначальника чи верховного вождя, народних зборів, ради старійшин), єдність релігійних уявлень, обрядів та наявність власного імені).

У наш час племена в їхньому класичному вигляді зустрічаються доволі рідко. Крім цього, під терміном плем'я деякі зарубіжні вчені позначають етнічні утворення іншого вигляду. Такі племена нараховують десятки чи сотні тисяч, а іноді й мільйони чоловік. Прикладом цього можуть бути афганські (пуштунські) племена Пакистану, деякі арабські та курдські племена Близького Сходу.

Народність — особливий тип етносоціальної спільноти, що виникла на основі злиття племінних об'єднань, передує нації та має такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків, а також єдину самоназву.

Народності складалися на основі змішування племен та створення племінних союзів у період розкладу первіснообщинного ладу. На основі одного племінного союзу чи кількох племінних об'єднань виникли ранньосередньовічні держави.

Народність, будучи більш розвиненим типом етносу, ніж плем'я, відрізняється від нього низкою особливостей. Якщо плем'я об'єднують, насамперед, шлюбно-родові зв'язки, то народність — територіально-політичні зв'язки, які виникають в межах держави. Народність створює спільну мову на основі племінних зв'язків, спільні господарські та культурні зв'язки.

Перші народності сформувалися у рабовласницьку епоху (давньоєгипетська, давньогрецька, давньоримська тощо). Особливо розвинувся процес формування народностей в Європі в

добу феодалізму. Народності складалися зазвичай з близьких за походженням та мовою племен або з різноманітних племен та етнічних груп. Наприклад, французька народність склалася на основі взаємодії кельтських племен (галлів), римських колоністів та германців (франків, бургундів, вестготів, норманів), угорська народність — на основі слов'ян Паннонії, залишків фракійських племен, романізованих валахів та прийшлих угорців, мова яких, запозичивши низку місцевих слів, стала панівною мовою Угорського королівства. Пізніше до угорської народності додалися печеніги, половці, переселенці з німецьких земель. Московська (російська) народність склалася на основі місцевих фіно-угорських племен (меря, мещера, мурома, чудь, весь тощо), які були асимільовані знаттю Київської Русі упродовж кількох століть, починаючи з другої половини XII ст., що привнесла сюди давньоруську (церковнослов'янську) мову. Пізніше до складу московської народності додався тюркський субстрат. У свою чергу Московське князівство упродовж XVI–XVII ст. поглинуло слов'янське населення Новгородської, Псковської та Смоленської земель.

Процес утворення народностей був надзвичайно тривалим та складним. Упродовж рабовласницької доби та доби раннього феодалізму народності співіснували з племенами. З розвитком капіталістичних відносин та посиленням культурних зв'язків поступово зникає господарська роз'єднаність, що є характерною для народностей, які поступово трансформуються у нації.

2. Субетноси, етнографічні групи, етнічна група, національна меншість

Субетноси — це частина етносу, яка розселена на певній території, має культурну і мовну специфіку та елементи спільної етнічної свідомості. У субетносів особливі етнічні властивості виражені менш інтенсивно, ніж в основних етнічних одиниць.

Субетнос виділяється в середині етносу власним стереотипом на основі взаємної компліментарності його представників. Зазвичай їхнє існування пов'язане з усвідомленням групових особливостей тих чи інших компонентів культури.

На сьогоднішній день виділяються субетноси господарсько-культурного, лінгвістичного та адміністративно-територіального походження. Найчастіше субетноси утворюються в результаті неповної консолідації етносів (голландці та фламандці) чи у результаті відокремлення під час міграції частини етносу (кубанські козаки у XIX–XX ст., відокремлені від українського етносу). Також субетноси утворюються за конфесійною ознакою (мароніти та друзи серед ліванських арабів) або расовою відособленістю (афроамериканці США).

До **етнографічних груп** належать територіальні частини етносу, які відрізняються локальною специфікою розмовної мови, культури та побуту, що іноді мають самосвідомість та подвійну самосвідомість.

Деякі етнографічні групи виникли як результат асиміляції однією народністю іншої (російська мещера середньої Оки, що виникла у результаті асиміляції фіно-угорського населення слов'янами).

Етнографічні групи існують серед багатьох народів світу (гуцули, лемки, бойки, поліщуки серед українців, польські кашуби, серби Воєводини та шумадійці, свани, мегрели, хевсури, аджарці Грузії тощо). На відміну від субетносів етнографічні групи не мають чіткої самосвідомості. Коли етнографічна група усвідомлює свою окремішність, вона поступово перетворюється на етнічну групу.

Етнічною групою є частина етносу (племені, народності, нації), яка у силу багатьох причин є відокремленою від основного ядра етносу та функціонує поза ним, в іншому національному середовищі. Зазвичай етнічна група є кількісно невеликою. Вона об'єднується на основі етнічних ознак — мова, спільність походження та історії, культура, побут, традиції та звичаї, що збереглися з давнини. Етнічні групи існують у компактному та дисперсному стані. Часто до етнічних груп належать представники будь-якого етносу, що проживає за межами своєї етнічної території або держави (наприклад, карели Тверської області, українці Румунії, Казахстану, Кубані, Сибіру, Далекого Сходу).

Національною меншиною називають частину народу, яка мешкає відірваною від свого основного масиву в іншому національному середовищі та відчуває з ним зв'язок через самосвідомість, мову, культуру та деякі інші риси національної (етнічної) специфіки. У деяких випадках національними меншинами вважаються усі нації тієї чи іншої держави, окрім титульної. Часто національні меншини не мають національної державності.

У різних країнах термін "національна меншина" вживається у різних значеннях. У Китаї та В'єтнамі до національних меншин належать усі народи, окрім китайців та в'єтнамців. В Індонезії національними меншинами вважаються іммігрантські групи, на відміну від корінного населення, а в Ірані — всі не мусульмани.

У країнах Західної Європи національними меншинами вважаються такі етнічні та національні групи, які, не маючи рівноправного статусу з титульною та домінуючою нацією, намагаються його досягти у формі автономії чи незалежності.

У багатьох суб'єктах Російської Федерації національні меншини є більш численними відносно корінних народів. Наприклад, у Башкирії національні меншини – росіяни й татари — чисельно переважають башкирів. У Бурятії, Карелії, Хакасії, Комі росіяни як національна меншина складають переважну більшість населення.

У світовій практиці національні меншини часто піддаються утискам з боку корінного етносу за етнічними, релігійними, мовними та політичними ознаками. Прикладом цього є курди Туреччини (етнічна, мовна та політична ознака); зороастрійці Ірану (релігійна ознака).

8.3. Міжетнічна спільнота, суперетнічна спільнота

Міжетнічною спільнотою є група етносів, яка утворилася в результаті їхньої етногенетичної близькості чи тривалої культурної взаємодії та політичних зв'язків. Міжетнічні спільноти поділяються на етносоціальні та власне етнічні спільноти. Відповідно виділяються **етнолінгвістичні** (наприклад, слов'яни,

германці, тюрки, араби), **етнорасові** (наприклад, в Латинській Америці), **етнокультурні** (наприклад, народи Кавказу, Поволжя, Сибіру), **етноконфесійні** (наприклад, мусульманські народи, православні народи, католицькі народи), **етнополітичні** (наприклад, британці, латиноамериканці).

Іноді етнологи виділяють і **метаетнічні спільноти** (наприклад, слов'янські народи, тюркські народи, арабські народи). **Метаетнічні спільноти** відрізняються від **історико-культурних спільнот** тим, що до останніх належать території, у населення яких у силу спільності історичної долі, соціально-економічного розвитку та взаємовпливу складаються схожі культурно-побутові (етнографічні особливості). На відміну від етносів, що мають етнічну свідомість, історико-культурні спільноти можуть не усвідомлюватися їхніми представниками.

Під **суперетнічною спільнотою** слід мати на увазі міжетнічну систему, що виникає у межах поліетнічної держави на базі політичної та культурно-історичної єдності (у зв'язку з історичною долею, домінуючою культурою, способом життя, традиціями). Раніше це явище часто називали цивілізацією чи світами (наприклад, "Ісламський світ", "Візантійська культура", "Російська цивілізація").

Єдність суперетнічної спільноти виявляється у наявності спільної ментальності, що консолідує у багатьох випадках різноманітні етноси. Тому суперетнічна спільнота уособлює ідейно-моральну та культурну цілісність, сутність якої полягає в економічному, політичному та ідеологічному спілкуванні усередині спільноти. Прикладами суперетнічної спільноти можуть вважатися "американський народ", "індійський народ", а також "радянський народ".

До суперетнічної спільноти також належить і "народ Росії", який об'єднує єдина територія, спільність економічного життя, загальні риси способу життя, культури, російська мова, якою володіє 95 % населення Російської Федерації. Як багатонаціональна, політична спільнота росіяни об'єднують понад 150 народів і етнічних груп. Однак деякі кавказькі та мусульманські

народи Російської Федерації мало ототожнюють себе з росіянами як суперетнічною спілнотою. Натомість слов'янське населення європейської частини Російської Федерації, Сибіру та Далекого Сходу, в тому числі значна частина українців, а також ряд корінних народів Уралу, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу ототожнюють себе з російською суперетнічною спільнотою.

З індійською суперетнічною спільнотою ототожнює себе населення Індії за мовною ознакою (насамперед хіндустанці та інші індоарійські народи) та належністю до індуїстської релігії. Натомість сикхи як релігійна група протиставляють себе індійцям. Це значною мірою спостерігається і серед мусульман, християн, буддистів, сикхів, зороастрійців Індії.

8.4. Поняття "корінні народи". Правовий статус корінних народів

Згідно зі ст. 1 Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя (1989), до них належать народи в незалежних державах, які є нащадками тих, хто заселяв країну чи географічну область, чиєю частиною є ця країна, в період її завоювання чи колонізації, чи в період становлення існуючих державних кордонів, та які незалежно від правового статусу зберігають деякі чи всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути. Головною відмінною рисою корінних народів є їхній невід'ємний (матеріальний та духовний) зв'язок із землею предків, а корінний народ без землі — це вже не корінний народ.

Корінні народи часто називають аборигенами (особливо корінних жителів Африки, Америки, Австралії, а також тих територій, що були відкриті європейцями в Новий час).

Стосовно корінних малочисельних народів із традиційним способом життя іноді вживається термін "автохтони".

Іноді дуже важко встановити, хто в тій чи іншій країні належить до аборигенів, а хто ні. Наприклад, аборигенами в Північній Америці (як і в Центральній та Південній) є індіанці. Але в США "корінними американцями" вважаються прямі нащадки давніх переселенців з Європи, на відміну від емігрантів, які не-

щодавно приїхали до країни з інших частин Америки, Європи, Азії.

Конвенція Міжнародної організації праці (МОП) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя, визнає за ними рівні права та можливості з рештою населення тієї чи іншої країни. У випадку необхідності держава використовує спеціальні засоби охорони цих народів, їхніх інститутів, власності, праці, культури та навколишнього середовища. Уряди незалежних держав уживають заходи, що відповідають традиціям та культурі відповідних народів, для ознайомлення з їхніми правами та обов'язками, особливо з питань праці, економічних можливостей, освіти, охорони здоров'я та соціального обслуговування. Якщо загальнодержавний закон стосується корінних народів, необхідно враховувати їхні традиції та звичаї.

Згідно з міжнародними нормами корінні народи мають право на вибір власних пріоритетів розвитку. За ними визнаються власність та володіння стосовно тих земель, які вони традиційно займають, а також право на участь в управлінні та використанні природних ресурсів, що знаходяться на цих землях. Збереження традиційного способу життя, а також традиційних видів діяльності цих народів (мисливство, рибальство, розведення хутрових звірів та збиральництво) визнаються важливим фактором збереження їхньої культури, економічною самостійністю та розвитком.

Нарешті, в міжнародному масштабі з 1992 р. при ООН створено організацію — Міжнародну лігу малочисельних народів. Раніше було прийнято Конвенцію про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у залежних країнах.

8.5. Поняття "малочисельні народи". Малочисельні народи країн світу

Малочисельними народами є невеликі за чисельністю етноси, що мають слабкий демографічний потенціал, який не до-

зволяє їм вирости до багаточисельних народів та створити свої державні структури. Малочисельними етносами вважаються ті народи, чисельність яких не перевищує 50 тис. осіб. Сьогодні у світі нараховується понад 800 малочисельних народів, із них на Російську Федерацію припадає понад 60 народів, загальною чисельністю близько 180 тис. осіб. Одні з народів мешкають розсіяно на великій території (наприклад, ненці, евенки, чукчі Російської Федерації), інші, навпаки, живуть компактно, займаючи невелику територію (наприклад, народи Кавказу, де один народ обмежується лише одним селом).

В Україні до малочисельних народів можна віднести караїмів, кримчаків.

У багатьох країнах малочисельні народи ведуть напівкочовий та кочовий спосіб життя. У цілому, малочисельні народи зберігають свої традиційні галузі господарства та промисли, самобутню культуру, в багатьох випадках не мають писемності рідною мовою. Малочисельні народи часто мають слабку етнічну самосвідомість, нерозвиненість міжетнічних контактів, незначну міграційну активність та інші особливості. Тому вони потребують особливого соціального, економічного та правового захисту.

В усьому світі малочисельні народи, по суті, здійснюють боротьбу за власне виживання у соціально-економічному та культурному плані. Багаточисельні народи, зі свого боку, постійно прагнуть поглинути їх.

Окремі малочисельні народи, які не досягли 50 тис. осіб, все ж створили власні держави, або титульні нації створили для них автономні утворення.

Приміром, власні держави в Європі мають малочисельні народи Сан-Марино, Андорри та монегаски Монако, які походять відповідно від італійців, каталонців та французів, автономією користуються фарерці та гібралтарці, водночас ряд малочисельних народів країн колишньої Югославії та Балканського півострова користуються лише культурними правами.

У Російській Федерації для малочисельних народів створено ряд автономних округів — Ненецький, Ямало-Ненецький,

Таймирський (Долгано-Ненецький), Евенкійський, Ханти-Мансійський, Корякський.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття “етнічна спільнота”.
2. Що таке міжетнічна спільнота?
3. Що являє собою плем’я?
4. Чи існують у наші часи племена?
5. Охарактеризуйте народність як етнічну спільноту.
6. Що являють собою субетноси, етнографічні групи, етнічні групи?
7. Розкрийте сутність поняття “національна меншина”.
8. Чому виникла необхідність виділити в окрему групу корінні народи?
9. Які корінні народи Америки та Австралії ви знаєте?
10. Наведіть приклади малочисельних народів земної кулі.

Теми рефератів

1. Етнічні та міжетнічні спільноти.
2. Культурне життя корінних народів Австралії та Океанії.
3. Правовий статус корінних народів у країнах Латинської Америки.
4. Корінні та малочисельні народи земної кулі.
5. Малочисельні народи Російської Федерації: основні риси господарського та культурного життя.

Література [7; 10; 17; 20; 26; 32; 39; 46]

Тема 9. Взаємозв’язок етносу, культури та мови

9.1. Сутність культури. Етнічна культура.
9.2. Національна культура. Специфіка національної культури.
9.3. Зближення національних культур. Національна форма культури.
9.4. Етносоціальні функції мови. Рідна мова. Національна мова.
9.5. Державна мова. Мова міжнаціонального спілкування.

9.1. Сутність культури. Етнічна культура

Культура є багатогранним поняттям. Термін охоплює багато феноменів, що належать до різноманітних рівнів та форм реальності. Усього вчені нараховують понад 200 термінів культури. У своєму початковому значенні латинське слово культура означає обробку землі. У широкому значенні під культурою розуміють усе, що було створено людством у процесі фізичної та розумової праці для задоволення різноманітних матеріальних і духовних потреб.

Існує три головні частини культури: перша з них пов'язана з суспільною свідомістю людини, друга — має прояв у її поведінці, третя — в матеріальних результатах діяльності людини. Тому наша релігія, мова, їжа, домашнє господарство тощо є одними з компонентів культури.

Культура безпосередньо стосується способу життя суспільства: його звичок та звичаїв, а також матеріального добробуту людей, який вони створюють. Жодне суспільство не може існувати без культури.

Таким чином, культура є складним поняттям, що охоплює як матеріальні блага (їжа, одяг) і соціальні чинники (організація та структура суспільства), так і індивідуальну поведінку, репродукції, організовану діяльність (релігія та наука). Культура — це все, що створено людством.

Культура фіксує в собі спосіб життєдіяльності окремого індивіда (особиста культура), соціальної групи (культура класу, групи, стану), соціально-етнічної спільноти (етнічна культура, національна культура) чи всього суспільства в цілому.

Етнічною культурою є сукупність властивих етносу способів життєдіяльності, необхідних для збереження та розвитку етносу. У вузькому значенні під етнічною культурою розуміють сукупність матеріальної та духовної культури етносу, що є головною етнодиференційованою ознакою.

Етнічна культура поділяється на матеріальну та духовну. Матеріальна культура — це речі, що існували чи існують у просторі та часі. До них належать знаряддя праці, зброя, тран-

спортні засоби, житло, їжа та напої, посуд, меблі, одяг, взуття, галузі господарства тощо.

Духовна культура являє собою інформацію, яка існує в колективній або індивідуальній свідомості, передається від покоління до покоління шляхом розповідей чи показів та має прояв у певних формах поведінки. До духовної культури належать: звичаї та звички, пов'язані з господарським, суспільним та сімейним життям, різноманітні види мистецтва та народної творчості, релігійні вірування та обряди тощо.

Із культурою кожного етносу тісно пов'язаний його побут, під яким розуміють специфічні форми поведінки людей у їхньому повсякденному житті, а також взаємини, що складаються при цьому між людьми, способи використання ними предметів, що слугують для задоволення їхніх матеріальних та духовних потреб.

9.2. Національна культура. Специфіка національної культури

Національна культура в широкому значенні є сукупністю культурних досягнень, властивих нації незалежно від того, чи мають різноманітні елементи цього національного досягнення специфічне національне забарвлення, чи вони є національно нейтральними.

Культура нації є невід'ємною складовою світової культури. Національною культурою власне у значенні цього поняття є сукупність культурних елементів та цінностей, що розпізнаються людьми як "наше" чи "не наше", сприяють усвідомленню ними своєї єдності та відрізняють їх від представників інших націй (народів).

Культура посідає дуже важливе місце в історичному розвитку кожної нації та у формуванні її національної самосвідомості. У сучасних умовах матеріальна культура містить значно менше національної специфіки та не завжди є опорою національної самосвідомості. Тому орієнтація на духовну культуру в значно більшому вимірі слугує виразом національної свідомості.

Національну культуру можна поділити на народну та офіційну ("високу"). Народна культура є синтезом кількох традицій. Її загальні риси визначають явища та цінності, створені нацією за згодою її представників, поглядами та потребами. Кожна історична епоха мала особливу народну культуру та особливу офіційну культуру. Світові процеси інтеграції економічного, політичного та культурного життя нації викликали новий компонент культури — сучасну культуру.

Культурно специфіку того чи іншого народу не варто розуміти лише у вузькому етнологічному значенні слова як сукупність традиційно-побутових особливостей матеріальної та духовної культури, що склалися у минулому. Йдеться про культурні досягнення того чи іншого народу в цілому та про його входження у сучасну світову культуру. Природні умови як фактор життєдіяльності людей мають опосередкований вплив на формування особливостей культури народів.

Важливу роль у формуванні культури відіграють національні традиції. Для розуміння національних рис культури того чи іншого народу важливо знати його світосприйняття, релігії. Національна специфіка зберігається не лише у пам'ятках культури, а й у живих традиціях, властивих тому чи іншому народові. Особливості матеріального виробництва, історичного процесу в цілому, природних умов, що впливають упродовж століть на людей, призводять до утворення національних особливостей, що передаються у традиціях від покоління до покоління та відображаються у культурі.

У своєму розвитку національна культура пройшла два етапи (стадії):

1. Традиційна культура, що не виходить за межі інтересів етносу, існуючи як локальна культура;
2. Сучасна культура, тобто культура, що є типовою для стадії індустріальної та постіндустріальної цивілізації, виходить на міжнародну арену та здатна акумулювати інші культури.

Кожна національна культура є неповторною, їй властиві самобутність, унікальні риси. У цьому значенні усі національні

культури є рівноцінними. Разом з цим, культури взаємодіють між собою упродовж історичного розвитку. Як показує історичний досвід, ізольованість тієї чи іншої культури призводить до занепаду національної культури, її одноманітності. Культура кожної нації повинна запозичувати культурні цінності інших націй, творчо засвоювати їх, що є гарантією подальшого розвитку національної культури.

Таким чином, культура нації завжди є засобом збереження її традицій та звичаїв. Також культура нації в багатьох випадках — інтернаціональна, тому що найбільші досягнення національної культури є надбанням світової культури, у свою чергу, національна культура сама запозичує найкращі культурні досягнення світової культури.

9.3. Зближення національних культур. Національна форма культури

Зближення національних культур відображає їхнє ставлення одна до одної у процесі взаємодії, розвитку. Упродовж усього історичного розвитку народи запозичували один у одного культурні цінності та активно використовували їх у своєму житті.

Культура етнічної групи чи малочисельних народів охоплює не лише те, що створено цим народом, а й запозичені елементи культури інших народів. Вони запозичують культурні цінності інших народів, особливо сусідніх, що мають більш розвинені культурні традиції. Взаємозв'язок оригінальної та запозиченої культур у малочисельних народів відбувається на іншому рівні, ніж у етнічних груп.

Однак, слід зазначити, що кожний народ не механічно, а творчо, враховуючи національну специфіку, опановує світові зразки культури, адаптує їх до власних національних потреб, побуту, традицій.

Таким чином, зближення національних культур — це багатоманітний взаємовплив, взаємозбагачення, сприйняття культурами одна в одної різноманітного досвіду.

Національна форма культури є зовнішнім вираженням змісту культури нації, її обличчям, зовнішнім виглядом. Вона

являє собою особливості самої нації, яка є творцем та носієм культури. На відміну від змісту національна форма культури відображає національно-специфічні форми дійсності.

Національні особливості форм культури не є відірваними від змісту, оскільки і в змісті художньої культури виявляється національна своєрідність. Більш того, зміст та форма національної культури мають такі властивості, як перехід елементів однієї культури до іншої.

Національна форма культури є історичною категорією. Вона виникає та змінюється разом з народом та його культурою. Будь-яка національна культура існує у поєднанні змісту та форми: соціальний зміст відіграє визначальну роль у розвитку культури, а її форма визначається самим змістом та має зворотний вплив на нього, а через нього — на все культурне життя народу.

Форма культури, у порівнянні зі змістом, відрізняється більшою консервативністю. Але національна форма культури — це не лише те, що йде з глибини історії того чи іншого народу та у зв'язку з цим має відносну стійкість і спадковість, а й те, що виникає завдяки творчості мас і стає для народу рідним, близьким, національним. Поряд з цим, у процесі взаємозбагачення національних особливостей форм культур виникають нові елементи культури як на основі переосмислення старих форм та виразних засобів культури своєї нації, так і шляхом творчого сприйняття їх із культур інших націй.

Варто зазначити, що національні особливості в мистецтві є найбільш стійкими, тому їх оновлення відбувається досить складно. Національні особливості органічно входять до фундаменту художньої форми та в єдності з нею утворюють те, що називають національної формою, яка є не лише низкою зображувальних засобів, а й конкретно-історична форма розвитку художньої культури та естетичної свідомості народу. Із розвитком нації розвивається та оновлюється її мистецтво.

9.4. Етносоціальні функції мови. Рідна мова. Національна мова

Мова є засобом людського спілкування, мислення та вираження, специфічним соціальним засобом збереження та передачі інформації, а також управління людською поведінкою. Завдяки мові здійснюється специфічно людська форма передачі соціального досвіду, культурних норм та традицій; через мову реалізується спадковість різних поколінь та історичних епох. Історія кожної мови тісно пов'язана з її носієм в особі соціальної спільноти, народу, нації.

Разом зі своїми прямими розумово-комунікативними функціями мова виконує також і **етносоціальні функції**. Етносоціальна функція мови особливо чітко виявляється у формуванні та життєдіяльності нації. Взаємозв'язок мови та етносу виявляється і в тому, що кожний новий стан етносу вимагає відповідної мовної форми. Для нації обов'язковим є наявність мови в письмовій формі, тобто літературної мови.

Розрізняють мову в усній формі (розмовну) та в письмовій формі (літературну). Письмова чи літературна мова зазвичай властива націям. Розмовна мова у багатьох етносів поділяється на діалекти (наріччя). Деякі мови мають настільки сильні діалектні відмінності, що носії різних діалектів важко розуміють один одного. Тому лінгвістам важко чітко встановити відмінності між мовою та діалектом.

Рідна мова — це першопочатково засвоєна людиною мова. На основі рідної мови формуються первинні навички мовної взаємодії. За допомогою рідної мови здійснюється первинна соціалізація та культурний розвиток людини, ознайомлення її з нормами, цінностями та традиціями свого етносу, його матеріальної та духовної культури.

Рідна мова є однією з головних ознак етнічної (національної) самоідентифікації, тому в більшості випадків національність співпадає з рідною мовою. Вона є найбільш тісно пов'язаною з етнічним походженням та використовується в етнічній статистиці як об'єктивна ознака етносу. Часто етнічне

походження людини та мова, яку вона вважає рідною, не співпадають. Наприклад, деяка частина українців та білорусів вважають рідною мовою російську.

Національна мова — це мова, яка є засобом письмового та усного спілкування національної спільноти. Вона створює підґрунтя внутрішньо-національної єдності, обслуговує комунікацію нації та забезпечує соціальну взаємодію і соціально-культурні відносини у процесі комунікації між усіма членами нації, що належать до різноманітних верств суспільства.

Національна мова складалася у період розвитку народності в націю, вона успадковує структуру мови народності. Національна мова формується різноманітними шляхами, але вона є мовою етносу, який передує нації. Національна мова має тенденцію до саморозвитку, однак її словниковий запас може розширюватися за рахунок іншомовних слів та термінів.

У переважній більшості випадків кожна нація має свою особливу мову. Однак існують випадки, коли діалектні відмінності між територіальними групами населення є настільки великими, що без знання літературної мови представники однієї нації важко розуміють одна одну (наприклад, північні та південні німці; північні та південні китайці). Деякі народи є двомовними (наприклад, ряд індіанських народів, білоруси, баски, ірландці в Європі) або одна мова поширена серед багатьох народів (іспаномовні латиноамериканці, португаломовні бразильці та португальці).

9.5. Державна мова. Мова міжнаціонального спілкування

Державною мовою є та мова, що має відповідний правовий статус, використовується у діяльності (у тому числі в офіційному діловодстві) органів державної влади та місцевого самоврядування, державних установах, підприємствах та організаціях, а також під час публікації законів та інших нормативно-правових актів. Звичайно, державна мова має підтримку держави з метою її поширення та розвитку.

У деяких країнах є дві чи більше державних мов. Головним чином, це пов'язано з багатонаціональним етнічним складом населення держави. Наприклад, у Фінляндії існує дві державні мови — фінська та шведська, хоча шведи складають 6 % населення, однак вони компактно мешкають у деяких районах заходу та півдня країни, а на Аландських островах складають основне населення. У Канаді державними мовами є англійська та французька, а у Швейцарії — німецька, французька, італійська та ретороманська мови.

Проблема державної мови має важливе політичне, соціальне, культурно-духовне та психологічне значення. Незадоволеність мовною політикою може бути однією з причин міжетнічної напруженості та сепаратистських прагнень дискримінованих етнічних груп. У політико-юридичному значенні до державної мови є близькою офіційна мова, яка відрізняється від державної лише менш жорстким статусом та регламентацією. Зазвичай офіційна мова проголошується у тих країнах, які відрізняються багатонаціональністю та поліетнічністю і де існують етномовні проблеми.

До мов міжнаціонального спілкування належать мови, що виконують більш широкі функції, ніж національні, та використовуються у багатонаціональній поліетнічній державі як мови посередника. Зазвичай функції мови міжнаціонального спілкування виконує одна з національних мов, при цьому подібна роль складається історично, в силу об'єктивних властивостей цієї мови. У Російській Федерації мовою міжнаціонального спілкування виступає російська (вона ж виступає і єдиною державною мовою країни), в Індії — хінді, у США — англійська тощо.

На сьогоднішній день в усьому світі зростає тенденція до спілкування мінімум двома мовами, крім цього, все більше людей знає три і більше мов. Особливо це є характерним для багатьох країн Європи. В Індії освічені кола населення штатів, де державною є одна з індоарійських мов, вільно володіють також загальнодержавними хінді та англійською мовами.

Стан володіння двома та більше мовами має назву білінгвізм та полілінгвізм. Останнім часом білінгвізм набирає все більшого розвитку, на що значно впливає урбанізація, посилення контактів різноманітних груп населення, загальне піднесення освітнього та культурного рівня.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття "етнічна культура".
2. Яким чином пов'язані між собою культура та побут?
3. Який зміст має поняття "національна культура"?
4. Які тенденції є характерними для розвитку національної культури?
5. У чому полягає сутність процесу зближення національних культур?
6. На конкретних прикладах покажіть результати взаємодії та взаємовпливу національних культур.
7. У чому полягає взаємозв'язок етносу та культури?
8. Скільки мов є державними у Швейцарії?

Теми рефератів

1. Взаємозв'язок етносу та культури.
2. Взаємодія національних культур у країнах пострадянського простору.
3. Взаємодія національних культур у країнах Європи.
4. Взаємодія національних культур у країнах Латинської Америки.
5. Взаємозв'язок етносу та мови.

Література [7; 10; 13; 14; 17; 20; 22; 25; 33; 36; 46]

Тема 10. Етнічні процеси та Велике переселення народів

10.1. Етноеволюційні та етнотрансформаційні процеси.
10.2. Етнороздільчі процеси.
10.3. Етнооб'єднавчі процеси.
10.4. Етнодемографічні та етноміграційні процеси.
10.5. Велике переселення народів.

10.1. Етноеволюційні та етнотрансформаційні процеси

Зміни різноманітних компонентів (окремих елементів духовної та матеріальної культури, мови, соціальної структури, самосвідомості), що відбуваються у процесі історичного розвитку, прийнято називати **етнічними процесами**. Зміни етнічних спільнот чи етнічні процеси зумовлені загальним ходом соціально-економічного та культурного розвитку людства, а також особливостями його існування та взаємодії одного народу з іншим. Процеси, що призводять до цих змін, є різноманітними за своєю сутністю та ступенем свого впливу на ті чи інші сторони етнічних спільнот.

Серед них насамперед варто виділити соціально-економічні процеси, які лежать в основі розмежування типів етнічних спільнот за основними стадіями їхнього історичного розвитку, що пов'язаний зі зміною суспільно-історичної формації — від первісних племен до сучасних націй.

Процеси, які призводять до зміни якихось елементів чи параметрів усього етносу (чи окремих його частин), але не торкаючись самого етнічного існування та не призводячи до ламання етнічної системи, є **етноеволюційними процесами,** або **етнічною еволюцією**.

Етнотрансформаційними називаються такі процеси, які призводять до змін етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних та виникнення інших етносів; у останньому випадку йдеться про етногенетичні процеси. Етнотрансформаційні процеси мають вираження в етнічній самосвідомості етносів. Такі процеси зазвичай відбуваються досить повільно, однак їхні результати є досить істотними. Приміром, сучасна етнічна карта Європи за своїм змістом є не схожою з етнічною картою континенту I тис. н. е.

Таким чином, виходячи з постійного розвитку етногенезу в історії людства, етнічні процеси бувають етнооб'єднуючими та етнороздільчими.

10.2. Етнороздільчі процеси

Етнороздільчі процеси є складовою етнічних процесів історії людства. Вони відбуваються, головним чином, у двох формах: **етнічній парціації** та **етнічній сепарації**. Під час **етнічної парціації** відбувається поділ одного етносу на кілька більш-менш рівних частин, при цьому ні один із цих етносів не ототожнює себе повністю зі старим.

Якщо в первісну добу головною причиною етнічної парціації було чисельне зростання племен під час одночасного виснаження природних ресурсів, що зумовило поділ племен на територіально відокремлені частини, то в більш пізні епохи парціація найчастіше була викликана поділом різних частин етносу державним кордоном.

Політичне розмежування призвело до появи різноманітних арабських та латиноамериканських народів. На сьогодні в Південній Азії спостерігається початок формування з єдиного бенгальського народу двох націй — бангладешців та західних бенгальців.

Під **етнічною сепарацією** розуміється відокремлення від якогось етносу його частини (порівняно невеликої), яка з часом перетворюється на самостійний етнос. Якщо під час етнічної парціації колишній етнос припиняє своє існування, а на його місці створюється інший етнос, то під час етнічної сепарації попередній етнос зберігається, а частина цього етносу, зазвичай менша, поступово трансформується у новий.

Етнічна сепарація може бути викликана багатьма причинами: переселенням якої-небудь групи попереднього етносу, поділом етнічної території державними кордонами, поширенням на частину цього етносу іншомовного чи релігійного етнічного впливу або релігійне відокремлення певної групи.

У результаті переселення норвежців на територію Ісландії, французів на територію Канади, а англійців та інших європейців на територію США поступово утворилися нові етноси — ісландці, франко-канадці, американці.

Прикладами етнічної сепарації на основі політичного відмежування частини етносу від основного етнічного масиву мо-

жуть бути відокремлення валлонів та франко-швейцарців від французів, фламандців від голландців, ельзасців, австрійців та германо-швейцарців від німців, корсиканців від італійців.

Вплив англійських діалектів, а пізніше і протестантизму в формі кальвінізму призвів до поділу шотландців на горців та власне шотландців (германомовних), які на час Англійської буржуазної революції XVII ст. складали більшість населення Шотландії.

Поширення ісламу на Балканському півострові серед слов'янського населення за часів Османської імперії призвело до утворення нової нації — боснійців, у результаті поширення сикхізму серед частини панджабців поступово утворився новий етнос.

3. Етнооб'єднавчі процеси

Залежно від кінцевого результату серед етнооб'єднавчих процесів виділяють міжетнічну консолідацію, внутрішньоетнічну консолідацію, етнічну асиміляцію, міжетнічну інтеграцію та етногенетичну міксацію.

Під **міжетнічною консолідацією** розуміють процес злиття кількох близьких за мовою та культурою етнічних одиниць в одну, більшу етнічну спільноту. Ці процеси називаються також етногенетична консолідація. У результаті міжетнічної консолідації між спорідненими племенами чи іншими невеликими етнічними групами складалися народності, а шляхом консолідації близьких за мовою та культурою народностей формувалися нації (ряд націй утворювався шляхом трансформації якоїнебудь однієї народності).

У результаті міжетнічної консолідації не лише змінюється чисельність тих чи інших етносів, а й скорочується їхня чисельність у світі, регіоні та країні.

Найважливішою складовою процесу міжетнічної консолідації може бути швидке становлення єдності мови; в інших випадках мовні відмінності зберігаються досить тривалий час, але швидше виникає певна етносоціальна єдність та зародки спільної свідомості. Міжетнічна консолідація здійснюється добровільно або насильницькими, примусовими методами.

Внутрішньоетнічною консолідацією є процес внутрішнього згуртування більш чи менш великого народу в ході згладжування відмінностей, які є всередині нього, субетнічними та етнографічними групами. До процесів внутрішньоетнічної консолідації належать насамперед явища внутрішнього згуртування великих етносів за рахунок стирання відмінностей між субетнічними та етнографічними групами шляхом нівелювання діалектів та культурно-побутових відмінностей у результаті зміцнення загальноетнічної самосвідомості. Внутрішньоетнічна консолідація як етноеволюційний процес здійснюється природно та поступово.

Етногенетична міксація — вид об'єднавчих процесів, змішування кількох не близьких етносів (чи частин етносів), у результаті чого виникає новий етнос. Етногенетичну міксацію іноді важко відрізнити від етнооб'єднавчих процесів інших типів, у зв'язку з цим етногенетична міксація як явище була виділена в особливий тип порівняно нещодавно.

Під **міжетнічною інтеграцією** слід розуміти процес зближення різних етносів без їхнього злиття в єдине ціле. Міжетнічна інтеграція є результатом взаємодії всередині держави чи якого-небудь великого регіону деяких етносів, що істотно відрізняються між собою за мовою та культурою. Спільне існування призвело до появи у цих етносів загальних рис.

Етнічною асиміляцією є процес поглинання більшим та розвиненішим у соціально-економічному та культурному відношеннях етносом меншого, що призводить до зникнення останнього з історичної арени. Етнічна асиміляція буває добровільною та насильницькою.

10.4. Етнодемографічні та етноміграційні процеси

Динаміку населення Землі визначають демографічні процеси, тобто співвідношення показників народжуваності та смертності. Світова демографічна ситуація характеризується крайньою неоднорідністю. Якщо у багатьох промислово розвинених країнах, у тому числі в деяких країнах Східної Європи та СНД, спостерігається зниження народжуваності, то для біль-

шості країн, що розвиваються, нормою є високі темпи приросту чисельності населення. Високі темпи приросту населення у світі зберігаються, головним чином, за рахунок приросту в країнах Африки та Азії, а також Латинської Америки. Так, народжуваність на Африканському континенті складає в середньому 46 осіб на кв. км, що більш ніж утричі перевищує аналогічні показники країн Європи. За даними ООН на початку XXI ст. у країнах, що розвиваються, мешкало до 80 % населення (на середину XX ст. цей показник становив близько 67 %). У країнах Азії, Африки та Латинської Америки прискорення темпів зростання населення за останнє десятиліття було пов'язане насамперед із значним зниженням смертності та збереженням (а в деяких випадках і зростанням) рівня народжуваності.

Одним із найважливіших елементів сучасного демографічного процесу є старіння населення. Якщо в середині 50-х років XX ст. людей віком більше 60 років було 7,7 % від загальної кількості населення планети, то через півстоліття цей показник зріс до 11 %.

До етнодемографічних процесів слід також віднести коефіцієнт народжуваності у світі, який є найбільшим у країнах Африки. Наприклад, у країнах Європи та США середній розмір сім'ї становить 3–4 особи, тоді як у країнах Азії — 5–6 осіб.

Етноміграційні процеси — це сукупність переміщень, що здійснюються людьми різних національностей між країнами, регіонами, містами, поселеннями. Міграції бувають внутрішніми (переміщення населення всередині країни) та зовнішніми (з однієї країни — до іншої). Причинами етноміграційних процесів можуть бути економічні, політичні, релігійні та інші чинники.

Етноміграційні процеси зумовлені:

- регіональними відмінностями рівня та якості життя;
- змінами у розміщенні виробництва та робочих місць;
- масштабами, характером та регіональними відмінностями відтворення трудових ресурсів, співвідношенням приросту трудових ресурсів та робочих місць у регіонах;
- міжнаціональними, міжетнічними конфліктами та війнами.

10.5. Велике переселення народів

Визначальним етапом для етнічної історії Європи, Азії та Північної Африки стало Велике переселення народів, яке відбувалося у III–VII ст., коли на руїнах давніх імперій та більшості країн цієї землі утворилися нові етноси, багато з яких існують і сьогодні. Саме тоді розпочалося розселення германців у Центральній та Північній Європі та на Британському півострові, де жили кельти, слов'яни, на територію Східної Європи та Балканського півострова, угорців — із Південного Уралу на Середній Дунай.

Першими до Великого переселення народів долучилися германські племена. У III ст. остготи прийшли з Прибалтики на територію України, заснувавши на півдні Готське королівство. Але у другій половині IV ст. під тиском тюркомовного племені гунів у союзі з антами готи були витіснені з південної України до Криму та на Балкани. Під тиском гунів балканські остготи переселилися до Італії, де в союзі з Римським полководцем Аецієм в 451 р. остаточно розгромили гунський племінний союз на чолі з Аттілою. Після падіння Риму, у 476 р., на території Італії остаточно сформувалося Остготське королівство. З IV ст. до активної участі у Великому переселенні народів долучилися інші германські племена. З території Німеччини та Північної Європи вандали, свеви, вестготи, франки почергово пересувалися територією Франції та Іспанії. Під тиском вестготів вандали переселилися до Північної Африки, де в першій половині V ст. заснували власне королівство, а свеви заснували свою державу на території сучасної іспанської провінції Галісія. У свою чергу вестготи, що були витіснені франками з території Франції, заснували власне королівство в Іспанії та Португалії. На території Франції були утворені королівства франків та бургундів, а на півночі Італії — лангобардів. У V–VI ст. на територію Британських островів переселяються германські племена англів, саксів та ютів, які створюють ряд королівств. Частина кельтського населення була знищена, інша частина витіснена до Уельсу та Шотландії або асимільована.

Переселення германських племен у межі колишньої Західної Римської імперії призвело до зміни етнічного складу населення регіону. Поступово на основі синтезу романізованого населення та германських племен утворюються нові народності. Але, за винятком Англії, германський елемент складав на завойованих територіях від 5 % в Остготському королівстві до приблизно 20 % у Франції, що призвело до поступової романізації германців упродовж кількох наступних століть.

У VI–VII ст. відбувається переселення слов'янських племен на північ Балканського півострова, що призвело до утворення Першого Болгарського царства у 681 р. (у союзі з тюркським племенем болгар на чолі з Аспарухом), а пізніше — Сербії та Хорватії.

У VII–VIII ст. відбуваються арабські завоювання країн Північно-Західної Азії та Північної Африки, асиміляція ними місцевого населення. Візантійська імперія, крім Північі Балканського півострова, втрачає Сирію, Палестину та Єгипет. Її територія обмежується власне Грецією, Малою Азією, колоніями на Півдні Італії та в Криму.

У XVI–XIX ст. відбувається масове переселення європейців до країн Америки, Австралії та Південної Африки, утворення нових народів, що розмовляють англійською, іспанською, португальською та французькою мовами. Колонізація європейцями Америки призвела до переселення мільйонів негрів-рабів. На основі контактів європейців із корінним населенням та африканцями утворюються численні групи метисів та мулатів, однак нащадки європейців на сьогоднішній день складають близько 1/2 населення Америки, переважають лише в США, Канаді, Аргентині, Уругваї, Коста-Риці. В Бразилії та на Кубі вони складають трохи більше 1/2 населення.

До числа великих міжетнічних міграцій належать переселення росіян до Сибіру, частково — Кавказу та Середньої Азії. Сюди переселяються також українці, значні групи білорусів, татар, мордви, чувашів тощо.

Бурхливий розвиток післявоєнної Європи спричинив переселення сюди сотень тисяч і навіть мільйонів іноземних робітників (турків, югославів, арабів, африканців, індійців тощо).

Питання для самоконтролю

1. Що ви розумієте під етнічними процесами?
2. Які тенденції виявляються в етнічних процесах людства?
3. Розкрийте сутність та результат міжетнічної інтеграції.
4. Якими є етнодемографічні процеси в сучасному світі?
5. Визначте основні цілі та завдання національної політики.
6. Які ви знаєте форми та методи здійснення національної політики?
7. Якими є взаємозв'язки національної та регіональної політики? У чому полягає їхня відмінність?
8. Які ви знаєте етноеволюційні та етнотрансформаційні процеси?
9. Розкрийте сутність міжетнічної консолідації.
10. Дайте оцінку впливові географічного середовища на етногенез народів світу.

Теми рефератів

1. Національна (етнічна політика).
2. Вплив географічного середовища на етногенез народів світу.
3. Велике переселення народів в історії людства.
4. Етнодемографічні процеси в сучасному світі.
5. Міжетнічна консолідація у країнах Латинської Америки.
6. Міжетнічна консолідація у країнах Азії.

Література [1; 7; 10; 12; 17; 20; 35; 40; 46]

Тема 11. Міжетнічні відносини

11.1. Сутність міжетнічних відносин.
11.2. Фактори міжетнічних відносин.
11.3. Етнічні контакти та їх результати.

11.4. Етнічна адаптація.
11.5. Етнічна акультурація та етнічна асиміляція.

11.1. Сутність міжетнічних відносин

Міжетнічні відносини є специфічною частиною суспільних відносин та охоплюють усі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, сімейно-побутову, політичну, культурно-психологічну тощо. Міжетнічні відносини також можна визначити як взаємодію народів у різних сферах суспільного життя.

У структурі міжетнічних відносин виділяють три рівні: інституційний, міжгруповий та міжособистісний. Інституційний рівень охоплює державоутворюючі народи, їхні державні інститути, міждержавні взаємовідносини. Ці відносини також мають назву міжнаціональні. У широкому значенні під міжетнічними відносинами розуміють як відносини між етносами, так і взаємовідносини між націями, народностями, етнічними групами на особистісному рівні людей різних національностей. Другий рівень міжетнічних відносин — це відносини у цілому між народами та будь-якими етнічними спільнотами.

На міжособистісному рівні міжетнічні відносини людей різних національностей відбуваються у різних сферах спілкування — трудового, сімейно-побутового, а також сусідського, дружнього та інших видів неформального спілкування.

Етнічні та міжетнічні відносини також зумовлені соціально-економічними, політичними, духовно-ідеологічними та іншими факторами суспільного життя. Специфіка міжетнічних відносин полягає насамперед у їхньому комплексному багатоаспектному характері.

Етнічні елементи в різній мірі є більш рухомими, стійкими та часто змінюються. Найбільш стійкими елементами етнічного життя є мова, етнічні особливості культури, етнічна психологія, традиції, звичаї, звички тощо. Варто також розрізняти поняття “етнічні” та “міжетнічні” відносини. Поняття “етнічні відносини” вживається у широкому значенні та охоплює як внутрішньоетнічні аспекти, так і міжетнічні зв’язки та відносини.

Від загального стану міжетнічних відносин залежить загальнополітична ситуація в багатонаціональній державі. В умовах міжетнічної згоди та миру політична ситуація в поліетнічному суспільстві характеризується стабільністю. Навпаки, коли міжетнічні відносини є напруженими чи конфліктними, то це призводить до підриву політичної ситуації загалом та дестабілізує суспільний розвиток. Часто в багатонаціональній державі гострота міжетнічних відносин виходить на перший план, визначає суспільно-політичну ситуацію у країні, що призводить до міжетнічних конфліктів із застосуванням зброї. Прикладом цього є воєнні конфлікти останніх десятиліть: Придністровський, Грузинсько-Абхазький та Грузинсько-Осетинські, Вірмено-Азербайджанський (Карабаський), Чеченські війни, Сербсько-Хорватське протистояння навколо Республіки Сербії, Боснійська війна, Косовська війна, збройне протистояння між албанцями та македонцями, громадянська війна в Лівані, конфлікт між турками та курдами тощо.

11.2. Фактори міжетнічних відносин

На стан міжетнічних відносин у сучасному світі впливає низка факторів, які визначають природу міжетнічних відносин. До основних факторів міжетнічних відносин належать історичні, соціальні, політичні, культурні, соціально-психологічні та ситуативні фактори.

Серед **історичних факторів**, що впливають на міжетнічні відносини, важливе місце займають наступні явища: хід історичних подій, у результаті яких формувалися відносини між народами; історичні події, що набувають символічного значення у міжетнічних взаємодіях; особливості соціально-економічного розвитку народів, що контактують між собою.

Серед груп **соціальних факторів**, що впливають на міжетнічні відносини, необхідно виділити: взаємозв’язок соціальної та етнічної стратифікації; вплив соціально-культурних змін; етнічний фактор у процесі соціальної мобільності.

Оптимальною в міжетнічних відносинах є ситуація, коли етноси, які контактують, мають однаковий статус.

Політичні фактори міжетнічних відносин охоплюють принципи та форми державного устрою, характер політичного устрою, тип державної національної політики. Форма державного устрою — унітарна чи федеративна — грає дуже важливу роль у міжетнічних відносинах. Саме федеративний державний устрій є найбільш прийнятним для національних меншин, даючи їм права на національно-культурну та територіальну автономію. Демократичне суспільство сприяє набагато більшому культурному плюралізмові, ніж авторитарне чи тоталітарне. При будь-якому державному устрої важливу роль грає етнічна політика держави, особливо щодо національних меншин.

Культурні фактори, що впливають на міжетнічні відносини, можна поділити на дві групи: перша — пов'язана з просвітництвом та інформацією, друга — з традиційними нормами кожної культури, що визначають поведінку людей в побуті та діловій сфері.

Соціально-психологічні фактори враховують насамперед ставлення однієї етнічної групи до іншої, толерантність у міжетнічних відносинах.

Ситуативний фактор визначається збігом обставин в економічній, політичній та соціальній сферах, які створюють конфлікт інтересів, впливають на сприйняття поточної ситуації у міжетнічних відносинах. У свою чергу конкретна ситуація може тією чи іншою мірою визначати і внутрішньогрупову солідарність та поглиблення етнокультурних психологічних кордонів.

3. Етнічні контакти та їх результати

Під етнічними контактами слід розуміти форми зв'язків та взаємовідносин між етносами. Етнічні контакти поділяються за сферою життєдіяльності на економічні, політичні, житлово-побутові, соціальні, духовні, мовно-культурні, шлюбно-сімейні тощо. За особливостями спілкування між етносами етнічні контакти бувають прикордонними та проникливими. Перший вид етнічних контактів відбувається, головним чином, на етичних межах або в етнічно змішаній прикордонній зоні. Інший вид контакту зумовлений проникненням більш розвиненого

та мобільнішого етносу на слабозаселені території інших етносів, наприклад, українців — у Дике поле, Південну Україну, англійців — до Австралії, новгородців — на Кольський півострів, в Карелію, басейн Північної Двіни, Печори тощо.

Переважна більшість етносів не перебуває у цілковитій ізоляції від інших народів. У багатьох випадках налагодженню добросусідських етнічних контактів сприяє близькість мови, культури, релігії, антропологічних особливостей.

Однак міжетнічні контакти не завжди приносять позитивні результати для всіх етносів, що взаємодіють між собою. Історії етнокультурних відносин відомі такі випадки, коли окремі етнічні спільноти та групи виявлялися взаємно непривабливими.

Можна виділити чотири варіанти результатів етнічних процесів у етносах, які контактують:

1. **Додавання** — як результат засвоєння етносом деяких сторін культури іншого етносу, з яким він вступив у контакт. Наприклад, після Великих географічних відкриттів у європейців відбулося багато культурних запозичень від народів Америки, Африки, Азії, Австралії та Океанії. З Америки були завезені картопля, помідори, тютюн, кукурудза, індик тощо.

2. **Ускладнення** — якісна зміна культури етносу під впливом більш багатої та зрілої культури (наприклад, вплив китайської, грецької, загальноєвропейської, української, російської культури на інші).

3. **Зменшення** — втрата деяких традиційних форм та елементів власної культури в результаті контакту з більш розвиненою (народи Півночі Росії, Кавказу, Алтаю, Амазонії втрачають навички виготовлення деяких виробів традиційних промислів).

4. **Бідність (ерозія)** — поступове зникнення етнічної культури малочисельних народів унаслідок зміни умов життя та нав'язування чужої культури.

Нарешті, від рівня культури етносу значною мірою залежить результат взаємодії та взаємовпливу з іншими культу-

рами. Чим вищим є загальний культурний рівень етносу, тим сприятливіші наслідки дає його контакт з іншою культурою.

11.4. Етнічна адаптація

Етнічною адаптацією є процес активного пристосування етнічних груп (спільнот) до природного та соціально-культурного середовища, що змінюється. До основного напряму етнічної адаптації належить прийняття норм та цінностей нового соціально-етнічного середовища (мовного, господарсько-культурного, політичного, морального, побутового тощо), його форм міжетнічної взаємодії (формальних та неформальних зв'язків, стилю поведінки, сімейних та сусідських відносин), а також форм предметної діяльності (наприклад, способів професійного виконання робіт чи сімейних обов'язків).

Етнічна адаптація має дві форми: активну, коли етнічна група намагається впливати на середовище тим, щоб змінити його (в тому числі ті норми, цінності, форми взаємодії та діяльності, які вона має засвоїти), та пасивну, коли етнічна спільнота не прагне до подібний дій. Показниками успішної етнічної адаптації є високий рівень адаптації в даному етнічному середовищі, а також психологічне задоволення цим середовищем загалом та його елементами, що є найважливішими для даної етнічної групи (відсутність дискримінації за національною ознакою, рівні можливості та умови при влаштуванні на роботу, вільний вибір мови навчання та користування тощо). Показниками низької етнічної адаптації є еміграція, різноманітні види порушень у ціннісно-нормативній системі соціально-етнічного середовища.

Нормативний хід етнічної адаптації може бути сильно ускладнений чи затриманий проявами націоналізму чи расизму — у вигляді дискримінації, сегрегації тощо. Етнічна адаптація відбувається швидше у близьких за мовно-культурними та господарсько-культурними ознаками народів.

Етнічна адаптація у багатьох випадках потребує тривалого часу. Кожна людина, мешкаючи тривалий час в іншому ет-

нічному середовищі, поступово адаптується до звичаїв, моралі, традицій, способу життя цього народу. У тій чи іншій мірі засвоюється його мова, національна культура. При цьому багато народів часто зберігають свої традиції, звичаї, матеріальну та духовну культуру, релігію в іншому етнічному середовищі. Прикладом цього є європейські іммігранти в США, Канаді, багатьох країнах Латинської Америки, зокрема й українці, які упродовж кількох поколінь зберегли значні елементи матеріальної та духовної культури, а також мову.

11.5. Етнічна акультурація та етнічна асиміляція

Етнічною акультурацією є процес та результат взаємовпливу національних культур, що полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай менш розвиненою) елементів іншої культури. Культурний процес тією чи іншою мірою охоплює усі народи незалежно від їхньої расової, мовної, етнічної приналежності чи соціально-економічного рівня. Особливо інтенсивно цей процес відбувається у народів Азії, Африки, Океанії та Латинської Америки.

Етнічна акультурація — це також наслідок контактів між культурами, що сприяє широкому поширенню культурних явищ і зазвичай призводить до часткової та повної асиміляції.

Етнічна асиміляція — це процес засвоєння представниками різних національностей мови, культури, звичаїв, традицій того етнічного середовища, в якому вони мешкають. У результаті цього відбувається втрата етносами власної мови, культурних особливостей, традицій та зміна самосвідомості їх національної (етнічної) приналежності. На цьому ґрунті у світовому масштабі, у межах певного регіону чи держави відбувається збільшення чисельності осіб однієї національності та зменшення іншої, яка піддається асиміляції.

Етнічна асиміляція сприяє посиленню міждержавної та міжрегіональної міграції, розширенню міжнаціонального спілкування, зростанню міжнаціональних шлюбів, сімей тощо. Процеси асиміляції можуть охоплювати як групи національ-

них меншин певної країни (асиміляція валлійців англійцями, бретонців та ельзасців французами), так і мігрантів, що прибули на постійне місце проживання до США, Канади, Австралії та інших країн.

Залежно від того, якими шляхами та засобами здійснюється асиміляція, розрізняють *природну* та *насильницьку* асиміляцію.

Природна асиміляція є результатом безпосереднього контакту етнічно різнорідних груп, що зумовлена потребам зміцнення їхнього загального соціального, господарського та культурного життя. Насильницька асиміляція являє собою цілеспрямовану систему заходів органів влади в усіх сферах суспільного життя, спрямованих на штучне нав'язування та підштовхування процесу етнічної асиміляції шляхом придушення, утисків мови та культури етнічних меншин, тискові на їхню етнічну самосвідомість (в Туреччині стосовно курдів). У багатьох випадках насильницька асиміляція призводить до протидії з боку пригноблених народів, у тому числі й невеликих за чисельністю. Приміром, лужицькі серби (понад 100 тис. чол.) зберегли свою етнічну самосвідомість, незважаючи на численні спроби німців асимілювати їх упродовж століть.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність міжетнічних відносин?
2. Які рівні можна виділити у структурі міжетнічних відносин?
3. Які фактори впливають на міжетнічні відносини?
4. Назвіть країни, де, на вашу думку, міжетнічні відносини характеризуються як напружені, конфліктні.
5. Які існують види етнічних контактів?
6. У чому полягає специфіка міжнаціональних відносин?
7. Якою є роль та значення міжнаціональних відносин у суспільстві?
8. Розкрийте сутність етнічної асиміляції.

Теми рефератів

1. Міжетнічні відносини у країнах ЄС.
2. Міжетнічні відносини у країнах Близького Сходу.
3. Міжетнічні відносини у країнах Латинської Америки.
4. Міжетнічні відносини у країнах Азії.
5. Міжетнічні відносини у країнах Африки.

Література [10; 13; 17; 20; 25; 26; 32; 37; 46]

Тема 12. Міжетнічні, міжнаціональні конфлікти

12.1. Сутність, причини та природа міжетнічних конфліктів.
12.2. Міжетнічні конфлікти на пострадянському просторі.
12.3. Міжетнічні конфлікти у країнах світу.
12.4. Форма та динаміка міжетнічних конфліктів. Технології врегулювання міжетнічних конфліктів.

12.1. Сутність, причини та природа міжетнічних конфліктів

Міжетнічний конфлікт — це форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічними ознаками. Міжетнічні конфлікти характеризуються певним рівнем організаційної політичної дії, суспільних відносин, масових безпорядків, насильницьких дій та навіть виникненням громадянської війни, при цьому протистояння відбуваються на етнічному ґрунті.

На практиці складно визначити природу міжетнічного конфлікту. Природа будь-якого соціального конфлікту, зокрема етнічного характеру, є складною та суперечливою, тому що зумовлена комплексом причин та конфліктогенних факторів, пов'язана з явними латентними (прихованими) інтересами сторін. У чистому вигляді міжетнічні конфлікти є рідкісним явищем. Зазвичай, виникнувши на економічному, соціально-політичному та іншому позаетнічному ґрунті, конфлікт набуває на попередніх стадіях етнічного характеру, якщо йдеться про протистояння різноманітних національно-державних утво-

рень чи зіткнення усередині держав різноманітних етнічних груп населення. Разом із тим, етнічний конфлікт завжди є явищем політичним, тому для вирішення завдань у культурно-мовній чи соціально-економічній галузях і досягнення інших національних цілей зазвичай необхідно використовувати політичні шляхи та методи.

Безпосередніми причинами виникнення етнічного конфлікту можуть бути територіальні, економічні, політичні соціальні та інші протиріччя. У багатонаціональній державі будь-яке питання, що стосується економіки, політики, культури, незмінно набуває і національного забарвлення. Однією з головних причин міжетнічних конфліктів є територіальна проблема, територіальні суперечки. З етнотериторіальними проблемами пов'язані політичні причини конфліктів. Етнічні конфлікти можуть виникати і внаслідок соціальних причин, соціальної напруги. Ще однією причиною етнічних конфліктів можуть стати етнокультурні, зокрема мовні проблеми.

Аналізуючи етнічні конфлікти в європейських країнах і на пострадянському просторі, можна виділити безліч причин міжетнічних конфліктів та об'єднати їх у кілька груп:

- **соціально-економічні** — нерівність рівня життя, безробіття, різне представництво у престижних професіях;
- **адміністративно-політичні** — ієрархія народів (союзні, автономні республіки, автономні області та округи), представництво в органах влади, входження однієї форми національної державності до складу іншої;
- **мовно-культурні** — витіснення панівною культурою та мовами інших культур і мов національних меншин, недостатня підтримка їхнього культурного розвитку або вороже ставлення до національних меншин;
- **етнодемографічні** та **етноміграційні** — швидка зміна співвідношення чисельності контактуючих етносів у результаті міграцій та відмінностей в рівні природного приросту населення;

- **етнотериторіальні** — відмінність державних кордонів та кордонів адміністративних одиниць з етнічними межами розселення народів, свавільний перерозподіл кордонів адміністративно-територіальних утворень, необґрунтована передача територій;
- **конфесійні** — існування двох або більше релігійних конфесій у межах держави чи адміністративно-територіального утворення;
- **історичні** — вплив минулих взаємин народів (мирні, конфліктні взаємини, війни між народами у минулому).

У багатьох випадках у міжетнічних конфліктах минулого чи сучасності бере участь лише частина етносу. Приміром, більшість територіальних суперечок походить від імені політичних еліт, урядів, рухів, певного регіону. У боснійській війні 1992–1995 рр. у протистоянні між сербами та мусульманами брали участь переважно боснійські серби, а також добровольці з інших сербських земель, тоді як Соціалістична Федеративна Республіка Югославія офіційно не брала участі у війні, як і у протистоянні між сербами та хорватами за Сербську Країну. Хорватія також офіційно не брала участі у військовому протистоянні між боснійськими хорватами та мусульманами.

12.2. Міжетнічні конфлікти на пострадянському просторі

Міжетнічні конфлікти, що є характерними для багатьох країн світу, відбулися і після розпаду Радянського Союзу. Їх можна згрупувати на кілька головних типів.

Багато міжетнічних конфліктів є наслідком проблем, що виникли в результаті змін становища етнічної групи в суспільстві. У колишніх радянських республіках принцип розподілу соціальних ролей у загальній ієрархічній структурі мав особливий характер. За роки радянської влади в союзних та автономних республіках склалися численні та освічені етнічні еліти титульних національностей. Однак зі зростанням чисель-

ності кадрів національної інтелігенції почала зростати напруженість між особами корінної та некорінної національності. Так, після розпаду Радянського Союзу процес витіснення кадрів некорінної національності з владних структур помітно посилився у країнах СНД та Балтії, що призвело до значного відпливу російськомовного населення.

Етнотериторіальні конфлікти часто були пов'язані з об'єднанням розділених у минулому етносів. Подібні конфлікти були характерні для Нагірного Карабаху, Південної Осетії, руху лезгинів у Азербайджані тощо.

Ще одним типом є конфлікти, породжені намаганням етнічної меншини реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення. До них належать грузинсько-абхазький, південно-осетинський, придністровський та інші.

На пострадянському просторі є конфлікти, в основі яких лежить намагання тієї чи іншої держави претендувати на частину території сусідньої держави (між Киргизією та Узбекистаном, Росією та Україною, країнами Балтії та Росії).

Після розпаду Радянського Союзу одним із найпоширеніших типів конфліктів стали конфлікти, викликані дискримінацією національних меншин, особливо російськомовного населення у країнах Балтії, Закавказзя та Середньої Азії.

Міжетнічні конфлікти на пострадянському просторі набули різноманітних форм, зокрема й збройного характеру. До збройних конфліктів на пострадянському просторі належать: придністровський, грузинсько-осетинський, грузинсько-абхазький, вірменсько-азербайджанський (конфлікт у Нагірному Карабасі) тощо.

Придністровський конфлікт розпочався у Молдавії ще в 1989 р. між молдавським урядом та елітою Придністров'я з центром у Тирасполі, місті на лівому березі Дністра, де переважало українське та російське населення зі значною долею молдавського (до 1/3 населення). До того ж у Придністров'ї була розташована більша частина промислових підприємств Молдавії. На початковому етапі конфлікту придністровська еліта праг-

нула отримати автономію, щодо чого молдавське керівництво зайняло відверто ворожу позицію. Зрештою, конфлікт переріс у збройне протистояння у 1992 р., в якому на боці Республіки Молдова брали участь румунські добровольці, а придністровські збройні формування підтримували бійці УНА–УНСО, козацькі загони, а особливо 14 російська армія, що була дислокована в Одеській області. У результаті конфлікту була проголошена Придністровська Молдавська республіка з центром у Тирасполі, у її складі — молдавська територія лівого берега Дністра (6 районів) та район м. Бендер на правому березі. Територія самопроголошеної Придністровської Молдавської республіки складає 4163 кв. км., населення близько 530 тис. осіб (на 1990 р. мешкало 730 тис. осіб), із яких понад 30 % складають молдавани, на українців та росіян припадає близько 2/3 населення, решту населення представляють болгари, гагаузи, євреї та інші народи. Українці переважають у Кам'янському та Рибницькому районах, складають значну частину мешканців Тирасполя та Бендер.

Грузинсько-осетинський конфлікт розпочався ще в останні роки існування Радянського Союзу. Населення Південно-Осетинської автономної області, яке не перевищувало 100 тис. осіб, складалося переважно з етнічних осетинів при значній частці грузинського населення (за деякими даними — до 1/4 населення). Прагнення осетинів до розширення своїх автономних прав до рівня автономної республіки переросло у збройний конфлікт 1992 р. вже в незалежній Грузії. За посередництвом країн СНД на чолі з Російською Федерацією бойові дії було зупинено. Південна Осетія була проголошена "незалежною республікою", але грузинські населені пункти залишилися під контролем Тбілісі. Спроби президента Грузії М. Саакашвілі відновити суверенітет і на території зазначеної незалежної республіки закінчилися у серпні 2008 р. спочатку взяттям грузинськими військами столиці Південної Осетії м. Цхінвалі, а через деякий час інтервенцією російських військ проти Грузії. У результаті бойових дій російські війська звільнили

від Грузії Південну Осетію і окупували на деякий час грузинські міста Поті та Горі. Грузинський флот втратив 2 ракетних катери (основні ударні одиниці) та деякі інші човни.

Наслідком другої осетинської війни було визнання Російською Федерацією та деякими-членами ООН, що не належать до великих держав незалежності Південної Осетії та Абхазії, яка почала вимагати рівних прав із грузинами у 1992 р., що спровокувало **грузинсько-абхазький конфлікт**, який переріс у 1993 р. у громадянську війну. Слід зазначити, що на момент бойових дій населення Абхазії складало понад 500 тис. осіб, із яких на долю грузинів припадало близько половини населення, тоді як абхази складали 17 %, решта населення було представлене вірменами, росіянами, греками, українцями та іншими народами. Спочатку перевага була на боці грузинського уряду, однак підтримка абхазької сторони з боку добровольців Конфедерації народів Кавказу, а особливо Росії, призвела до фактичної втрати Грузією Абхазії, масової еміграції грузинів, греків, українців (українське УНА–УНСО воювало на боці Грузії), частково представників інших етносів. Населення Абхазії скоротилося більш ніж удвічі, частка грузинів упала в 5 разів (приблизно 20 % населення), переважна більшість з яких мешкала в Гальському і прилеглих селах інших районів (етнографічна група мегрелів) та в Кодорській ущелені (свани). Більшість міст (зокрема Сухумі) було зруйновано, економіка Абхазії перебувала у повному занепаді (в останнє десятиліття відбувається значне зростання економіки Абхазії, головним чином за рахунок напливу російських туристів, відновилася туристична інфраструктура, сільське господарство, деякі галузі промисловості). Частка абхазів у населенні республіки зросла до 40 %.

Вірменсько-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах має давню історію. Окремі збройні сутички між народами відбувалися ще в XIX — на початку XX ст. З поділом Закавказької РСР у 20-х роках XX ст. на Грузію, Вірменію та Азербайджан Нагірний Карабах та майбутній Шаумянівський район, де понад 90 % складали вірмени, увійшли до складу

Азербайджанської РСР. В останні роки існування Радянського Союзу вірменсько-азербайджанські стосунки різко загострилися. На той час у Нагірному Карабасі, населення якого було близько 180 тис. осіб, до 3/4 населення складали вірмени, а понад 20 % — азербайджанці (переважали в Шушинському районі, м. Ходжали та деяких інших населених пунктах). Вірменське населення автономної області та Шаумянівського району Азербайджану зажадало приєднання цих територій до складу Вірменської РСР, до чого негативно поставилося керівництво Азербайджану. Політична напруженість поступово переросла у збройні сутички, вірменські погроми в Баку та Сумгаїті (сотні тисяч вірмен перетворилися на біженців), у свою чергу практично усі азербайджанці покинули територію Вірменії. Поступово конфлікт у Нагірному Карабасі переріс у війну, де проти проголошеної Нагірно-Карабаської республіки (НКР) воював офіційний Азербайджан. На боці НКР були Вірменія, впливова вірменська діаспора за активної підтримки Росії. Війна у Нагірному Карабасі тривала з 1991 до 1994 р. У результаті цього конфлікту вірмени встановили контроль над основною частиною НКР та захопили сім прилеглих азербайджанських районів (усього Азербайджан втратив до 20 % території). Війна супроводжувалася масовим бомбардуванням, особливо м. Шуша, різаниною сотень азербайджанців м. Ходжали, сотнями тисяч біженців з територій, зайнятих вірменськими військами (за даними азербайджанської сторони, кількість біженців з НКР та Вірменії досягла 1 млн осіб). На сьогодні статус Нагірного Карабаху є невизначеним. Де-юре — це самопроголошена республіка з власним президентом, урядом, парламентом, а де-факто — по суті, Нагірний Карабах є частиною території Вірменії.

Чеченський збройний конфлікт виник на ґрунті протистояння між федеральним центром та Чеченською республікою, яку на початку 90-х років XX ст. очолив Д. Дудаєв, що проводив самостійну політику від Москви, спрямовану на створення незалежної Республіки Ічкерія. Чеченська війна має дві фази.

Перша тривала з грудня 1994 р. до середини 1996 р. і характеризувалася введенням федеральних внутрішніх військ МВС, збройних сил Російської Федерації та спецназу на територію Чечні, руйнуванням населених пунктів та масовою загибеллю цивільного населення, значними втратами серед федеральних сил. Хасавюртські мирні угоди 1996 р. призвели до виводу федеральних військ з Чечні, яка перетворилася на майже незалежну державу. Друга фаза війни розпочалася у серпні 1999 р. нападом кількох тисяч чеченських бойовиків на чолі з Ш. Басаєвим та Хаттабом на територію Дагестану, напад через деякий час був відбитий федеральними силами РФ. Восени 1999 р. бойові дії були перенесені на територію Чечні, вони супроводжувалися масованим бомбардуванням позицій бойовиків та пізнішою широкомасштабною сухопутною операцією. Основні бойові дії були завершені наприкінці наступного року, однак ліквідація основних чеченських сил та їхніх командирів тривала упродовж усього десятиліття. Федеральні сили встановили контроль над територією республіки, однак окремі сутички тривають і до нині. Чеченський слід мали теракти в Москві та інших містах Російської Федерації.

12.3. Міжетнічні конфлікти у країнах світу

Упродовж історії людства на території нашої планети відбувалося та відбувається безліч конфліктів збройного характеру як на етнічному, так і на політичному, соціально-економічному, релігійному ґрунті. Лише в середині XX — на початку XXI ст. можна виділити десятки значних конфліктів, серед них: арабо-ізраїльські війни (1948–1949, 1956, 1967, 1973, 1982 рр.); військові конфлікти між Індією та Пакистаном у Кашмірі на політичному та релігійну ґрунті; міжетнічне протистояння в Афганістані, особливо в 90-х роках XX ст.; конфлікт між сингалами та тамілами у Шрі-Ланці, який тривав упродовж кількох десятиліть і лише нещодавно завершився; протистояння між арабами-сунітами та арабами-шиїтами, арабами-сунітами та курдами в Іраку за часів Саддама Хусейна (1979–2003); конфлікт між турками та курдами в Туреччині.

У країнах Африки найбільш широкомасштабними були конфлікти в Судані (між арабською північчю та африканським півднем, який отримав незалежність, у провінції Дарфур); громадянська війна в Руанді та Бурунді 1994–1995 рр. між тутсі та хуту.

У деяких країнах Латинської Америки міжетнічні конфлікти набули характеру визволення корінних індіанських народів з-під влади переважаючого іспаномовного населення. Яскравим прикладом цього є протистояння індіанців та мексиканських урядових сил у штаті Чіапас у 90-х роках минулого століття.

В Австралії та Океанії, на відміну від інших регіонів планети, конфлікти на етнічному і політичному ґрунті зустрічаються дуже рідко. На Фіджі міжетнічне протистояння відбулося між корінними фіджійцями та індійцями (близько 50 % населення країни) — нащадками законтрактованих наприкінці XIX — на початку XX ст. на плантації цукрової тростини індійських робітників. Прихід до влади корінного населення призвів до часткової еміграції індійців, які на сьогодні складають 37,5 % населення країни.

З другої половини XX ст. конфлікти на етнічному ґрунті охопили і європейські країни. Упродовж десятиліть тривали протистояння між ірландцями-католиками, яких представляла Ірландська республіканська армія (IPA) та її політичне крило Шін Фейн, та протестантами в Північній Ірландії (Ольстер), які складають понад 60 % населення регіону та користуються підтримкою британського уряду. Ірландці Ольстеру прагнуть до возз'єднання з Ірландією, а ольстерці залишитися у складі Об'єднаного Королівства. Крім протистояння на етнічному, релігійному та політичному ґрунті, цей конфлікт мав терористичну складову (здійснення численних терористичних актів з боку IPA). До терористичних актів вдавалася упродовж десятиліть і баскська організація ЕТА, що бореться за незалежність Країни Басків від Іспанії, натомість каталонці (18 % населення Іспанії) "конфліктували" з іспанським урядом мирним шляхом та домоглися найширшої автономії.

Найбільш кривавими міжетнічні конфлікти виявилися у **країнах колишньої Югославії**. На початку 90-х років. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія була об'єднанням різних за культурою, релігією, а також мовою і рівнем соціально-економічного розвитку народів. За рівнем соціально-економічного розвитку найбільш розвиненими були Словенія, Хорватія та Сербія, тоді як Боснія та Герцеговина, Македонія, Чорногорія, а особливо автономний край Сербії Косово, значно відставали у своєму розвитку від інших республік. Правляча еліта Словенії та Хорватії вважала, що з їхніх республік федеральний уряд вилучає занадто багато коштів на підтримку розвитку менш розвинених республік. До цього додалося сербсько-хорватське протистояння ще з часів Другої світової війни, коли в Незалежній республіці Хорватія проводилися етнічні чистки та релігійні утиски щодо сербського населення, у свою чергу сербські четники проводили репресії проти хорватів.

Якщо конфлікт між Словенією та урядом Югославії вдалося швидко припинити без значних жертв, то в Хорватії хорватсько-сербське протистояння набуло ознак військового конфлікту. Із 4,8 млн осіб населення Хорватії на початку 90-х років до 12 % складали серби, які компактно проживали в гірському районі Далмації та Славонії. У результаті бойових дій 1992 р. між хорватськими та сербськими військовими формуваннями (найбільш запеклими бої були за м. Вуковар), в яких активну участь брала Югославська народна армія (ЮНА), була проголошена Республіка Сербська Країна, що займала територію гірської частини Далмації, долину р. Сава та Східну Славонію (понад 17 тис. кв. км, або близько 1/3 території Хорватії з населенням 480 тис. осіб, з яких 91 % складали серби). Поодинокі військові сутички між сербськими та хорватськими збройними формуваннями тривали упродовж 1992–1995 рр., доки Республіка Сербська Країна, що залишилася без зовнішньої підтримки, не була знищена хорватами у ході бойових дій у Західній Славонії (травень 1995 р.) та операції

“Буря” (5–8 серпня 1995 р.), у результаті якої близько 300 тис. сербів були вигнані до Союзної Республіки Югославія (Сербія та Чорногорія) та Республіки Сербської в Боснії та Герцеговині (щоправда, понад 100 тис. біженців пізніше повернулося до рідних домівок). Територія Східної Славонії була інтегрована мирним шляхом до складу Хорватії упродовж 1995–1998 рр.

Особливо жорстокого характеру набула громадянська війна в Боснії та Герцеговині (БіГ), де найбільшу роль зіграв релігійний чинник. Боснія та Герцеговина була єдиною з республік колишньої Югославії, де жоден із народів не складав переважної більшості. На початку 90-х років БіГ займала площу понад 51 тис. кв. км із населенням близько 4,5 млн осіб, з яких 44 % становили боснійці (слов’яни-мусульмани), приблизно 1/3 – серби (православні християни), 17 % — хорвати (християни-католики). Враховуючи те, що вищезазначені народи спілкувалися єдиною сербсько-хорватською мовою (серби використовують кириличний правопис, інші народи — латиницю), те чи інше віросповідання визначало етнічну належність.

Крім етнічного та релігійного характеру, Боснійська війна набула і політичного забарвлення. Керівництво БіГ на чолі з А. Ізетбеговичем прагнуло побудувати незалежну ісламську державу на Балканах, де б національним меншинам гарантувалися їхні права. Боснійські серби прагнули залишитися у складі Югославії або створити власну державу на території БіГ, а хорвати прагнули до об’єднання з Хорватією. Громадянська війна, яка розпочалася у 1992 р. і тривала до осені 1995 р., відрізнялася надзвичайною жорстокістю, етнічними чистками мирного населення, масовими переміщеннями етнічних груп (до 1,5 млн громадян БіГ стали біженцями або були виселені з рідних домівок на території, підконтрольні представникам їхньої етнічної групи).

Велику роль у цій війні й у значній мірі успіхах боснійських сербів відіграли бійці колишньої ЮНА, що дислокувалися на території БіГ та на 80 % складалися з боснійських сербів. Чисельність збройних формувань з усіх боків становила

близько 300 тис. осіб, із них приблизно половина — громадяни Республіки Сербської на чолі з президентом Р. Караджичем та головнокомандувачем військ Р. Младичем. У складі сербської армії, на озброєнні якої було приблизно 700 танків (удвічі більше, ніж у хорватів та мусульман разом взятих), воювали численні добровольці з Сербії, зокрема й "Тигри Аркана" (Ж. Рожнатовича), у серпні 1995 р. до неї приєдналися частини війська Республіки Сербська Країна. Користуючись військовою перевагою серби зайняли приблизно 2/3 території БіГ. У свою чергу хорватські збройні формування Республіки Герцег-Босна зайняли ряд районів західної та південної частини БіГ. Деякий час уряд Ізетбеговича контролював лише анклави навколо Сараєва (перебував у Сербській облозі у родовж 1992–1995 рр.), Тузли, Зеніци, Травніка, Східного Мостара, Біхача, а також Сребреницю, Жепу та Горажде, розташованих на території Республіки Сербської (усього 10 % території країни). До того ж східна частина Сараєва, населена сербами, контролювалася Республікою Сербською.

На північному заході БіГ відомий боснійський бізнесмен Ф. Абдич проголосив створення Республіки Західна Боснія (30–40 тис. населення) з центром у м. Велика Кладуша та уклав угоду з боснійськими та хорватськими сербами. У 1993–1994 рр. найбільше протистояння в БіГ відбувалося між мусульманами та хорватами, в результаті чого боснійські війська займають значну частину центральної Боснії, хорвати контролюють лише південно-західну частину країни та два анклави на півночі з центром в Орашьє. Поступово боснійська та хорватська частини населення укладають угоду про створення мусульмансько-хорватської Федерації Боснія та Герцеговина. Згідно з розробленим міжнародним співтовариством планом мирного врегулювання боснійської кризи передбачалося створення конфедеративної держави Боснії та Герцеговини у складі Федерації Боснія та Герцеговина (51 % території) та Республіки Сербська (49 % території) з власними парламентами, урядовими та судовими органами, збройними

силами та правоохоронними органами. Центральним органом федерації мала стати Президія БіГ у складі трьох чоловік (боснійця, серба та хорвата). Вибух у серпні 1995 р. бомби на ринку м. Сараєво, а також знищення близько 8 тис. мусульман у Сребрениці, яке інкримінують Р. Караджичу та Р. Младичу, натовські бомбардування сербських позицій прискорили вирішення цього конфлікту. Упродовж 1–21 листопада 1995 р. у Дейтоні (США) відбулися переговори між президентами Югославії С. Мілошевичем, Хорватії — Ф. Туджманом та БіГ — А. Ізетбеговичем за посередництвом Р. Холбрука та генерала У. Кларка. Остаточно угода була підписана в Парижі 14 грудня 1995 р., що закріпило поділ БіГ на два суб'єкти федерації. У ході міжетнічного конфлікту в БіГ загинуло 215 тис. осіб, із них — 160 тис. боснійських мусульман, була зруйнована економіка країни.

Ще двома міжетнічними конфліктами на території колишньої Югославії було протистояння, пов'язане з албанським населенням (2,5 млн осіб, переважно сповідують іслам), що компактно мешкало в колишній сербській автономній області Косово (з 2 млн населення албанці складали понад 80 % на початку 1990-х років) та Македонії (близько 1/4 населення з 2,1 млн осіб). У Косово протистояння між сербами та албанцями у 90-х роках XX ст. супроводжувалося втечею сербського населення з краю, уведенням югославських сил МВС та армії до Косова, бойовими діями з Армією визволення Косова. Зрештою, це призвело до бомбардування силами НАТО сербських позицій у Косово та на території Югославії, виведення сербських сил з краю, введення до Косово миротворчих сил ООН, проголошення незалежності Косова у 2008 р., яке визнала частина держав, зокрема й США. На сьогоднішній день міжетнічний конфлікт у Косово не набув остаточного завершення. На території республіки компактно проживає близько 140–150 тис. сербів (7 % населення), що контролюють Північне Косово з центром у м. Мітровіца (1200 кв. км, або 11 % території Косова), муніципалітети Штрпце, район Грачаниці та деякі інші анклави на півдні Косова і не визнають албанської влади.

Збройні сутички між урядовими військами Македонії та албанськими повстанцями на північному заході країни, що тривали упродовж 2000 р., завершилися підписанням мирної угоди, в результаті якої албанці отримали право національно-культурної автономії.

Характерною особливістю міжетнічних конфліктів на теренах колишньої Югославії було те, що основними винуватцями злочинів були визнані серби, хоча усі без винятку етнічні групи — хорвати, боснійці, албанці — винні у розв'язанні війн у колишній Югославії.

Упродовж існування федеративної республіки сербів та чорногорців — Союзна Республіка Югославія, а пізніше — Сербія і Чорногорія — виникали політичні протистояння між правлячими колами республік. Зрештою, у 2006 р. Чорногорія (де з понад 700 тис. населення близько 1/2 складають чорногорці, які за мовою та культурою мало відрізняються від сербів, а близько 1/3 — власне серби) була проголошена незалежною республікою.

12.4. Форма та динаміка міжетнічних конфліктів. Технології врегулювання міжетнічних конфліктів

За формою прийнято розрізняти латентні (приховані) та актуалізовані (відкриті конфлікти). За характером дій розрізняють також ненасильницькі (мітинги, демонстрації, пікети, прийняття інституційних рішень, акції "громадянської непокори" тощо) та насильницькі (у формі відкритих зіткнень за участю регулярних військ, а також бойових дій озброєних ополченців, які супроводжуються жертвами, руйнуваннями, підпалами, взяттям заручників, потоками біженців, вимушеними переселенцями).

У ході міжетнічних конфліктів можна простежити певну **динаміку**:

- поступове загострення конфлікту за рахунок залучення усе більш активних сил, а також за рахунок накопиченого досвіду боротьби;

- збільшення кількості проблемних ситуацій та загострення початкової проблемної ситуації;
- збільшення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту в бік його загострення, залучення до конфлікту нових осіб;
- зростання емоційної напруги, що супроводжується мобілізаційними або дезорганізуючими діями учасників конфліктів;
- для міжетнічного конфлікту є характерним формування образу зовнішнього ворога, прагнення до перемоги будь-якою ціною, а компроміс можливий у разі капітуляції ворога;
- для етнічних конфліктів характерна інтернаціоналізація, залучення третіх сил чи міжнародних організацій.

Технології врегулювання міжетнічних конфліктів:

- етнічний конфлікт найлегше зупинити на початковій стадії, коли він ще не набув широкомасштабного характеру;
- до найефективніших засобів гальмування конфліктів належить застосування санкцій різноманітного характеру (економічні, політичні, дипломатичні, військові); збройне втручання є крайнім засобом вирішення конфлікту, коли він набуває насильницьких форм, масово порушуються права людини; якщо збройні сили використовуються на території інших країн, то обов’язковими є санкції ООН;
- у міжетнічних конфліктах збройного характеру обов’язково досягти припинення бойових дій та перемир’я сторін;
- одним зі способів урегулювання міжетнічних конфліктів є запрошення сторін, які ворогують за стіл переговорів.

Способи врегулювання міжетнічних конфліктів:

1. Повна перемога однієї зі сторін — урегулювання конфлікту з позиції сили. У результаті подібних наслідків переможна сторона залишиться ображеною, і ця образа передасться до наступних поколінь, що може призвести до нового збройного конфлікту.

2. Взаємне виснаження обох сторін. У такому разі за допомогою посередників можна владнати конфлікт, тимчасово задовольнивши вимоги учасників, однак конфлікт може набути латентного характеру.
3. Нарешті, можливе взаємне задоволення вимог обох сторін на основі вироблення компромісних рішень. У такому випадку міжетнічний конфлікт може мати латентний характер ще досить тривалий час.

Питання для самоконтролю

1. Визначте специфіку міжетнічних конфліктів.
2. Назвіть причини міжетнічних конфліктів.
3. Якою є роль соціально-психологічних факторів у формуванні міжетнічної напруженості?
4. Наведіть приклади міжетнічних конфліктів.
5. Чому після розпаду СРСР розпочалися етнічні конфлікти на пострадянському просторі?
6. Який міжетнічний конфлікт на пострадянському просторі є найбільш напруженим, тривалим?
7. У чому полягають головні причини чеченської кризи?
8. Проаналізуйте грузинсько-абхазький та карабаський конфлікти.
9. Покажіть головні наслідки міжетнічного конфлікту в Боснії та Герцеговині.
10. Які ви знаєте шляхи подолання міжетнічних конфліктів?

Теми рефератів

1. Сутність та природа міжетнічних конфліктів.
2. Міжетнічні конфлікти на пострадянському просторі.
3. Арабо-ізраїльський конфлікт: причини, хід, наслідки.
4. Грузинсько-абхазький та карабаський конфлікти на пострадянському просторі.
5. Міжетнічні конфлікти у країнах Європи.
6. Причини міжетнічних (міжнаціональних) конфліктів та шляхи їх подолання.

Література [10; 17; 20; 30; 31; 32; 37; 46]

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III. СУЧАСНА ЕТНІЧНА КАРТИНА ЛЮДСТВА

Тема 13. Австралія та Океанія

13.1. Історико-географічне районування Австралії та Океанії.
13.2. Етногенез та етнічна історія регіону.
13.3. Європейська колонізація Австралії та Океанії та її вплив на розвиток континенту.
13.4. Сучасний етнічний склад населення Австралії та Океанії.
13.5. Антропологічна та релігійна класифікація сучасного населення Австралії та Океанії. Основні риси господарсько-культурного життя населення регіону.

13.1. Історико-географічне районування Австралії та Океанії

Австралія з прилеглими до неї або розкиданими на тисячі кілометрів островами Тихого океану (Океанія) є найменшим за площею континентом планети — приблизно 9 млн кв. км. Чисельність населення континенту за різними даними складає приблизно 40 млн осіб, із яких понад 22 млн мешкає, власне, в Австралії – державі на материку Австралія та прилеглому до нього острові Тасманія (площа 7,7 млн кв. км). За площею Австралія є шостою державою у світі (після Російської Федерації, Канади, Китайської Народної Республіки, США та Бразилії).

В історико-географічному відношенні Австралія та Океанія поділяється на Австралію, Полінезію, Меланезію та Мікронезію.

До складу **Полінезії**, яка охоплює територію від Гавайських островів до Нової Зеландії, входять такі держави та залежні території: Нова Зеландія (понад 4 млн осіб), Гавайські острови (з 1959 р. — штат США, населення до 1,4 млн осіб), деякі острови Кірибаті (невелика острівна держава, острови якої розкидані в Океанії на відстані в кілька тисяч кілометрів), Тонга,

Тувалу, Французька Полінезія (заморська територія Франції, 270 тис. осіб), **Уолліс** та **Футуна** (заморська територія Франції, 15 тис. осіб), о. **Піткерн** (Велика Британія), **Американське** Самоа (США, 60 тис. осіб), ряд островів Нової Зеландії, о. **Пасхи** (Чилі, 3 тис. осіб) тощо.

До складу **Меланезії** (площа 940 тис. кв. км, населення понад 8 млн осіб) входять: Папуа Нова Гвінея — незалежна держава, у східній частині острова Нова Гвінея (понад 5 млн осіб, західна половина острова входить до складу Індонезії, її часто відносять до Південно-Східної Азії), Республіка Вануату (понад 200 тис. осіб, охоплює архіпелаг Нові Гебриди з 60 островів), Соломонові острови (понад 300 тис. осіб), Фіджі (понад 1 млн осіб), Нова Каледонія (заморська територія Франції, 160–170 тис. осіб), острови Санта-Крус, Бісмарка, Лоялті тощо.

Мікронезія охоплює Федеративні Штати Мікронезії (понад 110 тис. осіб), Кірибаті (загальна площа водної акваторії цієї острівної держави в Полінезії та Мікронезії досягає 5 млн кв. км, населення понад 100 тис. осіб). Маріанські острови (в тому числі Гуам та Північні Маріанські, володіння США — населення близько 300 тис. осіб), Палау (понад 20 тис. осіб), Науру (12 тис. осіб) та Маршаллові острови (60 тис. осіб). Згідно з іншою класифікацією Мікронезія складається з Маріанських, Каролінських, Маршаллових островів, Гілберта та Науру. Сучасне населення Океанії, незважаючи на європейську колонізацію XIX — початку XX ст., зберегло в основній масі етнічне обличчя та основні риси господарсько-культурного життя, хоча духовна культура полінезійців, меланезійців та мікронезійців зазнала значних змін. Австралія, на відміну від Океанії, по суті, перетворилася на європейську країну з характерними для Європи (переважно Великої Британії) рисами матеріальної та духовної культури. Нова Каледонія, Гавайські острови та Нова Зеландія займають проміжне становище між місцевою та європейською культурою з переважанням останньої у Новій Зеландії.

13.2. Етногенез та етнічна історія регіону

Перші поселенці на території Австралії — австралійці-аборигени — з'явилися на континенті приблизно 40–50 тисяч років тому і походили з Молуккських островів Південно-Східної Азії, що на той час з'єднувалися суходолом з материком. За іншими даними, зокрема археологічними, заселення Австралії відбувалося у добу пізнього палеоліту (40–10 тис. р. до н. е.). Це значною мірою підтверджує матеріальна та духовна культура аборигенів, яка є характерною для доби пізнього палеоліту (до приходу європейців корінне населення не займалося землеробством, майже не знало лука та стріл, човнів). Головним заняттям австралійців-аборигенів було полювання на кенгуру, інших сумчастих тварин та птахів за допомогою списів і бумеранга, а також збиральництво. Рибальство не відігравало в австралійців-аборигенів значної ролі. Жили австралійці у тимчасових куренях та вітрових заслонах, ведучи кочовий спосіб життя. Аборигени о. Тасманія також жили в дуплах дерев.

На кінець XVIII ст. на території сучасної Австралії проживало близько 200 тис. осіб, які розмовляли понад 200 спорідненими мовами. Найвідомішими серед австралійських мов, що утворюють австралійську мовну сім'ю, були дампська, арандська, гарад'єрська, наррін'єрська, вадюгська та інші. Австралійські аборигени належать до австралоїдної раси.

Образотворче мистецтво аборигенів Австралії, як і фольклор, тісно пов'язувалося з релігією. Широко практикувалися різьба, випалювання, фарбування, танці й музика.

Освоєння островів Полінезії розпочалося у середині I тис. до н. е. і тривало близько 2 тисяч років. У III ст. н. е. були освоєні Гавайські острови, в VI ст. — Тонга, VII ст. — о. Пасхи, в X ст. — Нова Зеландія, в XIV ст. — Тувалу.

Етногенез полінезійців і нині є дискусійним питанням. Існує кілька головних теорій походження полінезійців. Ще в 1846 р. відомий дослідник Горацію Хейл висловив думку, що прабатьківщиною полінезійців є Молуккські острови. Більшість етнологів схиляються до думки, що прабатьківщиною

полінезійців є о. Тайвань (вони посилаються на антропологічну та лінгвістичну близькість корінного населення острова). Відомий норвезький мандрівник Тур Хейєрдал доводив південноамериканське походження полінезійців. Є версії, що групи мореплавців з Південно-Східної Азії проникли через Меланезію та Мікронезію на західні обрії Полінезії. Тут в умовах порівняної ізоляції завершилося формування антропологічного типу та головних особливостей загальнополінезійської культури.

Приблизно в цей самий час були заселені острови Меланезії вихідцями з Нової Гвінеї, про що свідчить близькість мов папуасів із рештою населення Меланезії. Кілька тисяч років тому були заселені й острови Мікронезії.

Перші європейці (іспанці та португальці) з'явилися на території Австралії та Океанії у XVI–XVII ст. Вважається, що першим відвідав деякі острови Океанії під час своєї навколосвітньої подорожі у 1521 р. Фернан Магеллан. Іспанський мореплавець А. Менданья де Нейра в 1568 р. відкрив Соломонові острови Полінезії, а у 1595 р. — Маркізькі острови та острови Санта-Крус. У відкритті островів Полінезії та Меланезії аж до XIX ст. брали участь, крім іспанців та португальців, голландські, французькі, англійські та російські мореплавці.

Острови Мікронезії були відкриті іспанцями в XVI ст. та одразу стали колоніями Іспанії аж до кінця XIX ст.

Австралійський континент та Нова Зеландія були відкриті в XVII ст. голландським мореплавцем А. Тасманом. Але до кінця XVIII — початку XIX ст. основна частина Австралії та Океанії, за винятком Мікронезії, не була об'єктом європейської колонізації.

До початку європейської колонізації (до XIX ст.) Океанії корінне населення Меланезії складало близько 2,2 млн осіб, Полінезії — 1,1 млн, Мікронезії — 200 тис.

13.3. Європейська колонізація Австралії та Океанії та її вплив на розвиток континенту

Як уже зазначалося, першими розпочали колонізацію Океанії іспанці, які у XVI ст. встановили контроль над основною частиною островів Мікронезії.

Перше європейське поселення власне в Австралії Порт-Джексон (майбутній Сідней) було засновано в 1788 р. англійськими каторжанами. До 20-х років XIX ст. Австралія слугувала місцем для в'язнів та виселених з Британських островів. Добровільна колонізація Австралійського континенту вихідцями з Великобританії розпочалася у 20-х роках XIX ст. та була пов'язана з бурхливим розвитком вівчарства на континенті. Відкриття величезних покладів золота у провінції Вікторія в середині XIX ст. призвело до масового переселення вихідців із Великобританії та інших європейських країн. Чисельність населення Австралії упродовж 1851–1861 рр. зросла втричі та досягла 1,2 млн осіб, а до початку XX ст. становила приблизно 3 млн осіб.

Освоєння Австралії європейцями, з одного боку, сприяло розвитку вівчарства та інших галузей сільського господарства, видобувної та обробної галузей промисловості, будівництва міст та залізниць, а з другого — поява європейців призвела до винищення або відселення у малопридатні напівпустельні та пустельні райони країни австралійців-аборигенів. Острів Тасманія у 70-х роках XIX ст. у результаті британської колонізації повністю позбувся корінного населення.

Наприкінці XVIII ст. розпочалася британська колонізація Нової Зеландії, яка супроводжувалася безперервними війнами з корінним населенням — маорі, що було частково знищено, а частково витіснено у центральні гірські райони островів. Як і в Австралії, господарська діяльність у Новій Зеландії була зосереджена на вівчарстві та інших галузях сільського господарства, значних покладів корисних копалин тут виявлено не було.

Упродовж другої половини XIX — на початку XX ст. основна частина Полінезії та Меланезії була поділена між європей-

ськими країнами: Німеччиною (Західне Самоа), Великою Британією та Францією. Наприкінці XIX ст. США встановили контроль над Гавайськими островами, які з 1959 р. стали окремим штатом США. Колонізація більшості островів Полінезії, за винятком Гавайських островів, куди переселялися американці, японці, португальці та філіппінці, та Нової Зеландії (колонізована англійцями) не призвела до істотної зміни етнічного складу населення та традиційного господарсько-культурного устрою.

У колонізації Меланезії у другій половині XIX — на початку XX ст. брали участь англійці, французи та німці. Східна частина Нової Гвінеї була поділена між Німеччиною та Великою Британією, а західна — увійшла до складу Нідерландської Індії (Індонезія). Нова Каледонія відійшла до Франції, куди поселилася значна група французів, особливо каторжан. Вануату, Фіджі, Соломонові та деякі інші острови Меланезії відійшли до Великобританії, архіпелаг Бісмарка – до Німеччини. Європейці практично не селилися на островах Меланезії, тому, за винятком Нової Каледонії, основну масу населення складали корінні жителі. На островах Фіджі з кінця XIX ст. на плантаційні роботи масово завозилися робітники з Індії, які істотно змінили етнічний склад населення островів.

Після іспансько-американської війни 1898 р. острів Гуам перейшов до США, а решта частини іспанської Мікронезії — до Німеччини. У 1914 р. Німецька Мікронезія була захоплена Японією, а острів Науру перейшов під управління Австралії. Після закінчення Другої світової війни усі японці були виселені з Мікронезії, колишні японські володіння стали територією, підмандатною ООН під управлінням США. У 50-х роках США проводили тут ядерні випробування. У наш час уся Мікронезія, окрім Гуаму, стала незалежною.

Після поразки Німеччини у Першій світовій війні її найбільше володіння в Меланезії — Нова Гвінея — відійшло під контроль Британської Співдружності націй, до якої входить Австралія. Решта островів Меланезії залишалися у складі Великобританії та Франції. Після Другої світової війни більшість

островів Меланезії та Полінезії отримали незалежність, решта стала автономними одиницями у складі Великої Британії, Франції, США та деяких інших країн.

13.4. Сучасний етнічний склад населення Австралії та Океанії

Сучасний етнічний склад населення Австралії та Океанії відрізняється надзвичайною строкатістю. Поряд з корінним населенням у регіоні присутні значні групи нащадків європейських колоністів, вихідців з азіатських країн, а також змішаного населення.

Населення Австралії складається, головним чином, із нащадків англійців, шотландців, ірландців, а також вихідців з інших європейських країн (українська діаспора Австралії нараховує 35 тис. осіб). Однак близько 20 % населення країни народилися поза межами Австралії (Велика Британія, Нова Зеландія, Німеччина, Нідерланди, Італія, Греція, колишня Югославія, а також В’єтнам, Філіппіни, Китай). У цілому, понад 90 % населення вважаються англо-австралійцями, що розмовляють англійською мовою. Англомовними є також англо-новозеландці, які складають понад 80 % населення Нової Зеландії, по 10 % припадає на корінних маорі та вихідців з європейських і азіатських країн.

На відміну від Нової Зеландії, де корінне населення складає 10 %, в Австралії місцевих аборигенів залишилося менше 1 % (разом із метисами). Найкраще зберегли свої мови та етнічні риси ті аборигени, що мешкають у резерваціях Північної та Західної Австралії, решта значною мірою європеїзувалася.

У Новій Гвінеї основне населення складають папуаси, що розмовляють близько 700 папуаськими мовами.

На островах Меланезії мешкає понад 200 етносів, які розмовляють мовами австронезійської мовної сім’ї, до 100 тис. осіб — папуаськими мовами.

Від 1/4 до 1/3 населення Нової Каледонії складають нащадки французьких колоністів, а на Фіджі 37 % населення є вихід-

цями з Індії. Решта населення островів представлена корінними народами.

Сучасне населення Гавайських островів за етнічною ознакою складається з корінних гавайців (разом із метисами – близько 1/3 населення), американців США (до 1/3 населення), решта жителів представлена японцями, португальцями, філіппінцями та іншими мешканцями. На інших полінезійських островах корінне населення (за винятком Нової Зеландії) складає основну частину при незначній долі вихідців з Європи. Полінезійські мови належать до східноокеанської групи океанійської гілки австронезійської сім'ї (в інших джерелах вони зустрічаються під назвою малайсько-полінезійські мови), якими розмовляє близько 40 народів — маорі, самоанці, тонганці, гавайці та інші.

Західна та Східна Мікронезія істотно відрізняються одна від одної, оскільки перша змінилася внаслідок колонізації, а друга практично залишилася на родоплемінному рівні розвитку. В Західній Мікронезії переважають вихідці з південної Азії, а у Східній — власне мікронезійці, що належать до мікронезійської групи австронезійської мовної сім'ї.

Особливу культурну трансформацію пережив острів Гуам (180 тис. осіб), що став наприкінці XIX ст. колонією США, а пізніше перетворений у військово-морську базу. Поруч із корінним населенням чаморро тут проживають десятки тисяч американців та філіппінців.

13.5. Антропологічна та релігійна класифікація сучасного населення Австралії та Океанії. Основні риси господарсько-культурного життя населення регіону

На сьогоднішній день в Австралії та Океанії представлені практично усі раси та змішані групи, однак за кількістю переважають різні варіанти європеоїдної раси: Австралія, Нова Зеландія, значна частина населення Гавайських островів (американці та португальці), Нової Каледонії (французи), Гуам (американці), Фіджі (більша частина вихідців з Індії), частково

інші острови Океанії. Представники монголоїдної раси присутні серед вихідців з Азії – японців, філіппінців, в'єтнамців, китайців тощо, які мешкають в Австралії, Новій Зеландії та на Гавайських островах. Негроїдна раса представлена серед окремих груп афроамериканців Гавайських островів. До австралоїдної раси належать частина австралійців-аборигенів, папуаси, меланезійці. Полінезійці та мікронезійці є контактним типом між монголоїдною та австралоїдною расами зі значним впливом європеоїдної. Південноіндійський расовий тип представлений серед дравідомовних вихідців з Індії на Фіджі; змішані групи між полінезійцями та європейцями зустрічаються на Гаваях та деяких інших островах, між австралійцями-аборигенами та європейцями в Австралії.

Релігійний склад населення Австралії та Океанії зазнав кардинальних змін у результаті європейської колонізації. Основна частина населення регіону на сьогоднішній день сповідує різні течії протестантизму та католицизм, але у корінних народів у християнській релігії зберігаються значні елементи традиційних вірувань. Найістотніше риси тотемізму, анімізму, фетишизму та магії зберігаються у частини австралійців-аборигенів і папуасів.

Господарсько-культурне життя корінного населення Океанії, на відміну від етнічного, релігійного та антропологічного складу, зазнало менших змін, незважаючи на те, що все більше корінних мешканців працює у сфері послуг, галузях переробної чи видобувної промисловості.

Мешканці островів займалися землеробством (таро, ямс, батат, цукрова тростина, хлібне дерево, овочі, фрукти, банани, кокосова пальма), тваринництвом (свині, собаки, кури), рибальством, у меншій мірі полюванням та збиральництвом. При цьому в східній частині Мікронезії переважало рибальство, а в Полінезії воно відігравало не меншу роль, ніж різні галузі сільського господарства. На відміну від меланезійців, полінезійці були відомі як великі мореплавці, що перетинали водні простори, орієнтуючись за сонцем та зірками на своїх багатомісних човнах.

Мікронезійці займалися гончарством і ткацтвом. Будинки споруджували на кам'яних стовпах і палях. Між окремими островами був обмін, а як гроші використовували раковини та намисто.

Меланезійці спеціалізувалися на плетінні з гілок корзин, сумок. У доколонізаційний період меланезійці не знали металу, а засоби праці та зброя виготовлялися з каменю, мушлі, черепахових панцерів, кісток, зубів тварин та дерева. Полінезійці та мікронезійці також не знали металів, більш того, в полінезійців із ремесел найбільш розвиненим було плетіння з гілок предметів побуту.

Наприкінці XVIII ст. у ряду полінезійських народів (гавайці, таїтяни, тонга) почали виникати перші держави. З того часу організовувалися 4–5-річні школи, а корінне населення о. Пасхи створило свою писемність. На жаль, більша частина дощечок з ієрогліфами до нас не дійшла. Народна творчість у полінезійців була розвинена краще, ніж у західних сусідів. Образотворче мистецтво представлене різьбою по каменю, дереву, кістці. Жителі о. Пасхи витесували із м'якого каменя величезні статуї. Широкого розвитку набуло і музичне мистецтво.

У наш час основа економіки Океанії — це виробництво на експорт продуктів із кокосової пальми та ванілі. Головними продовольчими культурами є рис, ананас, банани. Добре розвинене рибальство та морські промисли, зокрема вирощування перлин.

Питання для самоконтролю

1. Які історико-географічні райони Австралії та Океанії ви знаєте?
2. У якій країні мешкають маорі?
3. Окресліть територію розселення полінезійців.
4. Які острови Океанії заселяють меланезійці?
5. Яку територію охоплює Мікронезія?
6. До складу якої країни входить острів Пасхи?

7. Якою є чисельність австралійців-аборигенів?
8. У якому році корінні жителі Тасманії припинили своє існування?
9. До якого расового типу належать папуаси?
10. Покажіть сучасний етнічний склад населення Гавайських островів.

Теми рефератів

1. Етнічна карта населення Австралії та Океанії.
2. Європейська колонізація Австралії та Океанії та її наслідки.
3. Формування сучасного етнічного і антропологічного складу населення Австралії та Океанії.
4. Етногенез та етнічна історія англоавстралійців та англоновозеландців.
5. Етнічні процеси в сучасній Полінезії.
6. Міжетнічні відносини і конфлікти у країнах Австралії та Океанії.

Література [8; 12; 14–16; 18; 23; 46]

Тема 14. Північна та Латинська Америка

14.1. Історико-географічне районування Америки.
14.2. Етногенез та етнічна історія населення Північної та Латинської Америки до європейської колонізації.
14.3. Колонізація іспанцями та португальцями Латинської Америки та зміна етнічного складу населення регіону.
14.4. Європейська колонізація Північної Америки та її наслідки.
14.5. Етнічна карта сучасної Північної та Латинської Америки.
14.6. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону.
14.7. Релігійний склад населення регіонів. Основні риси господарсько-культурного життя населення Північної та Південної Америки.

14.1. Історико-географічне районування Америки

Америка — частина світу в Західній півкулі між Атлантичним та Тихим океаном, що поділяється на два материки — Пів-

нічну та Південну Америку. Часто з Північної виділяють і Центральну Америку. Загальна площа території материків перевищує 42 млн кв. км. В обох континентах проживає більше 500 народів, які мешкають у понад 50 країнах та автономних регіонах, що є частиною Європейських держав. Географічні та кліматичні умови для проживання людини більш сприятливі у Північній Америці, що створило кращі передумови для її подальшого розвитку.

В Європейській історіографії в епоху Великих географічних відкриттів XV–XVII ст. сформувалася точка зору про Америку як єдину частину світу. З точки зору етнолінгвістичної та господарсько-культурної класифікації етнологи поділяють Америку на Північну (США та Канада) та Латинську, де переважають романські мови (іспанська, в Бразилії — португальська). У Центральній Америці розташовані Мексика, Гватемала, Гондурас, Беліз, Нікарагуа, Сальвадор, Коста-Рика, Панама, а також ряд острівних країн Карибського басейну (Куба, Гаїті, Домініканська республіка, Ямайка, Гренада, Багамські острови, Барбадос, Тринідад і Тобаго тощо). До країн Південної Америки належить Колумбія, Венесуела, Еквадор, Гайана, Суринам, Гвіана (заморський департамент Франції), Перу, Болівія, Парагвай, Чилі, Уругвай, Бразилія.

До найбільших за площею країн Америки належать Канада, США, Бразилія, Аргентина та Мексика. За чисельністю населення найбільшими є США (понад 300 млн осіб, третє місце у світі), Бразилія (близько 200 млн осіб), Мексика (понад 110 млн), Колумбія (46 млн), Аргентина (понад 40 млн осіб), Перу (понад 30 млн).

14.2. Етногенез та етнічна історія населення Північної та Латинської Америки до європейської колонізації

За даними археології, перші люди з'явилися на території Америки приблизно 40 тис. років до н. е. Заселення Америки відбувалося через Північно-Східну Азію, а саме через переши-

йок між Чукоткою і Аляскою, що колись існував. Далі населення освоїло західні райони Північної Америки, а пізніше розселилося у Центральній та Південній частині континенту, цей процес тривав 20–30 тисяч років. Це підтверджують дані антропології стосовно корінного населення Америки, що виявляють схожість американоїдів за найбільш стійкими антропологічними ознаками з монголоїдами Старого Світу.

Одним із надзвичайно складних завдань, що не вирішені й у наш час, залишається вивчення і класифікація мов корінного населення Америки. Згідно з етнолігвістичною класифікацією індіанські народи Америки поділяються на 15 мовних сімей.

1. Ескімосько-алеутська сім'я. До неї належать ескімоси, що населяють Алеутські острови, приполярні області Аляски, Північної Канади, Гренландії.
2. Атапаскська сім'я або на-дене. Племена (навахи, апачі), що говорять мовами на-дене, розселені дуже широко — від Аляски до Мексики.
3. Алгонкіно-вакашська сім'я. Племена цієї мовної сім'ї, яких у наш час нараховується близько 150 тис. індіанців, заселяли північний схід, район Великих Озер.
4. Сім'я хока-сіу. Мовами цієї сім'ї говорили багаточисельні племена (дакота, ірокези) у центральних та східних районах Північної Америки (близько 400 тис. осіб).
5. Юто-ацтекська сім'я. Одна із найбільших мовних сімей у минулому, нею говорили у державі ацтеків та на південному заході Північної Америки. У наш час більше 4 млн індіанців розмовляють мовами цієї сім'ї.
6. Сім'я мов майя-соке. Ці мови (майя, кіче, хуастеки, соке, туанаки) поширені на півострові Юкатан у південній Мексиці та Гватемалі (до 10 млн осіб).
7. Мовна сім'я чібча. Мови цієї сім'ї використовуються індіанцями Центральної та північної частини Південної Америки (близько 500 тис. осіб).
8. Аравакська сім'я. Народи цієї сім'ї проживали на півночі Південної Америки (більше 500 тис. осіб).

9. Карибська мовна сім'я. Багаточисельні і войовничі племена, що розмовляли мовами цієї групи, проживали на північ від Амазонки та на островах Карибського моря. У наш час ними володіє від 100 до 150 тис. осіб.
10. Сім'я тупі-гуарані. Народи і племена, що розмовляли мовами цієї сім'ї, розселилися від Анд до Атлантики в середній частині Південної Америки. Мова гуарані була свого роду міжплемінною мовою для місцевих племен. І сьогодні цією мовою говорить більшість населення Парагваю.
11. Сім'я кечуа. Мова кечуа — найбільш поширена з індіанських мов, що збереглися. Нею розмовляє нині більше 20 млн індіанців Перу, Еквадору, Болівії. Однак лише в Перу та Болівії ця мова, поряд з іспанською, визнана державною. У минулому ця мова використовувалася в імперії інків.
12. Сім'я аймара. У минулому мова аймара була другою за значенням у державі інків, а у наш час цією мовою розмовляє індіанське населення Болівії та Перу (4 млн осіб).
13. Арауканська мовна сім'я (мапуче). Колись ця мова була поширена серед багатьох племен, що населяли сучасну Аргентину та південь Чилі (близько 300 тис. осіб).
14. Сім'я пуельче. У центральній Аргентині мешкали небагаточисельні племена, що розмовляли цими мовами. Заселення Аргентини європейцями призвело до повного знищення цього населення.
15. Сім'я чон. Племена, що розмовляли мовами сім'ї чон, також були повністю знищені. До них належали і відомі вогнеземельці.

До приходу європейців основна частина корінного населення Америки була зосереджена у гірських областях Центральної та Південної Америки, де склалися землеробські цивілізації, що утворили свої держави (ацтеки, інки, майя, чібча-муїски). Більша частина території Америки була заселена багаточисельними племенами, що не вийшли за межі первіснообщинної формації. Загалом чисельність корінних народів доколумбової Америки на межі XV–XVI ст. становила від 15–20 до 40–50

млн осіб, до яких належали близько 300 народів, при цьому на території сучасних США та Канади мешкало приблизно 2–3 млн осіб. Нечисленним було населення і сучасних Бразилії та Аргентини.

Поруч із розрізненими індіанськими племенами в Америці тривалий час існували потужні державні утворення. Одним із таких утворень була держава ацтеків. У XIII ст. ацтеки вторгнулися у долину Мехіко і заснували місто Теночтітлан (Мехіко). Вони поступово підкорили і схилили до воєнного союзу місцеві індіанські племена і утворили державу, що займала панівне становище до війни у XVI ст. з іспанцями.

Однак на місці держави ацтеків ще задовго до нашої ери існувала розвинена культура ольмеків, тольтеків і сапотеків. Ацтеки виявилися лише спадкоємцями минулого розвитку місцевого населення, що займалося зрошувальним землеробством, ремеслом та торгівлею. Вміли ацтеки виплавляти метали: мідь, срібло, золото. Загальне керівництво державою здійснювали два вожді, яких обирали по черзі тільки ацтеки. Столиця Теночтітлан поділялася на чотири райони, в кожному з яких було по п’ять кварталів. Населення такого кварталу складалося з групи сімейних общин на чолі із старійшиною. Рабовласницька держава ацтеків утримувала постійне військо.

На південь від держави ацтеків, у тропічних лісах і саванах Центральної Америки (південна Мексика, Беліз, Гондурас) археологи відкрили пам’ятки стародавньої культури під назвою міст-держав індіанських племен майя. На час вторгнення іспанців (XVI ст.) збереглося лише близько 15 самостійних областей (провінцій) з кількістю населення до 120 тис. осіб. Вони постійно ворогували між собою, а їхні головні міста Майяпан та Чичен-Іца зберігали лише залишки колишньої слави. На чолі міста стояв місцевий управитель (халач-вінік), за розпорядженням якого збиралася данина, будувалися храми, дороги. Господарство ґрунтувалося на землеробстві, а земельні ділянки періодично змінювали. Обробку ділянок проводили групи рабів та общинників, що об’єднувалися за територіальним принципом.

Ще у VI ст. н. е. у Андах в Куско (Перу) почалося об'єднання племен кечуа, серед яких був клан інків. У XI–XIII ст. сформувався войовничий союз під проводом інків, який спустився з гір до узбережжя Тихого океану і підкорив інші землеробські індіанські племена. У XV ст. держава інків стала найбільш потужною на континенті. Головне місто інків Куско поділялося на дві частини: Ханан і Хурин. Кожна із цих частин поділялася на родові групи. Правитель держави, верховний інка (Сапа Інка) обирався почергово від обох частин міста. Інки виділялися серед іншого населення тим, що розмовляли, крім державної мови кечуа, особливою мовою, носили прикраси із коштовних каменів та золота.

Об'єднанню інших підкорених індіанських племен сприяло прокладання головної дороги, що простягалася через усю державу з півдня на північ. Ці дороги були настільки якісними, що їх експлуатують і тепер.

Основою господарства інків було зрошувальне землеробство. Кожна сім'я, що входила у общину, наділялася земельною ділянкою, яку повинна була обробляти. Велику роль у житті держави відігравали жерці. Верховний інка вважався сином сонця, і за його вказівкою (прилюдне опускання золотої мотики у землю) розпочинався посів кукурудзи. Культ сонця був центральним у релігійній системі інків, до якого додавалися культи стихій та рослин.

На території сучасної Колумбії до приходу іспанців існували міста-держава чібча-муїсків, основою господарства яких було землеробство та ремесла.

14.3. Колонізація іспанцями та португальцями Латинської Америки та зміна етнічного складу населення регіону

Європейська колонізація американського континенту розпочалася майже одразу після відкриття Америки у 1492 р. Христофором Колумбом. Першими до колонізації приступили іспанці та португальці, які брали активну участь у Великих географічних відкриттях. Зокрема, на початку XVI ст. перші

іспанські конкістадори колонізують острови Карибського басейну — Кубу, Гаїті, Ямайку, Багамські острови та інші. У пошуках золота та срібла у цей час відбуваються численні іспанські експедиції у глиб континенту, завоювання якого розпочалося з 1519 р. вторгненням загону Е. Кортеса з 400 осіб на територію імперії ацтеків. Використовуючи перевагу вогнепальної зброї та відсутності у індіанців коней, постійне поповнення війська іспанськими конкістадорами, а також союз ворожих до ацтеків племен, зокрема тарасків, міштеків, сапотеків, які масово приєднувалися до іспанського війська, Е. Кортес упродовж 1519–1521 рр. завоював державу ацтеків, зруйнував Теночтітлан, а на його місці побудував Мехіко — столицю віце-королівства Нова Іспанія, кордони якого у XVIII ст. простягалися від затоки Св. Франциска у Каліфорнії до Панамського перешийка. Упродовж століття іспанці підкорили юкатанських майя та колишніх своїх союзників.

Держава інків була завойована іспанцями на чолі Ф. Пісарро у 1531–1533 рр. Проте боротьба інків продовжувалася ще понад 40 років (повстання Тупак Амару 1572 р.), а розрізнені повстання спалахували навіть у XX ст. Після завоювання іспанці намагалися використати централізацію держави інків, сприяли поширенню мови кечуа, якою перекладалися християнські книги й велися проповіді, залучали перекладачів для спілкування з індіанськими племенами.

У 20–30-х роках XVI ст. іспанці завойовують Карибське узбережжя Південної Америки, просуваються також на територію сучасних Чилі, Аргентини, Уругваю, Парагваю. Таким чином, упродовж трьох століть територія іспанських володінь в Америці простягалася від сучасного канадського кордону (у 1763–1800 рр. Західна Луїзіана входила до складу іспанської колоніальної імперії) до Патагонії.

Іспанська колонізація Латинської Америки супроводжувалася масовим знищенням корінного населення внаслідок війн, тяжкої праці на рудниках, а особливо — хвороб, занесених європейцями, від яких індіанці не мали імунітету. За даними єпископа Бартоломе де Лас-Касаса, лише в іспанських воло-

діннях за 50 років XVI ст. було знищено близько 15 млн осіб. І хоча дані Лас-Касаса піддаються сумнівам, загибель мільйонів індіанців була очевидною. Зокрема, упродовж XVI ст. острови Карибського басейну залишилися без корінного населення, різко скоротилася чисельність індіанців у Центральній та Південній Америці. Цей процес тривав упродовж двох століть, лише з XVIII ст. чисельність населення в іспанських колоніях почала поступово відновлюватися.

Іспанська колонізація призвела до зміни в етнічному складі населення колоній. До Латинської Америки упродовж усього колоніального періоду переселилася значна частина вихідців з Іспанії. Нащадків переселенців з Іспанії, що народилися у колоніях, чисельність яких постійно зростала, називали **креолами**. Креолами були великі землевласники, торгівці, власники мануфактур, священики, значна частина міщан, офіцерів та солдатів колоніальних військ. У XVII–XVIII ст. вихідці з Іспанії компактно оселяються в регіонах Латинської Америки (Коста-Риці, окремих районах Мексики, на Антьокійському плоскогір'ї Колумбії, у долині Таріхи в Болівії, в Аргентині та інших регіонах), утворюючи значний прошарок сільського населення. Однак на початку XIX ст. креоли переважали лише в Коста-Риці, Аргентині та Уругваї, в інших регіонах вони складали від 5 до 25 % населення. За деякими даними, на початку XIX ст. креоли складали близько 20 % із понад 15 млн населення іспанських колоній. Попри те, що серед креолів було чимало багатих, до вищих адміністративних посад у колоніях допускалися лише уродженці метрополії, що стало однією з найголовніших причин визвольних війн 1810–1825 рр., рушійною силою яких були саме креоли (наприклад, Міранда та Болівар у Венесуелі, Х. де Сан-Мартін — в Аргентині).

З перших десятиліть іспанського завоювання унаслідок шлюбів іспанських конкістадорів з індіанками утворюється досить численна група змішаного населення — **іспансько-індіанські метиси**. Цьому сприяли і заборона іспанським урядом в'їзду до колоній незаміжніх жінок, і наявність тисяч не-

одружених конкістадорів, які в першій половині XVI ст. підкорили величезні простори нинішньої Латинської Америки. Метисами були дрібні землевласники та чиновники, службовці маєтків, ремісники. На початку XIX ст. метиси переважали лише в Центральній Америці, Парагваї та Чилі, у Мексиці вони становили 33–40 % (2 млн із 5–6 млн населення), приблизно стільки ж метисів було в Колумбії та Венесуелі, а на землях колишньої інкської держави частка метисів не перевищувала 10–15 % усього населення.

Масова загибель індіанців, особливо на островах та узбережжі Карибського моря, змусила іспанців уже з перших десятиліть колонізації завозити з Африки негрів-рабів, які разом із мулатами (нащадками європейців та африканців) складали основну масу населення багатьох островів Карибського моря, переважали на узбережжі Колумбії та Венесуели, мешкали на узбережжі Перу, Мексики, Еквадору, країн Центральної Америки. Контакти африканців та індіанців призвели до утворення у деяких районах Латинської Америки нечисленної групи змішаного африкансько-індіанського населення — самбо.

Етнічну самобутність вдалося зберегти лише великим індіанським народам (кечуа, аймара, ацтеки, майя), а також тим племенам, що проживали у важкодоступних районах. На початку XIX ст. індіанці переважали лише в Перу (77 %), Болівії (73 %), Еквадорі та Гватемалі (понад 2/3 населення цих країн), а в Мексиці, за деякими даними, індіанців було близько половини усього населення. В інших країнах індіанці складали незначний відсоток. Варто підкреслити, що в Парагваї, який тривалий час перебував у володінні ордену єзуїтів, незважаючи на переважання змішаного населення, більшість його жителів користувалося іспанською мовою та мовою гуарані.

Колонізація португальцями Бразилії розпочалася разом із іспанською колонізацією Латинської Америки. Уперше на її території побувала португальська експедиція П. Кабрала в 1500 р., а, власне, освоєння Бразилії розпочалося з 30-х років. XVI ст. заснуванням перших поселень на території сучасного штату Сан-Паулу. Однак до початку XVIII ст. центром португаль-

ської колонізації була Північно-Східна Бразилія, де були створені численні плантації тропічних культур, для роботи на яких застосувалася праця індіанців, а особливо негрів-рабів, яких із середини XVI ст. почали масово завозити до країни. У наступному столітті Північно-Східна Бразилія на кілька десятиліть була захоплена голландцями, упродовж 1630–1698 рр. на території сучасного штату Пернамбуку існувала республіка рабів утікачів — Пальмарес.

Відкриття великих запасів золота та алмазів у Мінас-Жерайсі на межі XVII–XVIII ст. призвело до масової європейської міграції і освоєння південного сходу Бразилії, де на середину XVIII ст. мешкало понад 2/3 населення колонії. У 1760 р. столиця Бразилії була перенесена з Салвадору до Ріо-де-Жанейро, що сприяло ще більшому розвитку цього регіону.

Походи озброєних загонів жителів Сан-Паулу та інших міст у глиб континенту в пошуках рабів сприяли колонізації внутрішніх районів Бразилії упродовж XVII–XVIII ст.

На початку XIX ст. на основі змішування європейців із неграми-рабами та індіанцями утворилася численна група мулатів та метисів, які разом із неграми складали понад 2/3 населення Бразилії (з 3–4 млн осіб). Решту населення становили європейці, а також нечисленні групи індіанців Амазонії. У 1822 р. Бразилія мирним шляхом отримує незалежність і перетворюється на конституційну монархію. Упродовж 1835–1846 рр. на Півдні Бразилії існувала незалежна республіка Ріо-Гранді, основну масу населення якої складали європейські іммігранти. Велику роль у створенні збройних сил республіки відіграв відомий європейський революціонер Дж. Гарібальді. Скасування рабства у 1888 р., проголошення республіки наступного року, масова імміграція з Італії, Португалії, Іспанії, Німеччини, Польщі, України та інших європейських країн наприкінці XIX — першій половині XX ст. різко змінили етнічну карту Бразилії, в якій європейський елемент почав переважати. Однак переселення понад 4 млн європейців охопило переважно південно-східні та південні штати, з них майже половина європейців осіла у штаті Сан-Паулу.

У цей період 10–12 млн європейських іммігрантів (більшість з яких складали вихідці з Іспанії та Італії) переселилися і до іспаномовних країн Латинської Америки. Однак європейська імміграція торкнулася здебільшого півдня Південної Америки (Аргентина, Уругвай, Чилі), в інших країнах європейських переселенців було набагато менше.

14.4. Європейська колонізація Північної Америки та її наслідки

На відміну від Латинської Америки, де провідну роль в колонізації відігравали іспанці та португальці, освоєнням території сучасних США та Канади займалися переважно англійці та французи. Щоправда, у IX ст. войовничі племена вікінгів, перетинаючи Атлантику, не раз діставалися до американських берегів. Кілька невдалих походів іспанців на Північ у пошуках золота змусили їх відмовитися від освоєння Північної Америки, тому англійці й французи, що з'явилися тут, одразу проголосили свою владу. Спочатку ця влада була номінальною, що виявлялася у зведенні кількох фортів на Атлантичному узбережжі, які захищали торгівців хутром. Взаємини з індіанцями здебільшого мали мирний характер, оскільки саме вони були головними постачальниками хутра.

Перелом наступив на початку XVII ст., коли з'явилися перші колоністи, яким потрібна була індіанська земля. Вирішальну роль у цьому процесі відіграла Англія, в якій обезземелення селян створило масу зайвого населення. За першими поселеннями пуритан у Новій Англії виникли колонії у Віргінії. Голландці та шведи, що брали активну участь у колонізації відповідно Нью-Йорка та Делавера, на середину XVII ст. були витіснені англійськими колоністами. Упродовж століття на східному узбережжі США було створено 13 колоній. Якщо у північних колоніях провідними галузями були фермерське господарство, ремесла та торгівля, розвивалося мореплавство, створювалися мануфактури, то на Півдні переважало плантаційне господарство із застосуванням праці негрів-рабів.

У середині XVIII ст. населення англійських колоній складало 1,3 млн осіб європейців і 300 тис. негрів-рабів. На 1783 р. населення тодішніх США не перевищувало 3 млн осіб.

Місцеве населення витіснялося і винищувалося найжорсткішими методами. Перетворити індіанців на рабів було неможливо, бо вони вважали, що краще вмерти, ніж жити у рабстві. Все ж до війни за незалежність західний кордон колоністів простягався не далі басейну р. Міссісіпі.

Переселенців із Франції було набагато менше, ніж англійців, хоча юридично ця держава до Семилітньої війни (1756–1763) володіла великими латифундіями не лише у Канаді, а й у басейні Міссісіпі аж до Нового Орлеану (Луїзіана). Основна маса переселенців із Франції зосередилася у провінції Квебек (Канада) по р. Св. Лаврентія. Упродовж XVII ст. до Квебеку переселилося до 10 тис. вихідців із північно-західних регіонів Франції. На 1763 р., коли французькі володіння в Америці були захоплені англійцями, франкомовне населення Квебеку досягло 70 тис. осіб. Нечисленним було франкомовне населення Луїзіани та Акадії. У 1803 р. територія Луїзіани на захід від Міссісіпі була продана Наполеоном США за 15 млн доларів, що удвічі збільшило територію країни.

Поразка Англії у війні за незалежність США змусила до 40 тис. прибічників королівства переселитися до Канади, особливо на територію сучасної провінції Онтаріо. Це, а також масове переселення до Канади вихідців із Великої Британії у першій половині XIX ст., змінили етнічну карту Канади на користь англомовного населення, хоча приріст населення серед франкоканадців був дуже високим.

У першій половині XIX ст. США повели відкриту війну з індіанцями і в 1845–1848 рр. захопили більше половини території Мексики. В цей час посилилися міграційні потоки з інших європейських держав: Нідерландів, Ірландії, Норвегії, Німеччини, Швеції. Якщо в перші десятиліття XIX ст., як і в попередній період, переважна більшість переселенців були вихідцями з Англії та Шотландії, то в наступні десятиліття 2/3

іммігрантів походило з Ірландії та Німеччини. Поряд з цим у 1860 р. у південно-західних та південних штатах нараховувалося 4 млн негрів-рабів. На західному узбережжі з'явилися переселенці з Японії та Китаю. Масове переселення європейців до США та Канади призвело до різкого зростання населення країн, освоєння величезних територій на Заході. Приміром, якщо в США у 1800 р. мешкало 5,2 млн осіб, то в 1820 р. — понад 9 млн, 1850 р. — 23 млн, 1861 р. — 32 млн, на межі XIX–XX ст. — близько 70 млн, на кінець Першої світової війни — понад 100 млн.

Нова хвиля еміграції до США та Канади розпочалась на межі XIX–XX ст. Значна частина іммігрантів походила зі Скандинавії, Південної та Східної Європи, в тому числі з України та Польщі. Українці селилися переважно у сільській місцевості, де займалися звичною для них сільськогосподарською працею. Так, у низці північних штатів США та Канади виникли осередки, що об'єдналися в українську діаспору. У 20-х роках XX ст. еміграційні потоки з Європи до Америки помітно зменшилися, і хоча вони тривали протягом всього століття, однак істотно не вплинули на етнічні процеси континенту, як раніше. Натомість збільшилася кількість переселенців з країн Азії, Північної Африки, а особливо з Латинської Америки. Мексиканці переважають у деяких районах південно-західних штатів — Каліфорнії, Техасу, Нью-Мексики, Аризони, Невади, Юти тощо, які до 1848 р. входили до складу Мексики. У Флориді не менше 1/3 населення складають іспанці, кубинці, пуерторіканці та вихідці з інших країн Латинської Америки. Пуерторіканська діаспора є вагомою також у найбільшому місті США — Нью-Йорку.

У наш час еміграція до США є дуже незначною і суворо регулюється законами. Етнічні процеси спрямовані державною політикою на стандартизацію побуту, культури, мови. Лише 10 % населення США вважають нерідною англійську мову, а проблеми расової дискримінації були вирішені після визнання рівноправності як принципу співіснування.

14.5. Етнічна карта сучасної Північної та Латинської Америки

На сьогодні основне населення США (70–75 % з 316 млн) складають англомовні американці, серед яких понад 30 млн — афроамериканці. Доволі численними є вихідці з Латинської Америки (за офіційними даними їх налічується понад 45 млн осіб), серед них — понад 30 млн мексиканців, 3 млн кубинців, 6–7 млн пуерторіканців. Досить численною є єврейська діаспора (близько 6 млн осіб), німецька (5,5 млн осіб, разом із австрійцями та германо-швейцарцями — до 7 млн), італійська (5 млн осіб), франкоканадська (до 3 млн, разом із вихідцями з Франції та франкомовних країн Європи — до 4 млн осіб), польська (3,5 млн осіб), українська (до 2 млн осіб), російська (1 млн осіб). Від 100 тис. до 1 млн осіб налічують у США шведська, норвезька, голландська, португальська, вірменська, сербська, хорватська, литовська, угорська, грецька, румунська та інші європейські діаспори, а також діаспори з Індії, Китаю, Японії, Пакистану, арабських країн, країн Вест-Індії. Чисельність корінного населення — індіанців, разом із метисами, не перевищує 0,5 % населення (понад 1,5 млн осіб).

У Канаді, поруч з англоканадцями (понад 50 %, зокрема й нещодавніх вихідців з Британських островів, Австралії та Нової Зеландії) та франкоканадцями (25 % населення — провінція Квебек та суміжні райони провінцій Онтаріо і Нью-Брансвік), мешкають численні групи європейських іммігрантів, особливо німців, італійців, українців (понад 1 млн осіб — 3 % населення). Помітною також є китайська (на заході Канади), індійська, арабська, латиноамериканська та єврейська (1 % населення) діаспора. Корінне населення — індіанці та ескімоси — на сьогоднішній день складає не більше 1 % населення країни, а разом із метисами — 2 %.

У Латинській Америці на сьогодні, поряд з існуванням численних індіанських народів та європейських іммігрантів, сформувалося основне етнічне ядро, яке складає абсолютну або відносну більшість населення тієї чи іншої країни, — мек-

сиканці, гватемальці, гондурасці, сальвадорці, нікарагуанці, костариканці, панамці, кубинці, гаїтянці, домініканці, пуерторіканці, колумбійці, венесуельці, еквадорці, перуанці, болівійці, чілійці, аргентинці, парагвайці, уругвайці, бразильці. За винятком Перу, Болівії, Еквадору, Гватемали кожен із цих народів складає від 80 до майже 100 % (Куба, Гаїті) населення країни. Індіанці переважають лише в Болівії (55 % населення), складають значну частину населення Перу та Гватемали (по 45 %), Еквадору (30–40 %). В інших країнах індіанців або не залишилося взагалі (Куба, Гаїті, Домініканська республіка, Ямайка, Багамські острови тощо), або вони складають від 1–10 % населення. У деяких країнах Латинської Америки значну частину населення становлять вихідці з Індії, Пакистану та інших азіатських країн. Приміром, у Гайані індо-пакистанці складають понад 50 % населення (решта – мулати, негри, метиси, індіанці, незначний відсоток європейців); у Суринамі — 37 % населення (15 % вихідці з Індонезії, решта – змішане населення, негри, незначний відсоток європейців); Тринідад і Тобаго — близько 1/3 населення (решта — змішані групи, негри, а також європейці). Японська та китайська діаспори представлені в Перу, Бразилії та деяких інших країнах, вихідці з арабських країн (особливо християни) — в Аргентині, Бразилії тощо.

14.6. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону

Європейська колонізація, тривалі контакти між європейцями, індіанцями та африканськими рабами спричинили формування строкатого антропологічного складу населення регіону. Якщо у США та Канаді на сьогодні переважна більшість населення належить до європеоїдної раси, то у країнах Латинської Америки населення різко відрізняється в антропологічному відношенні залежно від регіонів.

Представники європеоїдної раси складають основне населення лише в Аргентині, Уругваї та Коста-Риці. “Білі” також переважають на Кубі, в Чилі, Пуерто-Ріко та Бразилії. Остання

країна характеризується дуже строкатим антропологічним складом. У цілому, 55 % населення Бразилії є "білими"; 37 % — змішане населення, особливо мулати, а також метиси, окремі групи самбо; 6 % — негроїди, 2 % — індіанці та азіати. Індіанці та метиси португальсько-індіанського походження переважають в слабозаселених регіонах Амазонії (північний захід країн); на північному сході Бразилії понад 70 % населення складають мулати та негри; на південному сході переважають вихідці з Європи (особливо у штатах Сан-Паулу та Еспіріту-Санту); у південних штатах (Парана, Санта-Катаріна, Ріо-Гранді ду Сул — 15 % населення країни) європейці складають основну частину населення. У центральних регіонах Бразилії (Гояс, Токантінс, Мату-Гросу, Мату-Гросу ду Сул, столичний округ Бразилія) переважає змішане населення (метиси, мулати) при дуже високій долі вихідців з Європи, особливо навколо столиці.

В інших країнах Латинської Америки доля європейців є незначною — від 1 до 20 % (Гватемала та Гондурас — по 1 %; Парагвай — до 8 %; Сальвадор, Панама та Еквадор — по 10 %; Перу, Болівія та Домініканська республіка — по 15 %; Нікарагуа — 17 %; Колумбія та Венесуела — понад 20 %).

В англомовних та франкомовних країнах і заморських департаментах Вест-Індії (Антигуа і Барбуда, Багамські острови, Барбадос, Гваделупа, Гренада, Мартініка, Сент-Кітс та Невіс, Сент-Люсія, Ямайка) переважну більшість населення складають негри або мулати, а в Гаїті негрів більше ніж 95 %, тоді як європейці складають там не більше 0,1 %. Мулати переважають і в Домініканській республіці (близько 75 % населення).

В окремих країнах, залежно від регіонів, представлено ряд расових типів. Наприклад, у Колумбії при переважанні іспансько-індіанських метисів (55 % населення, білих — понад 20 %, мулатів, негрів та самбо — 23 %, індіанців та інших — 2 %) виділяється до семи антропологічних груп. На Атлантичному, частково Тихоокеанському узбережжях, а також у долинах річок Магдалена та Каука переважають мулати та негри. У південно-західних гірських районах країни більшість населен-

ня складають метиси з переважанням індіанської крові; в департаментах Сантандер і Північний Сантандер на кордонах з Венесуелою — метиси з переважанням іспанської крові, в інших гірських районах — класичні метиси. Європейці складають значну частину населення міст Колумбії, особливо Боготи, а також мешкають у департаментах Кальдас і Антьокія. В останньому департаменті в етногенезі населення брали участь баски, хрещені євреї, ліванські та сирійські християни, вірмени. Населення степів — Льянос, змішане в антропологічному плані, нагадує аргентинських скотарів гаучо. В малозаселених лісистих районах Амазонії переважає індіанське населення.

Метиси іспансько-індіанського походження переважають, крім Колумбії, в Парагваї та Гондурасі (понад 90 % населення); Сальвадорі — 85 %, Мексиці, Нікарагуа та Панамі — 70 %; Гватемалі — 53 %; Венесуелі — 50 % населення, Еквадорі та Чилі — 40–50 %; Перу — 37 %; Болівії — 30 %.

У цілому, понад 1/3 населення Латинської Америки складають метиси, до 20 % — мулати, негри, а також самбо, 10 % — індіанці, решта (понад 35 %) — європейці. У регіоні представлені також вихідці з Індії, Китаю та інших країн Азії.

Лінгвістичний склад населення Америки у результаті європейської колонізації зазнав значних змін. Поруч з мовами корінного населення (60 млн осіб, із них більша частина розмовляє іспанською, англійською, французькою, чи португальською мовами) основна частина жителів регіону розмовляє мовами індоєвропейської мовної сім'ї (романської та германської групи).

На сьогодні населення Америки наближається до 1 млрд осіб.

Романська мовна група представлена іспанською, португальською, французькою та креольською мовами. Іспанська мова є державною у 18 країнах Латинської Америки. Нею розмовляє близько 45 % населення Америки (зокрема іспаномовні жителі США та двомовні індіанці). Португальська мова є державною у Бразилії. Нею спілкується близько 20 % населення

Америки. Французька мова є другою державною мовою Канади (понад 1/4 населення) та Гаїті. Нею спілкуються франкоканадці, французи та інше франкомовне населення США (до 4 млн осіб), жителі Гваделупи, Мартиники, Гвіани. На Гаїті (понад 10 % населення — франкомовне) найбільш поширеним є креольський діалект французької мови. У цілому, французька мова поширена серед близько 2,5 % населення Америки.

Більша частина населення Канади та США, а також ряду країн Вест-Індії, Гайани розмовляє англійською мовою (близько 30 % населення). Крім англійської, до германської мовної групи належить голландська мова, яка є державною в Суринамі, на Антильських островах та острові Аруба (менше 1 млн осіб), а також поширена серед голландських іммігрантів США та Канади.

Серед вихідців з азіатських країн (Індія, Китай, Японія, Індонезія тощо), незважаючи на поширення англійської, іспанської та інших мов, зберігаються національні мови. Серед європейських іммігрантів, попри асиміляційні процеси, національна культура та мова відіграють досить вагому роль. Варто згадати, що в США, Канаді, Бразилії, Аргентині та інших країнах мешкає щонайменше по 10 млн німців та італійців, понад 4 млн поляків та приблизно стільки ж українців. Біле американське населення приблизно на чверть має німецьке походження, а на 40 % — британсько-ірландське; кожний третій аргентинець та п'ятий бразилець чи уругваєць має італійське походження.

14.7. Релігійний склад населення регіонів. Основні риси господарсько-культурного життя населення Північної та Південної Америки

Європейська колонізація Америки, крім впливу на лінгвістичний та антропологічний склад населення регіону, мала вирішальний вплив і на релігійне життя. Місіонерська діяльність європейців призвела до того, що на сьогодні майже все

населення Америки сповідує християнську релігію різних конфесій. Серед основної маси індіанського населення найбільш поширеним є католицизм зі збереженням елементів місцевих релігій. Індіанці США та Канади належать до різних течій протестантизму, серед них є і католики. Протестантські течії (англіканство, лютеранство, кальвінізм, пресвітеріанство, баптизм та інші) переважають у США, Канаді, англо- та голландомовних країнах Латинської Америки. Приміром, у США 60 % населення є протестантами, 35 % — католиками. В іспаномовних країнах Латинської Америки та Бразилії переважає католицизм, кількість протестантів у будь-якій з цих країн не перевищує 10 %. Православ'я (зокрема й греко-католики) представлене серед українських, російських, грецьких, сербських, румунських та інших іммігрантів. Серед вірмен найбільш поширеною є григоріанська течія християнства. Афроамериканці США у своїй більшості є протестантами, значний вплив серед них має і католицька церква. Останнім часом серед афроамериканців все частіше зустрічаються чорні мусульмани та чорні іудеї. Іудаїзм сповідує єврейське населення регіону (понад 7 млн осіб, із них близько 6 млн — в США). Іслам поширений серед вихідців з арабських країн, Пакистану, частково Індії, Індонезії (15 % населення Суринаму). Серед індійців поширений індуїзм та сикхізм, китайців — конфуціанство, даосизм, буддизм, японців – синтоїзм та буддизм. Серед населення Гаїті, яке офіційно належить до католицької церкви, дуже поширеним є африканський культ вудду.

Господарсько-культурне життя народів Америки унаслідок європейської колонізації зазнало кардинальних змін. До європейської колонізації на території Америки існували господарсько-культурні типи — мисливці та рибалки Арктики (ескімоси, алеути); мисливці, рибалки та збирачі рослин Північно-Західної частини Канади та США; землероби, мисливці та рибалки Східного узбережжя США та Канади (ірокези, делавари, могікани); мисливці на бізонів американських прерій; збирачі рослин, мисливці та рибалки Амазо-

нії, Пампи та Східної Бразилії (в останніх було і примітивне землеробство); нарешті, розвинені землеробські цивілізації Центральної Америки (ацтеки, майя, міштеки, сапотеки, тараски), чібча-муїски та інки Південної Америки. Серед цивілізованих народів значного поширення набуло тваринництво, ремесла та торгівля. У ході європейської колонізації істотних змін зазнало і господарсько-культурне життя корінного населення. У Латинській Америці до початку XX ст. переважали різні галузі сільського господарства (плантаційне господарство у прибережних районах регіону, виробництво продовольчих культур у долинах річок та гірських районах, скотарство та землеробство в Аргентині, Уругваї, деяких районах Колумбії, Венесуели, Перу та Болівії). У Мексиці, Перу, Болівії та деяких інших країнах, починаючи з колоніального періоду, значного розвитку набула видобувна промисловість (особливо видобуток золота та срібла). У XX — на початку XXI ст. населення латиноамериканських країн усе більше залучається до роботи в різних галузях видобувної та обробної промисловості, а також сфери послуг. Туризм є провідною галуззю економіки у країнах Карибського регіону (разом із агропромисловим комплексом); видобувна промисловість переважає у Колумбії, Венесуелі (особливо видобуток нафти), Перу, Болівії, Еквадорі та Чилі; основою економіки Уругваю є агропромисловий комплекс. Найбільш розвиненими індустріально-аграрними країнами Латинської Америки є Аргентина, Бразилія, Мексика та Чилі.

Упродовж колоніального періоду в США та Канаді найбільшого поширення набуло селянське фермерське господарство (на Півдні США до 1865 р. домінувало плантаційне господарство з використанням рабської праці). Значного поширення на Півночі США, а пізніше і в Канаді, набув розвиток ремесла, торгівлі, мореплавства, мануфактурного виробництва, що дало передумови для бурхливого розвитку капіталізму в цих країнах у XIX ст. На сьогодні США та Канада є високорозвиненими індустріально-аграрними країна-

ми з одними з найвищих доходів на душу населення у світі. Однак більша частина ВВП цих країн створюється у сфері послуг, при цьому США та Канада є одними із найбільших виробників та експортерів сільськогосподарської і промислової продукції у світі.

У наш час традиційні галузі господарства зберігають лише індіанці Амазонії та у значній мірі ескімоси арктичних областей. Традиційні ремесла та землеробство поширені й серед корінного населення Центральної Америки та Анд.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте етнічну карту сучасного населення США та Канади.
2. Коли європейці вперше з'явилися в Америці?
3. На території яких країн Південної Америки була розташована Імперія інків?
4. Яка з країн Латинської Америки була підкорена конкістадором Е. Кортесом?
5. Які наслідки мала іспанська та португальська колонізація на формування сучасного етнічного і антропологічного складу населення Латинської Америки?
6. Назвіть країни Латинської Америки, в яких індіанське населення складає переважну більшість.
7. Дайте характеристику сучасного антропологічного складу населення Бразилії.
8. Покажіть особливості формування етнічного та антропологічного складу населення Аргентини та Уругваю.
9. Виділіть характерні особливості формування сучасного лінгвістичного та антропологічного складу населення Карибського басейну.
10. На території яких країн Латинської Америки мешкають індіанці майя?
11. Висвітліть характерні риси культурного життя населення США.

Теми рефератів

1. Етнічна карта населення Північної Америки.
2. Етногенез та етнічна історія населення США.
3. Етногенез та етнічна історія населення Канади.
4. Етногенез та етнічна історія населення Мексики.
5. Етногенез та етнічна історія населення Карибського басейну.
6. Етногенез та етнічний склад населення сучасної Південної Америки.

Література [8; 12; 14–16; 18; 23; 46]

Тема 15. Африка

15.1. Історико-географічне районування Африки.
15.2. Етногенез та етнічна історія населення регіону. Європейська колонізація Африканського континенту та її наслідки.
15.3. Етнічна карта сучасної Африки.
15.4. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону.
15.5. Релігійний склад населення континенту.
15.6. Основні риси господарсько-культурного життя населення Африки.

15.1. Історико-географічне районування Африки

Африка є другим за величиною материком земної кулі і займає п’яту частину сухопутної території планети (разом з островами 30,3 млн кв. км). На розвиток африканських народів, їхню культуру значно вплинуло географічне положення материка, оскільки він майже весь розташований в екваторіальній та тропічній зонах. Для Африки характерна не зміна пір року, а чергування сухих і дощових сезонів. Дві третини материка займають савани, а Гвінейське узбережжя та басейн р. Конго вкриті джунглями. На півночі Африки знаходиться найбільша пустеля планети — Сахара.

Нині на території Африки розташовано близько 60 країн та залежних територій, в яких мешкає близько 1 млрд осіб (приблизно 1/7 населення планети). Однорідність геогра-

фічного середовища, можливість контактувати через відкриті простори зумовили схожість елементів культури африканських народів, яких нараховується близько 500. Слід зазначити, що чисельність населення Африки можна визначити лише приблизно, оскільки в багатьох країнах континенту недостатньо розвинена статистична служба. Крім того, приріст населення досить високий, тому після оголошення найновішої статистики вона виявиться заниженою. Африці належить світова першість за рівнем народжуваності (близько 4,6 % на рік), при цьому найвищі показники характерні для найбільш економічно відсталих держав — Центрально-Африканської Республіки (ЦАР), Чаду.

Середня тривалість життя в Африці складає 35–40 років, тому переважає молодь у віці до 18 років (у деяких державах до 56 %). Середня щільність населення — приблизно 13–14 осіб на 1 кв. км. Більш компактно заселені долини великих рік Нілу, Конго, Нігеру, Замбезі та промислові райони Заїру, Замбії, Зімбабве, Південно-Африканської Республіки (ПАР), де щільність населення досягає 1000 осіб на кв. км. Найбільшими за чисельністю населення країнами Африки є Нігерія (понад 150 млн осіб), Ефіопія (близько 90 млн осіб), Єгипет (понад 85 млн осіб), Демократична Республіка Конго (понад 70 млн осіб), ПАР (близько 50 млн осіб).

Народи Африки поділяють на великі історико-географічні області: **Північна Африка** — арабські країни (Єгипет, Судан, Лівія, Туніс, Алжир, Марокко, Західна Сахара (окупована Марокко), Мавританія); **Східна** та **Південна Африка** (Ефіопія, Еритрея, Сомалі, Сомаліленд (фактично незалежна держава), Джибуті, Кенія, Танзанія, Руанда, Бурунді, Уганда, Мозамбік, Малаві, Замбія, Зімбабве, Мадагаскар, Сейшельські острови, Коморські острови, Маврикій, Реюньон (заморський департамент Франції), Ботсвана, Лесото, Свазіленд, Намібія, ПАР); **Західна та Центральна Африка** (Сенегал, Гамбія, Кот д'Івуар, Буркіна-Фасо, Гвінея, Гвінея Бісау, Екваторіальна Гвінея, Того, Бенін, Кабо-Верде, Сьєрра-Леоне, Ліберія, Чад, ЦАР, Нігер,

Нігерія, Малі, Габон, Конго, Демократична Республіка Конго, Ангола тощо).

15.2. Етногенез та етнічна історія населення регіону. Європейська колонізація Африканського континенту та її наслідки

Африка належить до континентів, що мають найбільш тривалу історію людства (2 млн років). Цей материк, особливо його східна частина, входив до району, де відбувався процес виділення з тваринного світу людини, як особливого біологічного виду. У Африці були виявлені також рештки стародавніх людей наступних стадій формування — пітекантропів, неандертальців та "homo sapiens", що проживали 35 тис. років тому.

Судячи за кістяними знахідками людини у Алжирі (м. Мешта аль-Арбі), у Північній Африці у верхньопалеолітичний час проживали люди європеоїдного вигляду, а на південь від них формувалися негроїдні групи. У неоліті (VII–V тис. до н. е.) негроїдні племена населяли значну частину Сахари — тоді ще не пустелі, а вологого лісостепу. Уже тоді відбувалося змішування європеоїдної та негроїдної раси.

Етнічна історія Африки найбільш відома з епохи розвиненого неоліту, коли на північному узбережжі континенту, в Сахарі й долині Нілу, не лише удосконалювалося полювання та збиральництво, а й розвивалися нові для цього періоду способи господарювання — землеробство, скотарство. У IV тис. до н. е. на Нілі утворилася єгипетська цивілізація, де сформувалася своя держава.

На південь від Єгипту у I тис. до н. е. сформувалася держава Куш (пізніше — Нубія), де проживала ефіопська раса. Добре знали єгиптяни своїх західних сусідів – лівійців, що проживали на території сучасних держав Марокко та Мавританії. На початку I тис. до н. е. племена лівійців опинилися під впливом торгівельної і культурної діяльності могутнього центру фінікійських колоністів — Карфагену.

Під час боротьби між Карфагеном і Римом (III–II ст. до н. е.) у Північній Африці існували дві держави з лівійсько-

берберським населенням — Нубія і Мавританія. Після захоплення Римом Північної Африки згадки про нумідійців поступово зникають, а місцеве населення почали називати маврами.

Археологічні знахідки свідчать, що значний вплив на території Північної та Північно-Східної Африки мала антична культура, під впливом якої сформувалися держави Непата (XII–VI ст. до н. е.), Мерое (VI–IV ст. до н. е.), Аксум (II–III ст. н. е.), що розташовувалися у середній та верхній частині Нілу.

У пізньому неоліті та в періоді бронзи відбувалися процеси щодо перетворення Сахари в пустелю, тому місцеве населення (племена банту) змушене було емігрувати до Центральної, а згодом — і Південної Африки. Широке розселення бантумовних племен внесло зміни в етнічний склад населення цих регіонів. Так, проникаючи у тропічні екваторіальні ліси басейну р. Конго та на Схід континенту, банту відтіснили та асимілювали місцевих пігмеїв та кушитів, що розмовляли своєю мовою. Рухаючись на південь континенту, банту заселили зручні лісостепи Південної Африки, де, займаючись землеробством і скотарством, передали свій тип господарювання готтентотам.

Новий етап у період Середньовіччя в етнокультурній і соціально-політичній історії африканського континенту був пов'язаний з арабськими завоюваннями VII–XI ст., внаслідок чого на ціле тисячоліття Африка виявилася ізольованою від європейської цивілізації і здебільшого пов'язана з культурою середньовічного Сходу. Поряд з цим арабська культура не проникла до Тропічної Африки, тому цей регіон перебував в ізоляції аж до появи у XVI ст. на узбережжях європейців. Із часів арабського завоювання Північна Африка дістала назву країн Магрибу. Спочатку VII–VIII ст. це завоювання не викликало великих змін у етнічному складі місцевого населення, яке араби називали берберами (замість попередніх лівійців, нумідійців, маврів). Серйозніші наслідки мало широке переселення кочових арабських племен Передньої Азії у XI ст. Саме тоді відбулася повна арабізація мови та культури місцевого населення берберів.

Певний арабський вплив здійснювався і на країни Західної та Східної Африки: Гана, Малі, Судан. На Гвінейському узбережжі у XV–XVI ст. існувало кілька державних об'єднань — Іфе, Ойо, Йоруба, Ашанті, Дагомея та інші. Могутніми державами на той час були Бенін, Конго, Ангола.

У Центральній та Східній Африці державні утворення виникають значно пізніше, лише у XI–XIV ст. Утворилися Конго, Лунда, Луба та інші держави. Ці держави формувалися за територіальним принципом, тому були поліетнічними. Так, у Конго проживали 17 різних етнічних груп. За таких умов відбувалися асиміляція, поглинання меншого етносу більшим.

Потужні асиміляційні процеси відбувалися також на Півдні Африки де у першій половині XIX ст. з'явилося додержавне утворення — зулуський союз племен (сучасна ПАР), де вожді Дінгісвайо, а пізніше Чака об'єднали в одну воєнно-політичну організацію більше сотні племен. Зулуси розселилися під тиском колонізаторів у глибину континенту, що помітно перекроїло його етнічну карту.

Перші європейці (зокрема португальці та іспанці) з'явилися на території Африки у XV ст. Португальці колонізували Азорські острови та Мадейру, а іспанці — Канарські острови, знищивши їхнє корінне населення. Пізніше, разом із португальцями та іспанцями на африканський континент проникають голландці (у середні XVII ст. вони заснували Капську колонію на півдні Африки), французи та англійці.

З XVI ст. Африка стала континентом, де процвітала работоргівля і вивозилися раби, головним чином, на американські плантації. Наслідки таких дій були катастрофічними: втрата робочих рук, розпад державних об'єднань, зникнення цілих народів. Намагаючись врятуватися від заокеанської неволі, окремі народи покидали насиджені місця і мігрували у важкодоступні райони.

На межі XIX–XX ст. Африка була поділена на колоніальні володіння європейських держав (між Англією, Францією, Німеччиною, Португалією, Бельгією, а також Іспанією), політика

яких змушувала цілі народи тікати за кордон, з однієї колонії до іншої. Так, у 20-х роках XX ст. подібні переселення відбувалися з Анголи у Замбію. У окремих районах материка створювалися зони, де європейці захоплювали землі місцевого населення і витісняли корінних мешканців. Так було у Кенії, де створення ферм європейців на "Білому нагір'ї" призвело до виселення масаїв і кікуйю. Однак найпотужніший вплив на міграцію африканських народів відбувся внаслідок масового переселення бурів (нащадків голландців, французьких гугенотів та німців) у 1836 р. з Капської колонії, що на самому Півдні Африки, за р. Оранжеву. Поступово бури створили Оранжеву та Південно-Африканську Республіку (Трансвааль), які були анексовані англійцями у результаті англо-бурської війни (1899–1902).

У другій половині XIX ст. до Південної та Східної Африки розпочалося завезення китайських та індійських робітників. У 1911 р. у ПАР нараховувалося 142 тис. індійців як робітників, так і підприємців, комерсантів, що зосереджувалися у провінції Наталь.

Падіння колоніальної системи, що розпочалося після Другої світової війни (1939–1945), дало африканським народам політичну свободу і незалежність. Однак не менш важливим кроком є здобуття економічної та ідеологічної незалежності й встановлення рівноправних відносин у світовому та культурному обміні. Над розв'язанням цих проблем і працюють більшість урядів сучасних африканських держав.

Крім цього, колоніальна політика європейських держав, поділ Африки роз'єднали кордонами багато народів, зокрема фульбе, хауса, туарегів, галла та інших.

15.3. Етнічна карта сучасної Африки

Колоніальна політика європейських держав, крім зміни в етнічному складі населення африканського континенту, як зазначалося, призвела до роз'єднання державними кордонами, що остаточно сформувалися у другій половині XX ст., коли переважна більшість африканських країн отримала незалежність.

У наш час лише окремі народи проживають у межах однієї держави (амхара — в Ефіопії, йоруба — в Нігерії). Деякі кочові та напівкочові народи давно широко розселилися за межами своєї етнічної батьківщини і мешкають сьогодні в різних державах (фульбе — в Західній Африці, галла — у Східній, туареги — у Північній). Проте більшість народів, що зберегли свою етнічну батьківщину, виявилися розірваними політичними кордонами, штучно утвореними в період колоніального розподілу.

На сьогодні кількість населення у багатьох етнічних єдностях Африки становить понад 1 млн осіб, таких народів — сотні. Серед них найбільшими є єгипетські араби, амхара, галла (оромо), хауса, йоруба, ігбо, фульбе та інші. Понад 2/3 населення Африки мешкає у сільській місцевості. Найбільш урбанізованими країнами, де кількість міського населення складає 50 % та більше, є Джибутті, Алжир, Туніс, Конго (Браззавіль), Південно-Африканська Республіка, а також Єгипет.

Етнічна консолідація африканських народів є характерною для Північної Африки, де в межах окремих країн сформувалися арабські народи — єгипетські, лівійські, туніські, алжирські, суданські, марокканські, мавританські араби та араби Західної Сахари. У свою чергу корінні берберські народи Північної Африки (кабіли — в Алжирі, шлейх, ріф, тамазихт — в Марокко, бербери оазисів Алжиру та Марокко, зенага — в Мавританії, туареги багатьох африканських країн тощо), незважаючи на перехід на арабські мови, продовжують зберігати свою етнічну самосвідомість, знання власних мов.

Етнічна консолідація відбувається серед найбільших народів "чорної Африки": амхара — в Ефіопії; хауса, йоруба, ігбо — в Західній Африці; зулусів, коса, свазі — в Південній Африці.

На етнічний розвиток сучасних народів Африки впливають міста і процеси урбанізації, яка збільшується. З одного боку, в містах загострюється почуття належності до певного етносу. Зокрема, представники певних етносів селилися в окремих кварталах і зберігали духовний зв'язок із родичами,

що мешкали на селі. З другого — проживання у багатонаціональному місті руйнувало почуття етнічної особливості, що призводило до асиміляції та запозичення елементів культури іншого народу.

Прискоренню інтеграційних процесів стосовно формування вищих типів етносу сприяє запровадження державної мови. У такий спосіб було введено малагасійську мову на Мадагаскарі, сесото — в Лесото, сечвана — в Ботсвані, арабську — в Мавританії та інші. Якщо у поліетнічній державі існує кілька мов, вибирають найпоширенішу (суахілі — у Танзанії та Кенії). При цьому великий вплив зберігають мови колишніх метрополій, оскільки остаточний перехід на місцеві мови ускладнюється відсутністю сучасної політичної та технічної лексики, слабким розвитком писемності, відсутністю підручників та недостатністю учителів.

Складними шляхами відбуваються етнічні процеси автохтонного населення тих країн, де проживає багаточисельне біле населення. Наявність значних європейських громад у ПАР, Зімбабве, Намібії, займання їхніми представниками ключових посад перешкоджає створенню етносоціальних спільнот у межах всієї держави. До того ж додається ще й відсутність злагоди у самих європейських громадах. Так, у ПАР різко відокремлені англоафриканці (нащадки англійських колоністів) і африканери, або бури (нащадки голландських колоністів, французьких гугенотів та німців). Традиційно складалися і різні сфери застосування праці цих груп: англоафриканці займалися переважно торгівлею, працювали на підприємствах і мешкали у містах, а бури були зайняті у сільському господарстві й складали частину сільського населення. У наш час побутові відмінності між цими групами зникли, однак залишаються мовні та конфесійні. Все бурське населення належить до голландської реформаторської церкви, тоді як англійське — до англіканської, римо-католицької, лютеранської.

15.4. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону

Антропологічний склад населення африканського континенту характеризується надзвичайною строкатістю та охоплює представників трьох великих рас: європеоїдної, негроїдної та монголоїдної, а також чисельні змішані та перехідні групи.

Європеоїди заселяють усю Північну Африку, що представлена арабами і берберами (понад 20 % населення континенту), для яких характерний темний колір очей та волосся, смуглява шкіра, вузьке обличчя, тонкий і прямий ніс. Але серед населення країн Магрибу, особливо берберів, часто зустрічаються люди зі світлим кольором очей та волосся. Одні дослідники вважають їх нащадками германського племені вандалів, інші — ісламізованими європейцями.

Крім того, європеоїди мешкають також на півдні континенту — це африканери (бури), що походять від голландських колоністів, французьких протестантів і пізніших іммігрантів з Німеччини та складають понад 2/3 європейського населення ПАР (приблизно 3,5 млн осіб). Також африканери компактно мешкають у Намібії (до 100 тис. осіб), десятки тисяч є громадянами Замбії, Свазіленду, Ботсвани та інших країн півдня континенту. Нащадки англійців (понад 2 млн осіб) мешкають у ПАР, а також у Зімбабве (близько 100 осіб), Замбії, Кенії, Танзанії, Намібії та інших країнах. Найбільша німецька діаспора Африки (30 тис. осіб) мешкає в Намібії. Крім того, німецька громада зустрічається у ПАР, де представлені також євреї, голландці, італійці, португальці, греки, французи. Численна португальська громада (до 120 тис. осіб, або 1 % населення) мешкає також в Анголі; до 20 тис. португальців є також громадянами Мозамбіку. Слід зазначити, що в 60-х роках XX ст. у португальських колоніях Африки мешкало від 800 тис. до 1 млн португальців. У 70-х роках у зв’язку з падінням португальської колоніальної імперії їхня чисельність скоротилася у 4–5 разів. Нащадки французів складають також значну частину населення французького заморського департаменту Реюньон (від 1/4 до 1/3 населення острова).

Європеоїдна раса представлена також серед переважної більшості вихідців з Індії, що компактно мешкають у ПАР (до 1,5 млн осіб), Маврикії (68 % населення з понад 1,2 млн осіб), а також в Танзанії, Кенії, Реюньоні.

Переважна більшість населення Африки на південь від Сахари належить до **негроїдної раси**, що поділяється на три типи: негрський, негрільський та бушменський. Найбільш типові представники негрського типу — народи басейнів річок Нігеру і Конго, яким притаманний чорний колір шкіри, кучеряве волосся, помітний прогнатизм (виступ обличчя у горизонтальній площині), товсті губи, широкий ніс із низьким переніссям. До негрільського типу належать пігмеї Екваторіальної Африки, що виділяються дуже низьким зростом (до 150 см), тонкими губами, менш темним кольором шкіри.

Бушмени та готтентоти, що населяють Східну, а особливо Південну Африку, характеризуються жовтуватим кольором шкіри, плоским обличчям, середнім або малим зростом. На основі ознак, що відрізняють бушменів та готтентотів від класичних негроїдів, деякі дослідники виділяють їх у койсанську расу.

Для **ефіопського типу** (Ефіопія, Сомалі) характерне поєднання рис європеоїдів і негроїдів: червонуватий колір шкіри, вузьке обличчя, виступаючий ніс, великі, але не надуті губи, пряме або кучеряве волосся. До змішаного між європеоїдною та негроїдною расами належить значна частина населення Судану, нубійці, окремі представники кочівників Сахари (південні групи туарегів, частина фульбе, деякі групи півдня Марокко), південноафриканські кольорові (до 7 % населення з близько 50 млн осіб), змішані групи Маврикію, Реюньону тощо.

Представники **монголоїдної раси** проживають у країнах Південно-Східної та Південної Африки, куди були завезені на роботу нечисленні групи китайців та малайців.

Дуже своєрідним є населення Мадагаскару, що утворилося у результаті контактів індонезійських переселенців, вихід-

ців з Африки, арабських країн, Ірану, Індії. Монголоїдні риси найбільш чітко виявляються серед жителів центрального та північно-східного Мадагаскару, особливо серед меріна; на заході країни, оберненого до Африки, переважають представники негроїдної раси (сакалава та інші), а на південному сході острова пануючим є європеоїдний тип.

Населення Африки поділяється за етнолінгвістичними ознаками на мовні сім'ї: нігеро-кардофанську, афразійську, ніло-сахарську, койсанську, австронезійську та індоєвропейську.

У країнах Тропічної та Південної Африки найбільш поширеними є багаточисельні мови **нігеро-кордофанської мовної сім'ї** (близько 55 % населення Африки та 213 народів), що поділяються на дві групи: нігеро-конголезьку і кордофанську. У свою чергу нігеро-конголезька група поділяється на шість підгруп: західноатлантичну — понад 40 млн осіб (фульбе, волоф, серер та інші); манде — понад 20 млн (амбара, малінке); вольта — до 25 млн (мосі, грусі, сенуфо); ква — понад 100 млн (акан, еве, йоруба, іве); адамава-східна — 15 млн (азаде, банда, гбайя); бенуе-конго — понад 300 млн (банту, ібібіо, тів та інші). Кордофанська мовна група (понад 1 млн осіб) об'єднує народи, що проживають у Судані.

Усю Північну, більшу частину Північно-Східної, а також частину Східної і Західну Тропічну Африку населяють народи, що розмовляють мовами **афразійської (семіто-хамітської) сім'ї** (49 народів, близько 360 млн осіб). Афразійську мовну сім'ю поділяють на чотири групи: семітську, берберську, кушитську і чадську. Серед семітської мовної групи виділяють дві підгрупи: арабську (близько 200 млн осіб) та ефіопську (близько 50 млн осіб). На різних діалектах арабської мови розмовляє населення Єгипту, Лівії, Тунісу, Алжиру, Марокко, Мавританії, Судану, частково Малі, Нігеру, Чаду. Мовами ефіопської підгрупи розмовляє населення Ефіопії та Еритреї — народи ахмара, тигре, тиграї.

Мовами берберської мовної групи розмовляє населення Північно-Західної Африки (близько 20 млн осіб) — кабіли,

ріфи, шлех, шавійя, тамазихт та інші. До них належать кочові племена туарегів Центральної Сахари.

Кушитські мови поширені на південному сході Єгипту, в північній Кенії, Танзанії, Ефіопії та Сомалі (всього до 40 млн осіб). Мовами чадської групи розмовляють близько 50 млн осіб, що проживають на півночі Нігерії, у Нігері, Камеруні,Чаді.

Народи **ніло-сахарської мовної сім'ї** (60 млн осіб) мешкають у Центральній Африці (Ефіопія, Демократична Республіка Конго, Кенія, Судан, Танзанія, Чад та інші). До народів ніло-сахарської мовної сім'ї належать (близько 50): луо, дінка, календжин, нубійці, тесо, нуер, сара та інші. Вказана мовна сім'я поділяється на групи: шарі-нільська, самарська, сонгай, фур, маба, кома. Найбільш численною є шарі-нільська група (понад 45 млн осіб), народи якої проживають у районі басейнів річок Шарі та Нілу. Вона поділяється на чотири підгрупи: східносуданську, центральносуданську, берта, кунама.

Койсанська мовна сім'я (5 народів, понад 500 тис. осіб) поширена у Центральній, Південній та Південно-Східній Африці. До цих народів належать готтентоти, дарма, бушмени, сандаве, хадза, що мешкають окремими групами в Анголі, Ботсвані, Намібії, ПАР.

До того ж у Африці поширені мови інших континентів, зокрема мови **австронезійської сім'ї**, що представлена малагасійською мовою, якою розмовляє населення Мадагаскару (до 20 млн осіб).

Серед мешканців Африки близько 20 млн осіб розмовляють мовами **індоєвропейської сім'ї**. Із них понад 10 млн належать до германської групи: африканери, південно-африканські кольорові, англійці, німці, голландці, євреї та інші, що мешкають в Анголі, Зімбабве, Ліберії та ПАР. Мовами цієї сім'ї (індоарійська група, понад 2 млн осіб) користуються також вихідці з Індії, Пакистану та Бангладеш, що проживають у Маврикії, ПАР та частково у Східній Африці. Романська мовна група поширена в Анголі, Мозамбіку, Кабо-Верде, Сантоме і Прінсіпі (португальська), а також на Азорських островах

та Мадейрі (що є португальськими провінціями), Канарських островах (іспанська провінція) та в Екваторіальній Гвінеї (іспанська мова).

Після здобуття незалежності країнами Африки постало питання про вибір державної мови замість мови колишньої метрополії. Африканські політичні діячі пішли непростим шляхом вибору однієї з місцевих мов, оскільки у деяких державах був відсутній етнос та мова, що переважали. Лише кілька країн проголосили місцеві мови державними: Ефіопія (амхарська), Сомалі (сомалі), Малагасійська Республіка (малагасійська), Танзанія (суахілі).

У деяких країнах державними мовами є як місцеві, так і європейські мови: в Руанді — кін'яруанда і французька, Бурунді — кірунді й французька, Мавританії — арабська і французька, Лесото — сесуто і англійська, Ботсвані — сечвана і англійська. У більшості держав зберігається мова колишньої метрополії як державна (Ліберія, ПАР та ін.).

15.5. Релігійний склад населення континенту

Релігійний склад населення сучасної Африки, як і лінгвістичний та антропологічний, відзначається надзвичайною строкатістю і охоплює традиційні вірування, іслам та християнство, що набули поширення під час арабського завоювання та європейської колонізації, а також перехідні релігійні форми між місцевими та прийшлими релігіями. При цьому поширення тієї чи іншої релігії має регіональні особливості в межах усього континенту чи окремо взятої релігії. Поширення того чи іншого напряму християнства було пов'язано з тим, яка християнська конфесія домінувала в тій чи іншій країні.

Найпоширенішою релігією на Африканському континенті (понад 40 % населення) є іслам, зокрема сунітського напряму. При цьому половина африканських мусульман зосереджена в Північній Африці (араби та бербери), а понад 1/3 — у країнах Західної Африки (серед 150 млн населення Нігерії половина мешканців, головним чином на півночі, сповідує іслам).

Численні мусульманські громади поширені також на Сході Африки, особливо серед населення Сомалі, Ефіопії (понад 1/3 мешканців країни), жителів узбережжя. Історично іслам почав проникати у Північну Африку у зв'язку з арабським завоюванням VII–IX ст.

Серед решти населення континенту поширені різні християнські конфесії і традиційні вірування та культи, що не складають єдиної африканської релігії. При цьому дуже непросто встановити, чи переважає християнство традиційні релігії, бо численними є афро-християнські культи, що поєднують християнство з анімізмом, фетишизмом, магією, тотемізмом.

Традиційні вірування і культи серед населення Африки знаходять свій вияв у різновидах фетишизму (схиляння перед священними предметами), чаклунської магії, віри в ману (надприродну силу), віри в "духів і душ". Істотну роль в ідеологічному житті африканців відіграє традиційний культ предків. На Гвінейському узбережжі досить впливовими залишаються культи "езотеричних (таємних) товариств", зокрема культи у чоловічому союзі Поро, жіночому союзі Сан-де та інші.

Християнство є найбільш поширеним у країнах Північно-Східної, Тропічної та Південної Африки. Перші осередки християнства з'явилися у II ст. в Єгипті. У наш час християнство сповідує частина єгиптян (копти, що, за деякими даними, складають від 7 до 10 млн осіб) та в Ефіопії (де понад 50 % населення сповідує державну релігію — монофізитство, а ще понад 10 % мешканців — інші течії християнства). З XV ст. на західному узбережжі Африки португальські місіонери почали насаджувати католицизм. Сучасні християнсько-африканські церкви та секти, поширені у країнах Тропічної та Південної Африки, здійснюють свою діяльність на основі поєднання елементів традиційних культів із класичними релігійними обрядами.

Варто також підкреслити, що католицизм набув найбільшого поширення у колишніх португальських, французьких, а також іспанських колоніях і Бельгійському Конго, тоді як різні

напрями протестантизму — в англійських та німецьких колоніях.

Нарешті, серед вихідців із Південної Азії найбільш поширеними є індуїзм, а також іслам, сикхізм, буддизм, християнство, серед китайських громад — конфуціанство, даосизм, буддизм.

15.6. Основні риси господарсько-культурного життя населення Африки

У сучасній Африці традиційні риси господарсько-культурного життя, що склалися упродовж століть, продовжують зберігатися практично без змін, при цьому залежно від регіонів серед населення континенту утворилося кілька госпо-дарсько-культурних типів.

Північну Африку часто називають Арабською, оскільки тут розташовані країни Магрибу, Єгипет і північна частина Судану. У цьому регіоні населення займається, головним чином, сільським господарством, проте співвідношення землеробів та скотарів у різних державах є не однаковим. Зрошувальне землеробство є способом господарювання населення Єгипту, Судану, що проживає у долині Нілу, а в Тунісі, Лівії, Алжирі, Марокко, Мавританії переважає зрошувальне землеробство у поєднанні з молочним скотарством. Однак чим далі від узбережжя, тим вагомішим стає скотарство.

Головними сільськогосподарськими культурами є пшениця і ячмінь, а в Марокко — також кукурудза. Арабо-берберські землероби — досвідчені садівники, і на узбережжі моря вони розводять виноград, цитрусові, інжир, мигдаль, оливи, фініки, овочі та інше. У містах регіону розвинене як традиційне ремесло — гончарство, так і спеціалізоване — ковальство, обробка шкір, ювелірне виробництво. Промисловість розвивається у напрямі видобутку сировини (фосфати, руди, ртуть, нафта) переважно на експорт, а також розвивається легка і харчова промисловість.

Народи Північно-Східної Африки мають свої історико-культурні особливості. До цього регіону належить Ефіопське нагір'я та півострів Африканський Ріг. Народи, що прожива-

ють у Ефіопії, Сомалі та Еритреї (амхара, сомалі, тігре, тіграї, галла, сідамо та інші), історично пов'язані і розмовляють мовами семіто-хамітської сім'ї. У наш час у цьому регіоні відбуваються процеси формування ефіопської нації, основу якої складає народ амхара, а державною мовою Ефіопії є амхарська мова. Аналогічні процеси відбуваються і у Сомалі.

У господарському укладі Ефіопії також є чимало своєрідних рис. Мешканці рівнин та плоскогір'я (амхара, галла) займаються землеробством у поєднанні зі скотарством і розводять зебу, овець, кіз. У гірських районах мешкають малі народності агау, де роль скотарства помітно зростає.

У народів Ефіопії розвинені різні види домашнього і ремісничого виробництва. На високому рівні — ювелірна справа, а вироби з дорогоцінних металів ефіопських майстрів вирізняється високою якістю.

Певні відмінності з народами Ефіопії спостерігаються у сомалійців. Зокрема, серед сомалі лише п'ята частина — осілі землероби, що проживають на морському узбережжі та в долинах річок. Переважна більшість населення — типові кочові скотарі.

Гвінейське узбережжя і Західний Судан належать до регіону **Західної Тропічної Африки**, що виділяється своєю етнічною строкатістю. Кліматичні умови тропіків сприяють розвитку сільського господарства, тому чимало народів цього регіону займаються землеробством, що відрізняється від аналогічного заняття у Північній Африці. Землеробство тропіків передбачає мотичний обробіток землі, якому в лісовій смузі передує вирубка та спалення лісу. Головне землеробське знаряддя — мотика — нагнута дерев'яна палка з металевим наконечником. Усі народи Західної Тропічної Африки дотримуються перевіреної досвідом зміни посіву культур. Так, мандіго кілька років засівають невелике поле рисом, потім, змінюючи культуру, сіють кукурудзу або просо. Серед різноманітних культур, які вирощуються населенням, поширений рис, кукурудза, фоніо (злаки), солодка картопля (батат), бобові, арахіс, цукрова тростина, перець, дині, тютюн та ін.

У народів регіону скотарство розвивалося слабко, а недостатність м'ясної їжі компенсувалася за рахунок полювання та рибальства. Домашніх тварин розводили лише народи хауса, мандіго та деякі етнічні групи.

Високого розвитку набуло ремісництво, оскільки всі предмети домашнього вжитку виготовлялися самими селянами. Ремісники мандінго, хауса, фульбе здавна виготовляли із металу знаряддя праці (наконечники мотик, сокири, серпи, ножі), зброю (мечі, кинджали) та прикраси (браслети, обручки, сережки). Художнє ремесло добре розвивалося на узбережжі у народів еве (Бенін), ашанті (Гана), йоруба (Нігерія), бамум (Камерун). Ремісники Беніну в XVI ст. навіть опанували техніку бронзового ливарництва. Широкого поширення набуло ткацтво.

Центральна, Східна та Південна Африка населена численними народами мовної підгрупи бенуе-конго, частина з яких об'єднана загальною назвою — банту. Економічний розвиток банту не досяг рівня західноафриканських народів, хоча значних успіхів досягли народи баконго, баганда, зулу, коса, свазі.

У глибині тропічних лісів, у басейні рік Конго, Огове, Ітурі невеликими групами розселені пігмеї, що розмовляють мовами банту. Це дуже відсталий народ, що не знає землеробства, скотарства, ремесла. Вони займаються лише збиральництвом та полюванням.

На відміну від пігмеїв, банту добре знали мотичне землеробство, а окремі народи навіть землеробство зі штучним зрошенням, таким чином вирощували просо, кукурудзу, рис, ма-ніоку, ямс та інші культури. У саванах і сухих степах розвивалося скотарство, там розводили велику рогату худобу, овець, кіз, ослів. Банту займалися виплавкою заліза, міді, добували золото. Їхні вироби з металу, дерева, слонової кістки відзначалися високою якістю. Пам'ятки культури Зімбабве свідчать про високу техніку кладки кам'яних будівель із блоків без усякого зв'язувального розчину. Банту утворили ряд держав — Баконго, Балуба, Буганда, Монопата, які розгромили колонізатори.

У XIX ст. народи банту мали різний рівень соціально-економічного розвитку — від первіснообщинного ладу в Центральній Африці до феодальних відносин із поєднанням рабовласництва на сході континенту. У деяких найбільш відсталих племен Конго, зокрема басаката, що мешкають у джунглях, зберігаються і донині порядки матріархату.

Із колонізацією Африки сюди почали проникати ринкові відносини, що прискорило розпад родоплемінних пережитків і розвиток товарно-грошових відносин. Ці процеси привели до появи великих плантаційних господарств, видобувної промисловості та побудови великих міст. У свою чергу це спричинило міграцію корінного населення до міст.

На крайньому півдні Африки мешкають койсанські народи — готтентоти і бушмени. Економічний і суспільний лад готтентотів до появи європейців був досить високим. Головним заняттям цього народу було скотарство, вони вміли виплавляти залізо. У суспільному житті існував патріархальний родоплемінний лад. У наш час значна частина готтентотів зайнята у сільському господарстві на фермах європейців, а також у гірничій промисловості Намібії.

До найбільш обездолених народів належать бушмени, яких колонізатори загнали у безводну пустелю Калахарі. Матеріальна культура цього народу виділяється крайньою бідністю, оскільки засоби для існування бушмени добували збиральництвом та полюванням. Постійно блукаючи у пошуках їжі, бушмени не мали постійних поселень, а тимчасові стоянки облаштовували у вигляді вітрових заслонів, рідше куренів. Якщо ніч заставала мисливців на полюванні, вони спали у виритих у теплому піску ямах. Єдиним одягом слугувала надстегнова пов'язка. Посуду майже не було, а дорогоцінну у пустелі воду зберігали у горнятках зі страусиних яєць. У наш час майже половина бушменів ведуть традиційний спосіб життя, а решта працюють на сільськогосподарських фермах європейців.

Окремою історико-культурною областю Африки виступає о. Мадагаскар. Основне населення острова складають малага-

сійці, що за своєю мовою та фізичним типом помітно відрізняються від населення Африки і мають зв'язок із далекими островами Індонезії. Основним заняттям малагасійців є зрошувальне землеробство, що дозволяє вирощувати основну культуру — рис. У тих районах, де рис не росте, вирощують кукурудзу, картоплю, бобові, цукрову тростину, фрукти. Скотарством займаються переважно на заході та півдні Мадагаскару. Так, сакалава, що проживають на рівнинах заходу, розводять кіз, овець, велику рогату худобу (зебу).

Питання для самоконтролю

1. Виділіть основні історико-географічні райони Африки.
2. Які наслідки для Африканського континенту мала європейська колонізація?
3. Охарактеризуйте релігійний склад населення сучасної Африки.
4. Висвітліть антропологічний та лінгвістичний склад сучасного населення Південно-Африканської Республіки та Намібії.
5. У яких країнах Африки мешкають скотарі масаї?
6. До яких расових типів належить населення сучасного Мадагаскару?
7. Охарактеризуйте антропологічний склад населення сучасного Судану.
8. Яку релігію сповідують єгипетські копти?

Теми рефератів

1. Етнічна карта населення Африки.
2. Етногенез та етнічна історія населення Північної Африки.
3. Етногенез та етнічна історія населення Східної Африки.
4. Формування сучасного лінгвістичного та антропологічного складу населення Південно-Африканської Республіки.
5. Міжетнічні та міжнаціональні конфлікти у країнах Африки на межі XX–XXI ст.

Література [8; 12; 14–16; 18; 23; 46]

Тема 16. Азія

16.1. Історико-географічне районування Азіатського континенту.
16.2. Етногенез та етнічна історія населення Азії. Етнічна карта сучасної Азії.
16.3. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону.
16.4. Основні риси господарсько-культурного життя населення регіону.
16.5. Релігійний склад сучасного населення Азії.

16.1. Історико-географічне районування Азіатського континенту

Азія є найбільшою частиною світу з площею 44,3 млн кв. км (близько 30 % території суходолу), де мешкає понад 60 % (4,2 млрд осіб) населення Землі. Більша частина населення мешкає в долинах річок (особливо — Гангу, Інду, Хуанхе, Янцзи, Меконгу) та на рівнинах, тоді як гірські райони Азії — Гімалії, Тибет, Памір та інші, що займають близько 3/4 території, а також арктичні райони азіатської частини Росії, пустелі Аравії та Середньої Азії є слабозаселеними. В Азії розташовані найбільші за чисельністю населення країни — Китайська Народна Республіка (КНР) (1,3 млрд осіб) та Індія (близько 1,2 млрд осіб), а також Індонезія (240 млн осіб, 4-те місце у світі), Пакистан (170 млн осіб), Бангладеш (160 млн осіб), Японія (понад 130 млн осіб) — усього 6 з 11 країн світу, населення яких перевищує 100 млн осіб. Цього показника у найближчі десятиліття можуть досягти Філіппіни (90 млн осіб), В'єтнам (понад 80 млн осіб) та Іран (близько 80 млн осіб), можливо, Туреччина та Таїланд, якщо не уповільняться темпи зростання чисельності населення у цих країнах.

Близько 25 % площі Азії займають низовини, найбільшими серед яких є Туранська, Велика Китайська, Месопотамська, Західносибірська, Індо-Гангська. Азія розташована у всіх кліматичних поясах — від арктичного до екваторіального. Ця час-

тина світу багата на корисні копалини, різноманітною є також її флора і фауна. У Азії розташовано більшість запасів нафти та газу планети (країни Перської затоки, Російська Федерація, Індонезія та Каспійський регіон), величезні поклади вугілля, особливо в КНР та Російській Федерації, рудних та нерудних копалин. Азіатська частина Російської Федерації, Індонезія та Індія є багатими на промислову деревину.

В історико-географічному відношенні Азію поділяють на кілька регіонів. До **Західної Азії (Близький Схід)** належать Туреччина, Кіпр, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Іран, Афганістан, Сирія, Ліван, Ізраїль, Йорданія, Палестинська автономія, Ірак, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Катар, Оман, Саудівська Аравія, Ємен. До складу **Південної Азії** належать Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Бутан, Шрі-Ланка та Мальдівські острови. До країн **Центральної** та **Східної Азії** відносять КНР, Монголію, Північну та Південну Корею, Японію, Тайвань. Часто в окремий регіон виділяють колишні радянські республіки **Середньої Азії** та **Казахстану** (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан). **Північна Азія** займає територію Російської Федерації (близько 13 млн кв. км) на схід від Уралу. До складу **Південно-Східної Азії** належать В'єтнам, М'янма, Лаос, Камбоджа, Малайзія, Таїланд, Бруней, Філіппіни та Індонезія.

Серед понад 1 тис. народів Азії можна зустріти представників усіх великих рас, однак переважать європеоїди та монголоїди. Більшість держав є багатонаціональними. Так, більш ніж 150 народів мешкає в Індії, майже 100 народів — в Росії та Філіппінах, більше 50 — у В'єтнамі та Китаї, більш ніж по 30 — в Ірані, Афганістані, Бірмі, Таїланді. Деякі народи роз'єднані державними кордонами, що створює напруженість, яка часто проявляється у силовому протистоянні. Зокрема, курди компактно мешкають на кордонах Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії, белуджі — Ірану, Афганістану і Пакистану, пенджабці — Пакистану та Індії.

16.2. Етногенез та етнічна історія населення Азії. Етнічна карта сучасної Азії

Найдавніші цивілізації на території Азії виникли у басейнах р. Тигр та Євфрат (кінець IV тис. до н. е.), на південному заході Ірану (Елам, III тис. до н. е.) та басейні р. Інд (Хараппська цивілізація). Представники цих цивілізацій належали до різних мовних сімей та груп. Приналежність шумерів та еламаців до сьогоднішнього часу є предметом дискусій, більшу частину населення Західної Азії населяли представники семіто-хамітської мовної групи (аккадці, амореї, халдеї, ассирійці, сирійці, фінікійці, євреї, араби), які упродовж II–I тис. до н. е. заснували ряд держав. На територію сучасного Ірану, Афганістану та Передньої Азії починаючи з середини II тис. до н. е. проникають численні індоєвропейські племена — іраномовні та індоарії, які витіснили, а частково асимілювали місцеве населення, створивши могутні держави (Мідія, Перська держава Ахеменідів, індійські держави Нандів, Мауріїв, а пізніше — Гуптів тощо). Більшу частину сучасної Туреччини також заселяли індоєвропейські народи, серед них згадуються хети та протовірмени.

У басейні річки Хуанхе у II тис. до н. е. поступово складається Китайська цивілізація, в останні століття до н. е. — перші століття н. е. перші державні утворення виникають на території Шрі-Ланки, Індонезії, Індокитаю, Кореї, Японії. У державах Азії у стародавню та середньовічну добу розвивалася писемність, література, наука, ремесла. Давня та середньовічна культура передових азіатських народів різними шляхами потрапляла до країн Європи та інших континентів і відіграла велику роль у культурному розвитку людства. Варто нагадати про запозичення європейцями вавилонського календаря, фінікійського алфавіту, китайських винаходів — паперу та пороху, “арабізованих” індійських цифр, десятків арабських термінів.

Поряд з цим на початку I тис. н. е. чимало народів Азії залишалося на дуже низькому рівні розвитку, що було викликано, з одного боку, несприятливими умовами в ряді районів (зона

тайги і тундри Сибіру, високогірні області Центральної Азії, важкодоступні джунглі тропічного поясу Індії, Індокитаю, Індонезії), з другого боку, тим, що ці народи розвивалися в умовах відносної ізоляції.

На етногенез та культуру азіатських народів у Середні віки значно вплинуло арабське завоювання країн Західної Азії у VII–VIII ст., поширення арабської мови та ісламу аж до долини р. Інд та басейну Волги, а пізніше й Індонезії; масове переселення тюрків у країни Західної Азії, особливо до Туреччини, Ірану, Кавказького регіону, а також тюркізація іракомовного населення Середньої Азії та Казахстану; Монгольське завоювання XIII–XIV ст.; походи ісламських правителів на територію Індії, Османське та Іранське завоювання Західної і Середньої Азії тощо.

До початку XVII ст. уповільнився розвиток тих азіатських держав, які протягом тривалого часу залишалися форпостами цивілізації (Китай, Індія), а також Османської імперії, Ірану та Японії. Тюрксько-монгольські нашестя, що давалися взнаки у XII–XVIII ст., важко відбилися на економічному та культурному розвитку Китаю, Індії, Середньої Азії та Східної Європи.

У результаті історично зумовлених уповільнених темпів розвитку, країни Азії у новий час зазнавали колоніальної експансії з боку більш розвинених європейських держав (спочатку – Португалії та Голландії, а пізніше – Франції та Англії. Азія, як і сусідній африканський континент, стала "заповідником колоніалізму". В одних азіатських країнах (Індії, Індонезії) було встановлено прямий колоніальний режим, інші (Османська імперія, Іран, Китай), залишаючись формально самостійними, насправді були оплутані ланцюгами фінансової залежності. Афганістан, Таїланд та Японія, щоб зберегти незалежність, вдалися до політики самоізоляції. У XIX – на початку XX ст. розпочався відкритий грабіж країн Азії та перетворення їх на аграрно-сировинну базу європейських держав. Із азіатських держав тільки Японія стала потужною індустріальною державою, що також проводила політику колоніалізму. На

початку XX ст. значними колоніями на азіатському континенті володіли **Англія** (Британська Індія, що охоплювала території, підпорядковані Об'єднаному Сполученому Королівству, та напівзалежні індійські князівства, Бірма, Цейлон, Малайзія, Гонконг, Сінгапур, окремі порти на Аравійському півострові та в Перській затоці); **Нідерланди** (Індонезія та деякі порти в Індії); **Франція** (В'єтнам, Лаос, Камбоджа та деякі порти в Індії); **США** (Філіппіни, що до 1898 р. належали Іспанії); **Португалія** (Діу, Гоа, Даман в Індії, Аоминь (Макао) в Китаї); **Японія** (Корея, Південна Маньчжурія, Тайвань).

Російська імперія з кінця XVI ст. до початку Першої світової війни колонізувала величезні простори Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії та Казахстану, а також встановила контроль над Монголією, Уйгурією, Північною Маньчжурією (територія Цинського Китаю) та Північним Іраном. Німеччина, у свою чергу, проникла на територію китайської провінції Шаньдун, Японія – Фуцьзянь, Англія – басейну р. Янцзи, Франція – Південно-Західного Китаю.

Ситуація почала змінюватися на краще лише після звільнення азіатського континенту у XX ст. від колоніальної залежності, коли практично усі країни Азії стали незалежними.

Етнічна карта сучасної Азії сформувалася, головним чином, до кінця XVII ст. У наступні століття не спостерігалося значної зміни в етногенезі населення регіону. Європейська колонізація багатьох азіатських країн істотно не вплинула на зміну етнічного складу населення Азії (за винятком поширення християнства серед частини населення Індії, Китаю, Індонезії, Індокитаю). Виняток становить лише колонізація з боку Російської імперії Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Середньої Азії, де етнічна карта регіонів кардинально змінилася.

Величезна територія Північної Азії, яка на початку XVII ст. була слабо заселеною, стала об'єктом масової колонізації з боку росіян, українців, а також представників інших етносів. На сьогодні корінне населення Сибіру (найбільшими народами є якути, буряти, алтайці, тувинці, ханти та мансі) скла-

дають не більше 4 % з понад 30 млн населення, решту становлять, головним чином, росіяни та українці, що належать до слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Слов'янське населення у результаті колонізації Казахстану та Середньої Азії упродовж другої половини XIX–XX ст. складає значну частину населення регіону (до недавнього часу росіяни, українці та інші слов'янські народи складали приблизно 1/2 населення Казахстану, на сьогодні менше — 30 % з понад 16 млн осіб, понад 1/4 населення Киргизстану, не менше 10 % населення інших республік). Незважаючи на масову еміграцію з середньоазіатських республік росіян та українців, слов'янський елемент відіграє і сьогодні помітну роль. Лише росіян нині нараховується до 7 млн осіб (понад 10 % населення регіону, з яких до 4 млн мешкає в Казахстані).

Події XX ст., особливо Першої та Другої світових воєн, певною мірою також змінили етнічну карту населення Азії, особливо західної її частини. Зокрема, у ході різанини вірменів та ассирійців у 1915 р., а пізніше — і масової еміграції цих народів, Туреччина практично позбулася вірменського та ассирійського населення. На початку XX ст. до 1,5 млн греків Західної Туреччини, Трапезунду, а також Східної Фракії у результаті приходу до влади К. Ататюрка стали біженцями. Подібна доля спіткала близько 200 тис. греків Північного Кіпру, окупованого турецькими військами у 1974 р.

Етнічні процеси сучасної Азії вирізняються складністю та протиріччями. У цій частині світу продовжують інтенсивно розвиватися процеси консолідації домінантних етносів і асиміляції з ними невеликих етнічних груп та меншин як корінного, так і прибулого (іммігрантського) походження. Крім того, спостерігається процес формування етнічної самосвідомості в середовищі тих етнічних груп, де його не було (хіндомовне населення Індії). Англійська мова також здійснила консолідуючий ефект у формуванні одного етносу з багатьох етнічних груп (Філіппіни). При цьому етнічна відокремленість мусульманських народностей півдня Філіппін значно посилюється.

Одночасно ринкова економіка й індустріалізація більшості країн Азії істотно змінюють етнічну картину азіатських держав. Вона стає більш одноманітною у тих областях, де швидко розвиваються процеси модернізації, і зберігає свою різноманітність на окраїнах, у важкодоступних та економічно малоперспективних територіях, де і у наш час проживають етнічні групи, які ще не досягли у своєму розвитку рівня народностей.

16.3. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону

На сьогодні серед населення Азії представлені усі великі раси, а також ряд змішаних та перехідних груп, однак найбільш поширеними є європеоїдна та монголоїдна раси. **Європеоїдна раса** (індосередземноморський та балкано-кавказький тип) представлена серед основної частини населення Західної та більшості мешканців Південної Азії (Пакистан, Північна та Центральна Індія, більша частина Бангладеш, частина населення Непалу, Шрі-Ланки), слов'янського населення Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії та Казахстану, туркменів, таджиків, більшої частини узбеків (останні два етноси належать до паміро-ферганського типу європеоїдної раси), туркмен та мешканців Кавказу. За деякими даними, європеоїди становлять до 35 % населення континенту.

Монголоїдна раса в різних варіантах представлена серед населення Східної (Китай, Японія, Корейський півострів) та Південно-Східної Азії, при цьому у південних китайців, мешканців Індокитаю та ряду етнічних груп Індонезії спостерігаються австралоїдні домішки. Представники монголоїдної раси поширені й серед більшості корінних народів Азіатської частини Росії.

Негроїдна раса є характерною для деяких груп населення Західної Азії (нащадків рабів, завезених на Аравійський півострів у Середні віки). Австралоїдна раса поширена серед папуасів та деяких інших етнічних груп Індонезії, а також країн Південно-Східної Азії, представників народів мунда (сантали та ведоїди) в Індії тощо.

До змішаної між європеоїдною та екваторіальними (негроїдною та австралоїдною расами) належать дравідські народи Південної Індії (близько 1/4 населення країни, деякі групи бенгальців Бангладеш та індоарійських народів Індії, Шрі-Ланки). У багатьох джерелах цю значну за чисельністю групу населення Азії (приблизно 350 млн осіб) відносять до **південноіндійської раси**.

Перехідними між європеоїдами та монголоїдами є **південносибірська раса** (казахи, киргизи, алтайці, частина уйгурів, башкирів та узбеків, можливо, хазарейці Афганістану), **уральська раса** (ханти та мансі Західного Сибіру) та **самодійська раса** (ненці, нганасани, селькупи та енці Північчі Росії).

Ще більш складною виглядає картина лінгвістичного складу населення Азії. Народи Азії розмовляють 550 мовами, а найбільш поширеними мовними сім'ями є: **індоєвропейська** (індоарійська, іранська, слов'янська, вірменська та грецька мовні групи); **китайсько-тибетська** (Китай, В'єтнам, Лаос), іноді китайсько-тибетську та кавказьку мовні сім'ї (корінне населення Північного Кавказу) об'єднують у **сіно-тибетську** мовну сім'ю; **австронезійська** (Південно-Східна Азія, Індонезія, Філіппіни); **алтайська** (тюркська, монгольська та тунгусо-маньчжурська мовні групи); **афразійська** (семітська мовна групи — арабські діалекти, іврит, ассирійська мови); **дравідська** (теллугу, каннара, таміли, малаяли, брагуї тощо). До недавнього часу вважалося, що японська та корейська мова не належать до жодної мовної сім'ї, однак сьогодні є поширеною думка, що ці мови мають тісний зв'язок з алтайською мовною сім'єю.

Серед населення **Західної Азії** приблизно порівну представлені **іранська мовна група** індоєвропейської мовної сім'ї (перська мова (фарсі), курдська, дарі — мова таджиків, хазарейців, чараймаків, балучі, осетинська, мови лурів, бахтіарів та інших народів Ірану); **семітська мовна група** афроазійської (семітсько-хамітської) мовної сім'ї (арабська, іврит, ассирійська мова), **тюркська мовна група** алтайської мовної сім'ї

(турецька, азербайджанська, балкарська, карачаївська, ногайська, узбецька, туркменська та інші мови), у незначній мірі представлені кавказькі мови, у тому числі картвельської мовної сім'ї (грузинська, лазька, мегрельська, сванська тощо), вірменська та грецька мови індоєвропейської мовної сім'ї. **Тюркські мови** (узбецька, казахська, туркменська, киргизька, каракалпацька) переважають у Середній Азії та Казахстані, а також у деяких регіонах Китаю (уйгурська), представлені алтайцями, хакасами, долганами, тувинцями, якутами Сибіру. Мови **монгольської мовної групи** алтайської мовної сім'ї представлені серед монголів та бурятів, **тунгусо-маньчжурської** — серед маньчжурів КНР, евенків та евенів Сибіру.

На **Сході Азії** та в деяких районах Індії, Непалу (Гімалаї), країнах Індокитаю найбільш поширеними є китайсько-тибетські мови, тоді як у країнах Південно-Східної Азії — **австронезійської мовної групи** (наприклад, тагальська, вісайя, філіппіно, яванська, судська, мадурська).

Народи **Південної Азії** представлені індоарійськими мовами індоєвропейської мовної сім'ї (гінді, урду, пенджабі, гуджараті, бенгалі, маратхі, непальська, синдхська, ассамська, орія, сингальська тощо) — понад 1 млрд осіб, **іранськими мовами** тієї самої сім'ї (пушту та балучі в Пакистані), **дравідськими мовами** (Південна Індія та Північна Шрі-Ланка).

16.4. Основні риси господарсько-культурного життя населення регіону

Унаслідок різноманітного клімату та особливостей історичного і соціально-економічного розвитку населення в Азії склалася значна кількість господарсько-культурних типів, що належать як до виробничих, так і до споживацьких різновидів господарств. Переважають такі господарсько-культурні типи: а) бродячих мисливців, рибалок, збирачів; б) примітивних мотичних землеробів; в) мотичних землеробів, що використовують штучне зрошування; г) кочових і напівкочових скотарів; д) орних іригаційних землеробів. У наш час більшість народів Азії розвивається в індустріально-аграрному напрямі.

Країни Західної Азії на сьогодні є переважно аграрно-індустріальними, тому більшість населення займається сільським господарством. Поряд із цим, у багатьох областях Західної Азії відкрито великі запаси нафти та газу, що визначає напрям економічного розвитку ряду держав, особливо країн Перської затоки. Крім цього, широкого розвитку набула легка та харчова промисловість, а також різні галузі машинобудування.

У Західній Азії переважають два господарсько-культурних типи: 1) орне землеробство; 2) кочове скотарство. Землеробство у країнах регіону має багато спільних рис, оскільки за умов жаркого клімату та відсутності достатньої кількості опадів воно існує лише за допомогою різноманітних зрошувальних систем. У більшості арабських держав основними сільськогосподарськими культурами є пшениця, ячмінь, фінікова пальма, рис, кава, цитрусові, городні та технічні культури. У субтропічних районах Східного Середземномор'я вирощують яблука, виноград, фініки, цитрусові. В Туреччині, поруч із зерновими, вирощують бавовник, тютюн. В Ірані, Афганістані, всупереч заборонам світових міжнародних організацій, щорічно засівають плантації опійного маку.

Землероби вирощують різних домашніх тварин як тяглову силу, так і для одержання продуктів харчування. Здебільшого селяни тримають у господарствах волів, кіз, овець, курей. Коней мають лише заможні господарства. Частина селянських господарств держав Аравійського півострова, Туреччини, Ірану та Афганістану розводять верблюдів. Тваринництво ведеться селянами у стійловій і відгінній формах. У зв'язку з цим у гірській місцевості поширений напівосілий господарсько-культурний тип.

У пустелях і напівпустелях поширений кочовий господарсько-культурний тип, що передбачає постійний пошук нових пасовищ. Розрізняють три основні види кочового скотарства: 1) меридіональне; 2) вертикальне; 3) стаціонарне. Меридіональне кочове скотарство передбачає відгін тварин на значні

віддалі (2–3 тис. км) півночі на південь і навпаки. Вертикальне скотарство — це сезонний випас тварин у горах, а стаціонарне — незначні перегони худоби в межах кількох десятків кілометрів.

Високий розвиток і стародавні традиції у багатьох країнах Західної Азії мають різноманітні ремесла та промисли. Ще з давніх давен славилися там майстри з виплавки і обробки металу, була винайдена знаменита дамаська сталь. І сьогодні високо цінуються художні ювелірні вироби із коштовних металів та каменю. Великою майстерністю володіють різьбярі по каменю, кістці, дереву. В Західній Азії виробляються найкращі у світі килими, особливо іранських, турецьких та туркменських майстрів. Кочівники виправляють овечі шкіри, каракуль.

У землеробського та скотарського населення Західної Азії типи жител є різноманітними. Землероби рівнини і передгір’я споруджують із цегли або глини прямокутні чи квадратні будівлі.

У країнах Середньої Азії та Казахстані найбільш поширеними є два господарсько-культурні типи: осіле землеробство серед мешканців оазисів — більшості узбеків, таджиків та частини туркменів у поєднанні зі скотарством м’ясо-молочного напрямку і напівкочове скотарство у поєднанні з примітивним землеробством (казахи, каракалпаки, киргизи, частина туркменів та узбеків). Серед землеробських народів найбільш поширеним є глинобитний тип житла, скотарів – юрта, у гірських районах Середньої Азії під час будівництва житла використовують каміння та дерево.

Скотарство є домінантним типом господарства серед уйгурів, монголів та тибетців Східної Азії, а також бурятів, якутів, алтайців, хакасів та тувинців Сибіру.

Населення північних регіонів Росії (чукчі, ненці, долгани, частина якутів, коряки, ескімоси, евенки, евени та інші) займається оленярством у поєднанні з рибальством та збиральництвом.

Серед китайців, корейців, японців, мешканців Південної та Південно-Східної Азії основною галуззю традиційного госпо-

дарства є землеробство, при цьому головною сільськогосподарською культурою є рис (у більш засушливих районах долини р. Інд, а також у Північному Китаї — пшениця).

В усіх без винятку країнах Азії розвинені ремесла та промисли, широкого розмаху набуває зростання міст, розвиток різноманітних галузей промисловості та сфери послуг. Найбільш економічно розвиненими серед країн Азії є Японія, Тайвань, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур, Ізраїль, динамічно розвиваються КНР, Індія, Туреччина, Іран, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Індонезія. Країни Перської затоки та Бруней характеризуються високим рівнем життя населення завдяки величезним покладам нафти та природного газу.

Залежно від роду занять та регіональних особливостей відрізняється харчовий раціон народів Азії. Серед землеробів найбільш поширеною є рослинна їжа, скотарів — молочні та м'ясні страви. Риба та м'ясо морських тварин відіграють дуже важливу роль у харчовому раціоні північних народів, м'ясні та рибні страви — у китайців, а морська риба і морепродукти — у японців та деяких народів Південно-Східної Азії.

16.5. Релігійний склад сучасного населення Азії

Релігійний склад населення Азії, враховуючи величезну територію і регіональні культурні особливості, відрізняється надзвичайною строкатістю. Азія є батьківщиною трьох світових релігій — буддизму, християнства та ісламу.

За релігією основна частина населення Західної Азії належить до ісламу. Із релігійних течій ісламу найбільш поширеними є сунізм і шиїзм. Суніти поважають поруч з Кораном і усний переказ — сунну, що заперечує у людини наявність волі. Шиїти особливо шанують пророка Алі й не визнають сунітських халіфів. До сунітів належить більша частина арабів, пуштунів, туркменів, частина курдів та інших. Прибічниками шиїзму є перси, азербайджанці, частина курдів та народів Аравійського півострова, при цьому основне населення Ірану, Азербайджану, близько 60 % населення Іраку є прибічниками шиїзму.

У Саудівській Аравії і деяких інших країнах регіону поширена мусульманська секта вахаббітів, що виникла у XVIII ст., в епоху боротьби арабів проти турецького засилля. Вахаббіти проповідують суворе дотримання заповітів ортодоксального ісламу.

Християнство, що виникло у Передній Азії і було широко поширене до арабського завоювання, у наш час має порівняно мало прихильників із числа ліванських і сирійських арабів.

Серед євреїв Ізраїлю головною є національна релігія — іудаїзм, деяких груп персів — зороастризм. Частина курдів є прибічниками єзидизму — релігійної течії, тісно пов'язаної з зороастризмом. Частина ліванських та сирійських арабів належить до релігійної течії друзів, що поєднує елементи шиїтського ісламу, християнства, зороастризму та іудаїзму.

Корінне населення Середньої Азії та Казахстану в основній масі сповідує іслам сунітського тлумачення. Іслам є основною релігією населення Пакистану (97 % мешканців), Бангладеш (83 % населення), а також Мальдівських островів, Індії (понад 10 % населення).

Серед населення Індії (84 %), Непалу (близько 4/5 мешканців), частково Бангладеш (16 % мешканців) та Шрі-Ланки (понад 20 % мешканців) поширений індуїзм. Індія також є батьківщиною джайнізму та буддизму (сповідує не більше 1 % населення країни), а також сикхізму (поширений серед 2/3 індійських пенджабців — 2 % населення). Християни в Індії складають не більше 3 % населення країни.

Серед населення Китаю найбільш поширеними є національні релігії — конфуціанство та даосизм. Крім цього, частина китайців та маньчжури сповідують буддизм (монголи та тибетці є прихильниками ламаїстського напряму буддизму). Серед китайських хуей та уйгурів поширений іслам.

Серед корейців найбільш поширеними є буддизм та християнство, зрідка — конфуціанство та даосизм; 80 % японців є прихильниками національної релігії — синтоїзму, 15 % — буддизму, 5 % — християнства, хоча переважна більшість японців формально вважається буддистами.

Серед населення Північної Азії до приходу росіян були поширені традиційні вірування, зокрема у формі анімізму, шаманізму. За кілька століть російської колонізації переважна більшість населення Сибіру та Далекого Сходу, в тому числі якути, евенки, евени, ханти, мансі, хакаси, коряки, формально стали православними. Традиційні вірування значною мірою зберігають чукчі, а також тувинці, буряти та алтайці (останні три народи є буддистами).

Дуже цікавим є релігійне життя населення Південно-Східної Азії, де тісно переплелися різні течії християнства, іслам та буддизм. Християнами є понад 90 % населення Філіппін, 11–12 % населення Індонезії (близько 30 млн осіб), до 1/4 населення В'єтнаму (20 млн осіб). Прихильниками ісламу є 87 % населення Індонезії (понад 200 млн осіб), малайці, мешканці Брунею, деякі етнічні групи півдня Філіппін, Таїланду. Буддизм поширений серед основної частини населення Таїланду, В'єтнаму, Бірми, Лаосу, Камбоджі, його сповідує китайська та деякі інші громади Малайзії (до 30 % населення країни). Загалом близько 40 % населення регіону є мусульманами, 35 % сповідують буддизм, а 25 % — християнство.

Релігія відіграє помітну роль у країнах Азії, відчутно впливає на шлюбно-сімейні відносини, освіту і навіть на політичне життя.

Питання для самоконтролю

1. Опишіть етнічну карту населення сучасної Азії.
2. Охарактеризуйте антропологічний та лінгвістичний склад населення сучасної Азії.
3. Висвітліть основні риси господарсько-культурного життя населення сучасної Азії.
4. До яких антропологічних типів належить населення сучасної Індії?
5. Які релігії сповідує населення Південно-Західної Азії?
6. Охарактеризуйте лінгвістичний склад населення сучасного Ірану.

7. До яких мовних груп належить населення сучасного Китаю?
8. Який антропологічний склад має населення країн Середньої Азії та Казахстану?
9. Проаналізуйте мовний склад населення Кавказького регіону.
10. Розкрийте регіональні особливості релігійного життя населення сучасної Азії.

Теми рефератів

1. Етнічна карта населення Азії.
2. Етногенез та етнічна історія населення Туреччини.
3. Етногенез та етнічна історія населення Ірану.
4. Етногенез та етнічна історія населення Південної Азії.
5. Міжетнічні конфлікти у країнах Південно-Західної Азії.
6. Міжетнічні відносини у країнах Азії.

Література [8; 12; 14–16; 18; 23; 34; 46]

Тема 17. Європа

17.1. Історико-географічне районування Європи.
17.2. Етногенез та етнічна історія населення Європи.
17.3. Етнічна карта сучасної Європи.
17.4. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону.
17.5. Основні риси господарсько-культурного життя населення Європи.
17.6. Релігійний склад сучасного населення Європи.

17.1. Історико-географічне районування Європи

Європа розташована у західній частині єдиного континенту Євразія. Кордон між Європою та Азією як частин світу проходить східною частиною Уральських гір. Площа Європи, закрема й острови, перевищує 11 млн км (7,5 % площі світу), з якої Європейська частина Російської Федерації становить 4,24 млн кв. км. Крім Російської Федерації, найбільшими за площею

є Україна (603,7 тис. кв. км), Франція (544 тис. кв. км, без заморських департаментів), Іспанія (506 тис. кв. км), Швеція (411 тис. кв. км), Німеччина (357 тис. кв. км).

Населення Європи (без Європейської частини Туреччини) перевищує 700 млн осіб. Найбільшими за чисельністю населення країнами Європи є: Російська Федерація (в Європейській її частині мешкає понад 103 млн осіб), Німеччина (до 85 млн осіб), Франція, Велика Британія, Італія (понад 60 млн осіб у кожній), Україна (близько 46 млн осіб), Іспанія (понад 42 млн осіб), Польща (39 млн осіб).

Середня щільність населення в Європі становить близько 60 осіб на кв. км, а без Європейської частини Російської Федерації — близько 90 осіб, що значно перевищує середній показник щільності населення у світі — 47 осіб на кв. км. За рівнем економічного розвитку Європа посідає одне з перших місць у світі, на її долю припадає понад 1/3 світового промислового виробництва.

У географічному відношенні Європа поділяється на кілька регіонів: **Північна Європа** (Фінляндія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Данія); **Західна Європа** (Велика Британія, Ірландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Монако, Німеччина, Австрія, Швейцарія, Ліхтенштейн); **Південна Європа** (Іспанія, Португалія, Андорра, Італія, Сан-Марино, Ватикан, Мальта, Греція); **Центральна** та **Південно-Східна Європа**, до складу якої часто включають європейські країни колишнього Радянського Союзу (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Македонія, Албанія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Російська Федерація).

Європейські країни відрізняються між собою як за площею, так і за чисельністю населення. Поряд з великими країнами існують і карликові держави: Ватикан — менше 1 тис. осіб населення; Андорра, Монако, Сан-Марино, Ліхтенштейн — по кілька десятків тис. осіб. Більшість європейських держав є мононаціональними, оскільки частка титульної на-

ції у них перевищує 90 % населення (Португалія, Італія, Мальта, Греція, Ірландія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Німеччина, Австрія, Польща, Чехія, Угорщина, Словенія, Хорватія, Албанія). Водночас існують держави, які є багатонаціональними, хоча в більшості з них частка титульної нації складає абсолютну більшість (Іспанія, Румунія, Україна, Білорусь, Російська Федерація, Естонія, Латвія, Литва, Франція, Молдова, Сербія, Македонія, Нідерланди тощо). Крім того, зустрічаються країни, в яких є кілька титульних націй (Велика Британія — англійці, шотландці, валлійці, ольстерці, ірландці; Швейцарія — германо-швейцарці, франко-швейцарці, італо-швейцарці, ретороманці; Бельгія — фламандці та валлони), або жоден етнос не складає переважної більшості населення (Боснія і Герцеговина, Чорногорія, а також самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка).

У переважній більшості країн Європи є одна державна мова, однак зустрічаються країни і з двома державними мовами (Фінляндія — фінська та шведська, Білорусь — білоруська та російська, Мальта — мальтійська та англійська, Ірландія — ірландська та англійська, Ватикан — латинь та італійська), або три і більше державних мов (Бельгія — фламандська (голландська), валлонська (французька) та німецька; Люксембург — люксембурзька, німецька та французька; Андорра — каталонська, іспанська та французька; Швейцарія — німецька, французька, італійська та ретороманська мови). В Іспанії, поруч з державною іспанською мовою, каталонська (у провінції Валенсія — валенсійська), галісійська та баскська мови мають офіційний статус. Це саме спостерігається і у Великій Британії.

17.2. Етногенез та етнічна історія населення Європи

Етногенез народів сучасної Європи був тривалим процесом, що розтягнувся на кілька тисячоліть. Найдавнішим із відомих європейських народів були стародавні греки, що оселилися на Балканському півострові трьома хвилями — іонійці (з XVIII ст. до н. е.), ахейці (з XV ст. до н. е.) та дорійці (XII ст. до н. е.). Поступово греки колонізували острови Егейсько-

го моря, західну частину Малої Азії, а в ході Великої грецької колонізації VIII–V ст. до н. е. — басейни Середземного та Чорного моря. Поступово давні греки еволюціонували в сучасних греків (під впливом православної церкви, боротьби з Османським завоюванням тощо), проте давньогрецька мова сильно відрізняється від новогрецької.

Серед найдавніших етносів Європи можна назвати і романомовні етноси, які походять від італійських племен (латинян, сабінян, умбрів, вольсків та інших), батьківщиною яких є Центральна та Південна Італія. Ці племена згадуються ще у VIII ст. до н. е. З часом італійські племена, що об'єдналися навколо Риму, підкорили та асимілювали етрусків, кельтські племена, частково греків, племена Сицилії та Сардинії. У II–I ст. до н. е. римляни підкорюють територію сучасної Іспанії, Португалії та Франції, романізація яких тривала до кінця існування Західної Римської імперії, чому сприяло утворення численних римських колоній, вплив церкви, яка оголосила державною мовою у країнах Європи після падіння імперії латинь. Поступово на основі синтезу римських колоністів та місцевого кельтського населення утворилися нові романомовні народи — французи, валлони, іспанці, португальці, галісійці, каталонці та інші. Германські племена (вестготи, остготи, свеви, лангобарди, франки, бургунди), хоча і завоювали територію сучасних Франції, Бельгії, Італії, Іспанії та Португалії), однак, за винятком Франції (де завойовники складали близько 20 % населення), істотно не вплинули на етногенез романських народів і згодом розчинилися серед місцевого населення. Лише франки залишили по собі сучасну назву країни — Франція, а бургунди — історичної області Бургундії.

Завоювання Дакії на початку II ст. н. е. супроводжувалося романізацією місцевого населення за допомогою римських легіонерів, розташованих на території Дакії, та місцевої знаті, що пішла на службу до римських імператорів. На основі романізованих даків утворилися сучасні румуни та молдавани.

Германські племена в перші століття н. е. мешкали, головним чином, на півдні Скандинавського півострова та в Північ-

ній Німеччині. Поступово вони переселилися на територію сучасних Нідерландів та Північної Бельгії, заселили південь Німеччини та Австрії. Після розпаду у 843 р. імперії Каролінгів на землях між Рейном, Ельбою та Верхнім Дунаєм, заселених саксами, баварами та алеманами, почала складатися германська народність. На Ютландському півострові сформувалися датчани, а на Скандинавському — шведи і норвежці. На узбережжі Північного моря утворилася голландська народність, у північній Бельгії — фламандська.

У V–VI ст. германські племена англів, саксів і ютів масово переселяються на Британські острови, асимілювавши, частково знищивши та відтіснивши на північ та захід численні кельтські племена. Поступово утворюються англійська та шотландська народності, на етногенез яких, крім кельтів, велику роль справило норманське завоювання 1066 р. (скандинавське плем'я, яке, проникнувши до Франції, швидко асимілювалося). У сучасній англійській мові до 30 % слів мають французьке походження.

Вихідці зі Скандинавського півострова, колонізувавши острови північної Атлантики, дали початок новим етносам – ісландцям та фарерцям.

У XI–XIII ст. відбувається масована німецька колонізація земель полабських та прибалтійських слов'ян, а також балтських племен, зокрема пруссів. З одного боку, більшість слов'ян регіону та пруссі германізувалися, а з другого — під впливом німецької загрози відбулася консолідація численних балтських племен, на основі яких утворилися сучасні литовці та латвійці; лужицькі серби зберегли свою етнічну належність, а Польща подолала феодальну роздробленість.

Етногенез слов'янських народів відбувався на теренах сучасної Правобережної України, Південної Білорусі та Центральної Європи з перших століть н. е. Поступово слов'яни розселилися до Одеру та Ельби, а на Сході досягли верхів'я Дніпра та Оки. Упродовж VI–VII ст. відбувається колонізація слов'янами Балканського півострова, асиміляція місце-

вого фракійського населення та частини македонських греків, утворення Першого Болгарського царства, Сербії та Хорватії (в етногенезі болгар, крім переважаючого слов'янського елементу та фракійців, значну роль відіграло тюркське плем'я болгар, що було консолідуючим чинником у виникненні Першого Болгарського царства та дало назву середньовічним болгарам). Під впливом османського панування на Балканському півострові упродовж XIV–XIX ст. на території регіону поширився іслам (серед албанців, мешканців Боснії та Герцеговини, окремих груп болгар, македонців, чорногорців), на Балканський півострів, особливо до Східної Фракії та деяких районів Болгарії, переселилися значні групи турків, що істотно змінило етнічну карту регіону.

У результаті романізації та германізації кельтських племен, які ще у II ст. до н. е. заселяли величезну територію Європи від Атлантики до Карпат, Піренейський та Північ Балканського півострова, на сьогодні від кельтів залишилися лише бретонці (захід Франції), ірландці, валлійці та гели на півночі Шотландії, які в офіційному діловодстві та побуті широко використовують французьку або англійську мови.

У результаті слов'янської колонізації території колишньої Югославії численні іллірійські племена, що належали до індоєвропейської мовної сім'ї були асимільовані. Нащадками іллірійців ряд дослідників вважають сучасних албанців.

Угорська народність у Центральній Європі сформувалася в результаті переселення угорських племен на межі VIII–IX ст., які асимілювали місцеве слов'янське та романізоване населення Паннонії і Трансільванії упродовж кількох наступних століть. В етногенезі угорського етносу брали участь також тюркські племена печенігів, половців і німців, які в ці роки масово переселилися на терени Центральної Європи, особливо до міст.

Фактично єдиним народам, що зберіг свої етнічні ознаки упродовж кількох тисячоліть, є баски, що проживають у Північній Іспанії та Південно-Західній Франції.

17.3. Етнічна карта сучасної Європи

У країнах сучасної Європи нині проживають десятки корінних етносів, що нараховують від кількох тисяч до кількох десятків мільйонів осіб. Серед них найбільшими є росіяни (усього 140–150 млн осіб), німці (близько 78 млн осіб), італійці, французи, англійці, українці, поляки, іспанці. Чисельність монегасків, андоррців, ліхтенштейнців, сан-маринців, романшів становить від кількох тисяч до кількох десятків тисяч осіб. Бельгія представлена двома етносами: фламандцями (55 % корінного населення країни, що розмовляють діалектом голландської мови) та валлонцями (40 % населення, що розмовляють діалектом французької мови). У Швейцарії серед корінного населення 70 % розмовляє німецькою мовою, 20 % — французькою, до 10 % — італійською, а також ретороманською. У Боснії та Герцеговині, що складається з двох державних утворень – Федерації Боснія та Герцеговина і Республіки Сербська, жоден з етносів не складає переважної більшості (боснійці — 44 %, серби — понад 1/3, хорвати — 17 %).

Окремі народи Європи поділені кордонами різних держав. Так, значна частина угорців, крім Угорщини (понад 10 млн осіб), компактно проживає також у Румунії (близько 2 млн), Словаччині (близько 600 тис.), Сербії (близько 300 тис.), Україні (Закарпатська область — близько 160 тис.), Хорватії, Австрії, Словенії.

Албанці, крім Албанії (3,7 млн осіб), компактно мешкають також у Косово (близько 2 млн), яке є формально у складі Сербії, а фактично проголосило незалежність у 2008 р.; в Македонії (0,5 млн осіб), також понад 100 тис. албанців компактно мешкають у Сербії, Чорногорії та Греції. У свою чергу значна частина сербів (понад 2 млн осіб) мешкають поза межами Сербії на своїх етнічних територіях — Республіка Сербська БіГ, Чорногорія, Хорватія, а також Македонія, Словенія, тоді як, власне, в Сербії сербів мешкає близько 6,5 млн осіб (з 7,8 млн осіб без Косово), а у самопроголошеному Косово до сих пір залишається близь-

ко 140 тис. сербів. Також від 2 до 3 млн сербів мешкає у країнах ЄС, США (до 300 тис.), Латинської Америки та Австралії. Хорвати, крім Хорватії (понад 90 % з 4,6 млн осіб), компактно мешкають у БіГ (700 тис. осіб), а боснійці, крім БіГ, компактно розселені в сербському регіоні Санджак (135 тис. осіб) та деяких муніципалітетах Чорногорії (Плав, Рожає та інші).

На формування етнічної карти населення сучасної Європи значною мірою також впливають переміщення у пошуках роботи значної частини населення країн колишнього соціалістичного табору (українці, поляки, росіяни, молдавани, румуни, серби, хорвати, болгари, естонці, латвійці, литовці тощо) до країн Західної Європи, а також мільйонів вихідців з арабських та африканських країн (до Франції), Туреччини (до Німеччини та інших країн Європи), вихідців з колишніх колоній – до Великої Британії, Нідерландів, Бельгії. Міграція з "країн третього світу" торкнулася і Скандинавських країн (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія). У Парижі навіть існують цілі області та райони, де переважає неєвропейське населення. Найбільше вихідців з країн Латинської Америки переселяється до Іспанії, де також помітними є представники Східної Європи, а також марокканські та алжирські араби. Усе це створює нестабільність у Європі, призводить до напруженості між корінними європейцями та мігрантами з інших континентів. Яскравим прикладом цього є нещодавні події у Франції.

У Російській Федерації, особливо найбільш розвиненій центральній частині, найбільший потік іммігрантів — викідці із Кавказького регіону та країн Середньої Азії. Крім цього, за деякими даними, від 1 до 3 млн українців працює на всій території Російської Федерації.

17.4. Антропологічний та лінгвістичний склад населення регіону

Переважна більшість населення Європи належить до **індоєвропейської мовної сім'ї**, що має дев'ять мовних груп та охоплює до 95 % населення континенту. Серед них:

- **слов'янська мовна група** (українська, російська, білоруська, польська, чеська, словацька, лужицька (сербська), сербохорватська, болгарська, македонська, словенська мова);
- **германська** (англійська, німецька, голландська, шведська, норвезька, ісландська, данська, фарерська, фризька, англо-шотландська мова);
- **романська** (іспанська, португальська, французька, італійська, румунська, каталонська, галісійська, молдавська, латинь, ретороманська, французька мова);
- **балтська** (литовська, латвійська мова);
- **кельтська** (ірландська, бретонська, уельська (валлійська), гельська мова);
- **грецька** (новогрецька мова);
- **албанська** (албанці — до 7 млн осіб);
- **вірменська** (вірменська діаспора у Франції, Великій Британії, Німеччині та інших країнах — усього понад 1 млн осіб);
- **індоарійська** (мовами цієї групи спілкуються цигани та вихідці з Південної Азії, яких можна зустріти в Англії, Швейцарії).

До **фіно-угорської мовної групи** уральської мовної сім'ї належать: угорці (понад 13 млн осіб), фіни (понад 5 млн осіб), естонці (до 1 млн осіб), а також карели, вепси, комі, марійці, мордва, удмурти (усього до 3 % населення).

Семіто-хамітська мовна сім'я (семітська група) представлена мальтійською (400 тис. осіб) та арабською мовою (кілька мільйонів іммігрантів з Алжиру, Марокко, Лівану та інших арабських країн, особливо у Франції).

Мовами **тюркської мовної групи** алтайської мовної сім'ї розмовляють турки Болгарії (до 700 тис. осіб), окремі громади Македонії, Греції, а також численна турецька діаспора Німеччини (понад 2–2,5 млн осіб), Швейцарії та інших європейських країн. Крім цього, турецькою мовою розмовляють турки європейської частини Туреччини (до 20 % населення країни). До тюркських мов належать гагаузька (понад 200 тис. осіб,

що компактно мешкають у Молдові та Одеській області України), татарська, башкирська, чуваська, кримсько-татарська (понад 250 тис. осіб) тощо.

Носіями баскської мови (від 700 тис. до 2 млн осіб), яка не належить до жодної мовної сім'ї, є баски.

У антропологічному плані практично все корінне населення Європи належить до великої європеоїдної раси. Деякі монголоїдні домішки зустрічаються у саамів, окремих груп карелів, башкирів та фіно-угорських народів Європейської частини Росії. У південній частині Європи, особливо на півдні Франції, іноді серед населення зустрічаються риси негроїдів.

У Північній та Північно-Східній Європі поширені світло пігментовані типи європеоїдів (атланто-балтійська та біломоро-балтійська мала раса) — Північний Схід Великої Британії, Скандинавський півострів, Ісландія, Північ Росії, Польщі, Німеччини, Франції, Естонія, Латвія, Литва, Північна Білорусь, Данія, Нідерланди.

Жителі Великої Британії, Ірландії, більшої частини Франції, Північної Італії, Північної Іспанії, Південної Німеччини, Польщі та Білорусі, Австрії, Швейцарії, Чехії, Словаччини, Півночі Балканського півострова, основної частини України та Центральної Росії належать до різних варіантів середньоєвропейської малої раси (так званий "пояс шатенів").

Жителі середземноморських країн (Португалія, Південна Франція, більша частина Іспанії та Італії) належать до індосередземноморської малої раси (темноволосі та темноокі). Балкансько-кавказький варіант південних європеоїдів поширений на території Балканського півострова (республіки колишньої Югославії, Болгарія, Албанія, Греція, Румунія). Риси південних європеоїдів зустрічаються також і на півдні та південному сході європейської частини Російської Федерації.

17.5. Основні риси господарсько-культурного життя населення Європи

У зв'язку з існуванням десятків порівняно великих етносів, що мешкають у різних природно-кліматичних умовах, існує

велике розмаїття традиційно-побутової культури кожного з них. Але для основної частини мешканців Європи у минулому було характерним переважання сільського господарства, особливо рослинництва (при значній ролі тваринництва), значний розвиток різноманітних ремесел та промислів, а в сучасну добу — різке домінування над сільським господарством сфери послуг і промисловості як головних занять.

Зернові та технічні культури переважали у рослинництві більшості народів Західної, Центральної та Південно-Східної Європи, зокрема й українців. Значного розвитку тут набули і городництво, садівництво, промисли, розведення свиней, великої рогатої худоби та птиці.

У країнах Південної Європи (Португалія, Іспанія, Південна Франція, Італія, Греція) великого значення надавалося садівництву, особливо вирощуванню оливок, цитрусових, винограду, а також різних овочів і фруктів. При цьому зернове господарство та скотарство також відігравало досить помітну роль.

Ремесла, торгівля, садівництво та городництво, зокрема й вирощування квітів, переважало в Нідерландах, Бельгії, деяких районах Німеччини та Франції.

Тваринництво було і головною галуззю сільського господарства у скандинавських країнах (Фінляндія, Швеція, Норвегія), а також у гірських районах Альп, Карпат, Балканського та Піренейського півострова. У ісландців традиційними галузями господарства є рибальство та вівчарство, а саами — єдиний народ в Європі, що займається оленярством, частково рибальством, а також ремеслами, промислами, вирощуванням фуражних трав.

Традиційний одяг у більшості європейських народів, як і традиційні типи жител, збереглися лише в сільській місцевості, та й то в незначних масштабах. Більшість населення Європи, зокрема й українці, носять одяг європейського фасону.

Поселення більшості народів Європи, навіть у межах одного більш-менш великого народу, сильно відрізняються залежно від регіонів та роду занять. Наприклад, у слов'ян найбільш

ранньою формою поселення у минулому були невеликі села, різноманітні за типом. Характерними були родові поселення "кучами" або "гніздами". У наш час існують поселення слов'янських держав, які можна класифікувати за типами:

- розкидані (Болгарія, Словенія, Македонія, Чорногорія);
- купчасті (Чехія, Болгарія, Сербія, Україна, Росія);
- кругові (Польща, Словаччина);
- вуличні — уздовж доріг та річок (Хорватія, Словаччина, Карпатська Україна);
- веретеноподібні — поєднання кругового і вуличного типу (Польща, Чехія).

17.6. Релігійний склад сучасного населення Європи

Релігійне життя населення сучасної Європи відрізняється меншою регламентацією та впливом, ніж у багатьох інших регіонах, зокрема Близького Сходу чи Латинської Америки. Сьогоднішні європейці все менше відвідують заклади культового характеру, по суті, формально будучи віруючими.

Хоча християнство виникло на Близькому Сході, упродовж I тис. н. е. воно стало основною релігією населення Європи. Спочатку християнство поширилося серед мешканців Римської імперії, упродовж другої половини I тис. були християнізовані германські та переважна більшість слов'янських народів, а в наступні століття — полабські, прибалтійські слов'яни і ряд литовських племен. При цьому християнізація населення Європи супроводжувалася запозиченням елементів традиційних язичницьких вірувань.

На початковому етапі становлення та розвитку християнство в Європі було єдиним. Розходження між західною та східною гілкою християнства почали виявлятися з розпадом Римської імперії і остаточно завершилися церковним розколом 1054 р. на православ'я та католицизм, причому Візантійське православ'я підтримало населення Балканського півострова, Східної Європи та деякі народи Близького Сходу (зокрема, грузини), католицизм поширився у країнах Західної Єв-

ропи. У ході Реформації, що відбулася в Європі в XVI ст., від католицизму відколовся ряд протестантських течій — лютеранство, кальвінізм, англіканство та інші, протестантизм набув широкого поширення у країнах Північної та Центральної Європи, тоді як прихильниками католицизму залишилися мешканці Південної та частково Центральної Європи. Реформація в Європі супроводжувалася численними релігійними війнами (Громадянська війна в Німеччині XVI ст., гугенотські війни XVI ст. у Франції, Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. в країнах Європи, в якій католицька Франція брала участь на боці протестантських держав).

Нині у країнах Європи поширені три основні гілки християнства — православ'я, католицизм і протестантизм.

Прихильниками **православної церкви** є греки, основна маса українців, росіян та білорусів (зокрема українські та білоруські уніати, що утворилися у результаті підписання Берестейської унії 1596 р. між православною та католицькою церквами зі збереженням уніатами власних обрядів та мови богослужіння), румун, молдаван, сербів, чорногорців, македонців, болгар. Православними є понад 1/4 населення Албанії (за деякими даними, до 40–45 %) та емігранти зі Східноєвропейських країн до країн Західної Європи.

Римо-католицька церква поширена серед мешканців Південної Європи (італійців, іспанців, португальців, каталонців, галісійців, басків, мальтійців), а також серед переважної більшості французів, валлонів, частини фламандців та голландців, англійців (до 10 % представників цього народу), ірландців, гірських шотландців (до 16 % населення Шотландії), австрійців, хорватів, словенців, поляків, литовців, 2/3 чехів, словаків та угорців, до 30 % німців, частини германошвейцарців.

Протестантські течії різних напрямів, як зазначалося, мають своїх прихильників серед населення Північної та Центральної Європи. При цьому **лютеранство** поширене серед шведів, фінів, норвежців, ісландців, данців, фарерців, саамів,

естонців, латвійців, 70 % німців. **Кальвіністами** є частина чехів, словаків та угорців, більшість голландців, германо-швейцарців та франко-швейцарців, основна частина шотландців, деяка частина ольстерців, французів та англійців. Прихильниками **англіканської церкви** є основна частина валлійців та частина ольстерців.

Близькими до православ'я є **вірмени-григоріани**, що мешкають значними групами у Франції, Великій Британії, Німеччині, Греції та деяких інших країнах Європи.

Іудаїзм сповідують євреї багатьох європейських країн (близько 2 млн осіб).

Прихильниками **ісламу**, який поширився у країнах Європи з Османським завоюванням, є **боснійці** (від 2,3 до 2,5 млн осіб), **албанці** Косова та Македонії, до 2/3 албанців Албанії за офіційними даними (усього понад 5 з 7 млн албанців), **турки** Європейської частини Туреччини та деяких країн Європи (Болгарії — до 9 % населення, Німеччини, Швейцарії, Македонії, Греції), окремі групи **слов'ян-мусульман** Балканських країн (помаки — в Болгарії, торбеші — в Македонії, мусульмани в Чорногорії), **казанські татари** та **башкири** Російської Федерації, **кримські татари** та деякі інші етнічні групи в Україні. Прихильниками ісламу є кілька мільйонів вихідців з арабських країн (Франція), з країн Південної Азії (Велика Британія, при цьому, крім ісламу, тут є чимало прихильників індуїзму та сикхізму) тощо.

Інші релігії не набули значного поширення у країнах Європи. Серед них варто виділити відродження інтересу до неоязичнитцва в багатьох країнах Європи (хоча прибічників цієї релігії дуже мало, порівняно з іншими).

Питання для самоконтролю

1. Виділіть основні історико-географічні області Європи.
2. Які етноси (народи) брали участь у формуванні сучасного населення Піренейського півострова?

3. До яких мовних груп належить населення Балканського півострова?
4. У яких регіонах Іспанії поширена Каталонська мова?
5. У яких регіонах Іспанії та Європи поширена баскська мова?
6. До яких мовних груп належать угорці, італійці, шотландці, ірландці, чехи, німці, румуни, албанці?
7. Висвітліть національний склад населення сучасної Франції.
8. У яких країнах Європи проживають угорці?
9. У яких країнах Європи проживають саамі (лопарі)?
10. Які релігії сповідує населення Балканського півострова (країни колишньої Югославії, Румунія, Болгарія, Греція, Албанія)?
11. До яких релігійних конфесій належить населення сучасної Шотландії?
12. Висвітліть характерні риси культурного життя мешканців Південної Європи (Португалії, Іспанії, Італії, Мальти, Греції).

Теми рефератів

1. Етногенез та етнічна історія населення сучасної Європи.
2. Етногенез та етнічна історія населення Піренейського півострова.
3. Етногенез та етнічна історія італійців.
4. Етногенез та етнічна історія населення Балканського півострова.
5. Міжетнічні конфлікти у країнах колишньої Югославії
6. Міжетнічні відносини та конфлікти в Іспанії.
7. Міжетнічні відносини та конфлікти у Великій Британії та Північній Ірландії.

Література [8; 12; 14; 15; 16; 18; 23; 46]

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аграрна етнографія — розділ етнології про народний сільськогосподарський досвід, традиції землеробства, садівництва, виноградарства.

Адаптація — пристосовуваність етнічних груп до природи та соціального середовища районів їхнього проживання.

Антропогенез — розділ етнології, що вивчає походження людини.

Демографія — наука про народонаселення, закономірності його розвитку, структуру та розподіл на певних територіях.

Діаспора – проживання частини народу за межами країни його походження.

Економічна етнографія — розділ етнології, що вивчає виробничі відносини традиційних суспільств, економіку селянської общини.

Еміграція — виїзд за межі країни, переселення до будь-якої країни.

Етнічна адаптація — це процес активного пристосування етнічних груп (спільнот) до природного та соціально-культурного середовища, що змінюється.

Етнічна акультурація — процес та результат взаємовпливу національних культур, що полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай менш розвиненою) елементів іншої культури.

Етнічна асиміляція — поглинання, розчинення самостійного етносу чи якоїсь його частини в середовищі іншого, зазвичай більшого, державного, господарсько, політично чи культурно розвинутішого. Розрізняють природну та насильницьку асиміляцію.

Етнічна дисперсизація — процес відокремлення від етносу окремих його частин, які не набули характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишились чи стали субетносами або етнографічними групами.

Етнічна дифузія — це процес злиття кількох близьких за мовою і культурою етнічних спільнот у більш великий етнос.

Етнічна ідентичність — це усвідомлення особистістю своєї належності до певного етносу.

Етнічна конвергенція — зближення, злиття, взаємна асиміляція двох дуже близьких за мовою і культурно-побутовими традиціями етносів.

Етнічна консолідація — посилення внутрішньої єдності великого етносу і згладжування між його внутрішніми складовими: субетносами, етнографічними групами, локальними групами і окружностями.

Етнічна ментальність — це сформовані у процесі етногенезу особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприйняття членів етнічної спільноти.

Етнічна міксація — етнотрансформаційний процес утворення нового етносу шляхом злиття не пов'язаних спорідненістю і культурно-побутовими традиціями етнічних груп.

Етнічна парціація — процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна психологія — самостійний науковий напрям, що вивчає особливості національного характеру, поведінки, свідомості, психіки, які визначають властиві риси певної спільноти та відрізняють один народ від іншого.

Етнічна самосвідомість — усвідомлення та почуття приналежності до певного етносу, усвідомлення своєї відмінності та схожості під час співвідношення з іншими етнічними спільнотами, важлива ознака етнічної спільноти, що є відображенням об'єктивного буття цієї спільноти.

Етнічна сепарація — процес відокремлення від етносу його частини, яка згодом розвивається в окремий етнос.

Етнічний темперамент — це сукупність індивідуальних особливостей етносу, які характеризують динаміку його діяльності.

Етнічний характер — система світовідчуття та ставлення етнічної спільноти до навколишнього світу, що закріпилася та виявляється у вигляді стереотипів мислення, емоційних реакцій, норм поведінки і типовому способі дії.

Етнічні контакти — форми зв'язків і взаємин між етносами. Етнічні контакти поділяються за сферою життєдіяльності на економічні, політичні, житлово-побутові, соціальні, духовні, мовно-культурні, шлюбно-сімейні тощо.

Етногенез — процес виникнення та походження стадій розвитку етнічних спільнот, що пов'язаний з утворенням мови, становленням культури, формуванням самосвідомості.

Етнографічні групи територіальні частини етносу, що відрізняються локальною специфікою розмовної мови, культури та побуту, що іноді мають самосвідомість та подвійну самосвідомість.

Етнографія — галузь науки, що вивчає етноси, їх походження (етногенез), склад, розселення, культурно-побутові особливості, а також матеріальну і духовну культуру.

Етнодемографія — наукова дисципліна про особливості відтворення етносів, динаміку їх чисельності та історичної змінності.

Етнологія — це наука про походження, розвиток та сучасне життя етносів (народів), їх взаємодію, закономірності історичного та культурного розвитку, етнічні та міжетнічні процеси тощо.

Етнопедагогіка — міждисциплінарна галузь знань про традиції народного виховання, становлення дитини як соціальної і етнічної особистості та осмислення особливостей світу дитинства.

Етнопсихологія — міждисциплінарна галузь знань про етнічні особливості психіки, народного духу, складання і функціонування національної свідомості, етнічних стереотипів та ментальності соціальних груп.

Етнорелігієзнавство — розділ етнології, що вивчає історію зародження, появи і розвитку релігійних вірувань і культів, світові й етнічні (національні) релігії як складову частину традиційно-побутової культури етносів.

Етнос — у сучасній етнології вживається як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй.

Етносоціологія — самостійна дисципліна, що вивчає різноманітність соціальних процесів, етнічну і соціальну мобільність, соціальну і політичну зумовленість функціонування культури і побуту етнічних спільнот.

Імміграція — в'їзд до країни на тимчасове чи постійне проживання мешканців іншої країни.

Креоли — етнічні (етнорасові) групи. У країнах Латинської Америки є нащадками перших іспанських поселенців, що народилися в Америці, без домішок індіанської чи африканської крові. У країнах Вест-Індії — нащадки змішаних шлюбів між європейцями та африканцями.

Метиси — нащадки міжрасових шлюбів у країнах Латинської Америки від європейців та індіанців.

Міжетнічна інтеграція — об'єднання всередині держави чи регіону кількох відмінних за мовою і культурою етносів, що може спричинити складання якихось спільних рис.

Міжетнічна спільнота — група етносів, яка склалася в результаті їхньої етногенетичної близькості чи тривалої культурної взаємодії та політичних зв'язків.

Міжетнічний конфлікт — це форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічними ознаками.

Міжетнічні відносини є специфічною частиною суспільних відносин та охоплюють усі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, сімейно-побутову, політичну, культурно-психологічну тощо.

Мулати — нащадки міжрасових шлюбів у країнах Латинської Америки від європейців та африканців.

Народність — особливий тип етносоціальної спільноти, що виникла на основі злиття племінних об'єднань, передує нації та має такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків, а також єдину самоназву.

Нація — особливий стан соціально-економічного, національно-культурного і політичного розвитку етносу, що пов'язаний з розвитком національної свідомості, творенням його

державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури.

Пасіонарність — генетично успадкована поведінкова активність, що виявляється у прагненні індивіда досягти поставленої мети, жертовності заради мети.

Плем'я — одна з форм етнічної спільноти, що склалася та існувала в первісну епоху.

Самбо — нащадки міжрасових шлюбів у країнах Латинської Америки від африканців та індіанців.

Субетноси — це частина етносу, яка розселена на певній території та має в силу цього культурну та мовну специфіку і елементи спільної етнічної свідомості.

Теорія етносу — дисципліна про якісні особливості етнічних спільнот, їх соціальну і біологічну природу, функціонування в історичному часі та географічному просторі, етнічні стереотипи, ментальність, етнічну самоідентифікацію.

Фольклористика — окремий розділ етнології, що вивчає усю сукупність усної словесної, словесно-музичної, музично-хорової, ігрової, драматичної, святково-обрядової творчості етносів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Абдулатипов Р. Г.* Принципы национальной политики / Р. Г. Абдулатипов. — М., 1994. — 237 с.
2. *Алексеев В. П.* Этногенез / В. П. Алексеев. — М., 1986. — 328 с.
3. *Баронин А. С.* Этническая психология / А. С. Баронин. — К.: ПК ООО "Тандем", 2000. — 264 с.
4. *Бондаренко Н. С.* Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ) / Н. С. Бондаренко. — К.: Феникс, 2007. — 399 с.
5. *Бороноев А. О., Павленко В. Н.* Этническая психология / А. О. Бороноев, В. Н. Павленко. — СПб., 1994. — 168 с.
6. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. — М., 1983. — 413 с.
7. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. — М., 1987. — 187 с.
8. *Брук С. И.* Население мира: Этнодемографический справ. / С. И. Брук. — М.: Наука, 1986. — 829 с.
9. *Гамаль Л. В., Калита Н. І.* Етнологія світу: Навч.-метод. посіб. / Л. В. Гамаль, Н. І. Калита. — Дрогобич: РВВ ДДПУ, 2006. — 185 с.
10. *Гузенкова Т. С., Заседателева Л. Б., Зверева Ю. И.* Этнология: Учеб. пособие для вузов / Т. С. Гузенкова, Л. Б. Заседателева, Ю. И. Зверева. — М.: Академ. Проект, 2006. — 624 с.
11. *Итс Р. Ф.* Введение в этнографию / Р. Ф. Итс. — Л.: Изд. ЛГУ, 1974. — 160 с.
12. *Кафарський В. І., Савчук Б. П.* Етнологія / В. І. Кафарський, Б. П. Савчук. — К.: ЦНЛ, 2006. — 432 с.
13. *Лурье С. В.* Историческая этнология: Учеб. пособие для вузов / С. В. Лурье. — М.: Аспект-Пресс, 2004. — 624 с.

14. *Мельникова Е. В.* Культура и традиции народов мира (этнопсихологический аспект) / Е. В. Мельникова. — М.: Диалог культур, 2006. — 303 с.
15. *Народы* и религии мира: Энциклопедия. — М.: БРЭ, 1999. — 928 с.
16. *Народы* мира: Историко-этнографический справ. — М.: Советская энциклопедия, 1998. — 624 с.
17. *Тавадов Г. М.* Этнология: Учебник / Г. М. Тавадов. — М.: Дашков и К°, 2009. — 408 с.
18. *Тиводар М.* Етнологія: Навч. посіб. / М. Тиводар. — Л.: Світ, 2004. — 623 с.
19. *Токарев С. А.* История зарубежной этнографии: Учеб. пособие / С. А. Токарев. — М.: Высшая шк., 1978. — 352 с.
20. *Садохин А. П.* Этнология / А. П. Садохин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарики, 2008. — 287 с.
21. *Хоптяр Ю. А.* Етнологія: Навч. посіб. / Ю. А. Хоптяр // Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Кам'янець-Подільський, ПП "Медобори". — 2006, 2008. — 160 с.
22. *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. — М.: Наука, 1985. — 271 с.
23. *Этнография* / Под ред. Ю. В. Бромлея, Г. Е. Маркова. — М.: Высшая шк., 1982. — 320 с.

Додаткова

24. *Агеева Р. А.* Страны и народы: происхождение названий / Р. А. Агеева. — М.: Наука, 1990. — 256 с.
25. *Арутюнов С. А., Сикевич Э. В.* Социология и психология национальных отношений / С. А. Арутюнов, Э. В. Сикевич. — СПб., 1999. — 367 с.
26. *Арутюнян Ю. В., Дробижева А. М., Сусоколов А. А.* Этносоциология / Ю. В. Арутюнян, А. М. Дробижева, А. А. Сусоколов. — М., 1999. — 242 с.

27. *Бабилаев А. Н.* Этническая психология как социальный феномен / А. Н. Бабилаев. — М., 2001. — 149 с.
28. *Гумилёв Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. — М.: Дидик, 1994. — 638 с.
29. *Євтушенко О. Н.* Етнологія регіону: Навч. посіб. / О. Н. Євтушенко / Миколаївський держ. гум. ун-т ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". — Миколаїв, МДГУ ім. Петра Могили, 2008. — 176 с.
30. *Здравомыслов А. Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Г. Здравомыслов. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 286 с.
31. *Итс Р. Ф.* Введение в этнографию / Р. Ф. Итс. — Л., 1991. — 276 с.
32. *Конфликтная* этничность и этнические конфликты. — М., 1994. — 214 с.
33. *Надольська В. В.* Загальна етнологія: понятійно-термінологічний апарат / В. В. Надольська. — Луцьк: РВР "Вежа", 1999. — 60 с.
34. *Орлова Э. А.* Введение в социальную и культурную антропологию / Э. А. Орлова. — М., 1994. — 254 с.
35. *Рабецкая З. И., Сверчков В. И.* Этнология: Учеб. пособие / З. И. Рабецкая, В. И. Сверчков. — Братск, 2000. — 200 с.
36. *Сергеева З. Х., Сергеев С. А.* Этносоциология и проблемы национальной политики. Структурно-логические схемы / З. Х. Сергеева, С. А. Сергеев. — Казань: Изд-во Казанского гос. технол. ун-та, 2000. — 48 с.
37. *Соколов Э. В.* Культурология: очерки теории культуры / Э. В. Соколов. — М., 1994. — 286 с.
38. *Солдатова Г. И.* Психология межэтнической напряжённости / Г. И. Солдатова. — М.: Смысл, 1998. — 389 с.
39. *Степико М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / М. Т. Степико. — К.: Знання, 1998. — 251 с.
40. *Тавадов Г. Т.* Этнология. Слов.-справ. / Г. Т. Тавадов. — М., 1998. — 394 с.
41. *Чеснов Я. В.* Лекции по исторической этнологии / Я. В. Чеснов. — М.: Астропринт, 1998. — 448 с.

42. *Шпет Г. Г.* Введение в этническую психологию / Г. Т. Шпет. — М.: П.Э.Т., 1996. — 154 с.
43. *Этническая* психология и общество. — М., 1997. — 168 с.
44. *Этнические* процессы в современном мире — М.: Наука, 1987. — 446 с.
45. *Тишков В. А.* Этнология и политика / В. А. Тишков. — М.: Наука, 2001. — 240 с.
46. *http://ru.wikipedia.org*

ЗМІСТ

У навчальному посібнику висвітлено процес становлення та розвитку етнології як науки, розкрито джерельну базу та основні теорії розвитку етносу. Крім цього, розкривається зв'язок етнології з іншими науками та етнічні процеси від найдавніших часів до сьогодення. Також приділяється значна увага розгляду сучасної етнічної карти людства кожного континенту.

Для студентів та викладачів вищих навчальних закладів та для всіх, хто працює в галузі історії, міжнародних відносин, культурології, соціології або цікавиться процесом становлення людства.

Навчальне видання

Утвенко Володимир Валерійович

ЕТНОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Редактор *В. В. Краузе*
Коректор *М. М. Гігієва*
Комп'ютерне верстання *О. Л. Тищенко*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 26.12.13. Формат $60\times84/_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,18. Обл.-вид. арк. 10,95. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»